

159.9(075)

Л63

Лісовський П.М.

ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ:

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

П.М. Лісовський

ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ:

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ 2017

УДК 355.233.2+370.711+156.5
ББК 68.49+74+88.43

Л 63

Рекомендовано Вченою радою ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом» як навчальної посібник для студентів вищих навчальних закладів протокол № 11 від 26 жовтня 2016 р.

Рецензенти:

В.В. Буяшенко – ректор Академії праці, соціальних відносин і туризму, доктор філософських наук, професор;

В.О. Заросило – завідувач кафедри управління безпекою та правоохоронною діяльністю Міжрегіональної Академії управління персоналом, доктор юридичних наук, професор;

М.А. Козловець – завідувач кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор філософських наук, професор.

Л 63 **Лісовський П.М.**

Військова психологія: методологічний аналіз : навчальний посібник. – Київ: Кондор-Видавництво, 2017. – 290 с

ISBN 978-617-7278-81-7

У навчальному посібнику викладено основи військової психології, що розглядають актуальні питання поведінки воїна-захисника країни. Це дозволить оволодіти методологічними основами важливих знань та практичної майстерності, зокрема, в галузі соціальної психології. При цьому акцентується увага на шляхетній (благородній, волонтерській, лицарській) конституції особистості, якій надається концептуальний аналіз.

Посібник розраховано на студентів, курсантів, військовослужбовців, науковців та співробітників спецслужб.

ISBN 978-617-7278-81-7

УДК 355.233.2+370.711+156.5
ББК 68.49+74+88.43

© Лісовський П.М., 2017
© Кондор-Видавництво., 2017

ЗМІСТ

Передмова	6
РОЗДІЛ 1. Військова психологія як предмет методологічного аналізу.....	7
1.1 Історичні витоки військової психології	7
1.2 Основні методи вивчення.....	9
1.3 Функції військової психології.....	17
<i>Контрольні питання</i>	19
<i>Теми рефератів</i>	19
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ (ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, СПІВРОБІТНИКА СПЕЦСЛУЖБ, ГРОМАДЯНИНА).....	20
2.1 Поняття та визначення особистості у військовій психології.....	20
2.2 Сенсорно-розумові акти в розвитку особистості	25
2.3 Формування та становлення особистості як воїна-захисника сім'ї.....	31
2.4 Мудрість як основа духовного розвитку особистості	37
2.5 Ментально-ціннісні настанови мудрості як гуманні концептуальні погляди у розвитку людини	47
<i>Контрольні питання</i>	53
<i>Теми рефератів</i>	53

РОЗДІЛ 3. Пізнавальні процеси у психології	
військовослужбовця.....	54
3.1 Психічне життя людини як саморефлексія	
свідомості.....	54
3.2 Відчуття як сенсорна дія	59
3.3. Мислення як логічно-обумовлена дія.....	63
3.4 Пам'ять та її феноменальність.....	72
3.5 Уява та уявлення як шляхетні образи культури.....	78
3.6 Риторика у суспільному мовленні	83
3.7 Спостережливість як прерогатива	
розвідувальної та контррозвідувальної діяльності ...	101
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>108</i>
<i>Теми для рефератів.....</i>	<i>108</i>
РОЗДІЛ 4. Феноменальні рецепції характеру воїна... 109	
4.1 Темперамент як визначальна специфіка	
характеру воїна	109
4.2 Психологічні механізми впливу	
на розвиток особистості воїна.....	115
4.3 Креативні особливості воїна.....	160
4.4 Мудрість як ціннісно-громадянська якість	
особистості та її розвиток.....	190
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>204</i>
<i>Тема для реферату.....</i>	<i>204</i>
РОЗДІЛ 5. Психологія військового колективу:	
відділення, взводу, роти тощо.....	205
5.1 Структурна організація військового колективу ...	205
5.2 Керівництво військовим колективом.....	214

5.3 Методи роботи командира у військовому колективі	221
<i>Контрольні питання</i>	223
<i>Теми рефератів</i>	223
РОЗДІЛ 6. Сила духу як серцевина активної діяльності військового колективу	224
6.1 Ірраціональні якості особистості в колективі	224
6.2 Раціональні якості особистості	236
РОЗДІЛ 7. Психологія управління військовими колективами в зоні проведення АТО на Донбасі:	
прогнози на майбутнє.....	243
7.1 Діагностика в управлінні військовим колективом	243
7.2 Превентивна безпека у військових колективах як запорука запобігання конфлікту	251
7.3 Інноваційні шляхи протидії «синдрому війни»....	266
<i>Контрольні питання</i>	267
<i>Теми рефератів</i>	267
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	268

Передмова

У сучасну добу глобалізаційних змін, коли відбувається динаміка суспільних відносин, ментально-ціннісні критерії постають актуальними для особистості, держави та суспільства. Саме в цих суспільних комунікаціях і самовизначається військова психологія, що охоплює базові сфери людського життя та правил і норм її поведінки.

Крім того, варто зазначити, що лише в смислоторчих горизонтах життєвого світу викарбовується феноменальна сутність мудрої людини як прояву гуманності та любові до істинно суцільних речей. Тому, якість та повноту цінності такого життя здатна усвідомити саме та людина, котра в певний період власного життя перебувала на грані Життя та Смерті, виконуючи свій військовий обов'язок у відповідних «гарячих точках», а саме: Афганістані, Кавказі тощо. Сьогодні це також стосується і території Донбасу. При цьому, необхідно акцентувати, що запорукою успіху сучасної військової психології системне здійснення розвідки, дипломатії, контролю та управління у суспільних комунікаціях, що є прерогативою діяльності спецслужб.

Від автора

РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ПРЕДМЕТ МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Історичні витоки військової психології

Ще в стародавні часи виникли перші спеціальні праці з психології. 2400 років тому видатний грецький філософ Аристотель написав трактат «Про душу», який традиційно вважають початком розвитку психологічних знань. Крім того, ще до Аристотеля, родоначальник європейської науки Фалес [95, с. 5] першим вказав на те, що душа безсмертна [95, с. 10] і перший отримав звання людини мудрої [95, с. 14].

Антична психологія у працях філософів Стародавньої Греції душу розкриває як частку матеріальної стихії і як іскорку. Геракліт наголошував, що вогневий початок в організмі і є душа – Психея. Літера грецького алфавіту Ψ (пси) стала символом психології. Вперше в історії психологічної думки Геракліт поділив психічні і допсихічні стани душі в організмі, що переходять одні в інші. Гераклітові ідеї про нерозривність душі з космосом, про різні рівні душевного життя (початок генетичного підходу) назавжди вплелися в науково-психологічне знання. Лукрецій (учень Епікура) у Стародавньому Римі розрізняв *Anima* – душу; *animus* – дух. Праслов'янське слово душа походить від слова дух (*duch*).

Довгий час вчення про психіку розроблялось як складова частина філософії, згодом психологія виокремилась в окрему галузь психологічних знань. Наприкінці XIX – початку XX ст. Вільгельм Вундт (1832 – 1920) розробив програму побудови психології як науки.

У другій половині XIX століття у психології роз-

гортаються експериментальні дослідження. Саме слово психологія завдячує своїм виникненням німецькому вченому Християну Вольфу (1679-1754), який сповідував ідею спонтанної активності душі.

Історія розвитку психології містить у собі донинішній етап розвитку і науковий етап, в якому виділяють чотири періоди розвитку [208, с. 8-30].

Психологія є наукою про психіку і закономірності її прояву та розвитку.

Назва цієї науки походить від двох старогрецьких слів: *psyché* (душа, психіка) і *logos* (слово, вчення).

Військова психологія вивчає психіку і закономірності її прояву та розвитку в умовах військової діяльності.

Об'єктом військової психології є особистість військовослужбовця та військовий колектив, **предметом** – психіка військовослужбовця та психологія військового колективу.

Вважається, що це – психічні явища. Так, психічними явищами є мислення, пам'ять людини, властивості її характеру.

Психічні явища виникають у процесі взаємодії людини з навколишнім світом. Вони породжуються життям, ним обумовлюються і відіграють в життєдіяльності людини важливу роль.

Вміння командира правильно оцінювати особливості психічних явищ підлеглого і, залежно від цього, сприяти розвитку його особистості в умовах служби – важлива ознака професійної компетентності.

Требавраховувати, що психічні явища перебувають у динаміці взаємопереходу і є взаємопов'язаними між собою.

Так, наприклад, якщо людина спочатку інколи є уважною, а згодом дедалі частіше намагається бути уважною під час будь-якої діяльності і підтримувати цей стан психіки, то уважність стає її звичкою, людина поступово набуває уважності як риси характеру.

Психічні процеси ірраціонально-раціонального характеру людини поділяють на пізнавальні, емоційні та вольові. На їх основі виникають різні стани, здійснюється формування знань, навичок і вмінь, накопичується життєвий досвід. Особливості психічних процесів обумовлюють поведінку і тому повинні, безумовно, цікавити командира з точки зору підготовки військових кадрів.

Психічні властивості є більш стійкими на відміну від психічних процесів і станів. Вони є типовими для особистості. Це, зокрема, темперамент, характер, спрямованість, здібності людини.

Залежно від них формуються **психічні утворення**, що їх людина набуває в результаті досвіду – знання, уміння, навички і звички.

Психічні процеси, стани, властивості, утворення перебувають у взаємовпливі і виступають як одне ціле.

Високі прагнення змінити чи вдосконалити систему військового управління пов'язані зі знанням намірів, особливостей поведінки воїнів, сприянням розвиткові духовного життя особистості.

1.2. Основні методи вивчення

Методи психології вироблялися науковою думкою упродовж довготривалого розвитку психологічної науки.

Метод у психології – це спосіб, за допомогою якого отримують достовірні факти про предмет дослідження. Методи є результатом синтезу методології, методики та власне прийомів дослідження.

Найдавнішим способом пізнання психіки є метод спостереження.

На відміну від спостереження у життєвому розумінні цього слова, **спостереження** в науці є систематичним, послідовним, планомірним, дослідник має чітко визначити мету свого спостереження. Результати спостереження мають фіксуватися і бути відокремленими від аналізу фактів, які одержав дослідник, щоб максимально позбутися суб'єктивності при їх розгляді. Крім того, слід пам'ятати, що спостереження особистості в одній ситуації є недостатнім для якихось певних висновків. Треба спостерігати і вивчати предмет дослідження у цілій серії схожих ситуацій, лише тоді можна домогтися правдивих висновків.

Найбільш об'єктивно воїн пізнається в діяльності, при виконанні службових, професійних обов'язків. Зі спостереження особистості на спортивному майданчику можна зробити висновок не тільки про її фізичний розвиток, але й про вольові якості, рівень емоційної регуляції. Дисциплінованість особистості, вміння організувати свою діяльність можна спостерігати при виконанні нею різних навчально-професійних завдань.

Вміння спостерігати за підлеглим, дивитися на нього без упередженості, розкривати його характер, щоб допомогти розвинутися його здібностям, – це якості, до набуття яких має прагнути кожна особистість як майбутній командир.

Спостереження за проявами психічної діяльності проводяться в звичайних життєвих умовах і в умовах експерименту.

Другим основним методом у психології є **експеримент**. В експерименті дослідник має можливість спеціально викликати необхідні для дослідної мети психічні явища, може робити це повторно. Експеримент дає можливість точніше дослідити явища, визначити умови, при яких вони відбуваються, змінювати їх. Отже, спостереження в умовах експерименту має цілу низку переваг. Поєднання цих методів дає змогу дослідникові добре вивчити особистість.

У психології розрізняють **природний та лабораторний експерименти**.

Лабораторний експеримент потребує певних лабораторних умов – тренажерів, спеціальної апаратури для вивчення рефлексорної діяльності тощо. **Природний експеримент** проводиться в природних умовах діяльності, у звичайних обставинах.

Так командир, який довго вивчав свого підлеглого з метою надати йому посаду свого заступника, щоб ще раз переконатися, чи здатний підлеглий керувати людьми, призначає виконувати його обов'язки заступника в певних ситуаціях випробувального терміну. Іноді навіть невелика влада над людьми дозволяє побачити у підлеглому сутність його характеру; не лише його здатність керувати іншими, але й морально-психологічні якості.

Для розв'язання складних питань військової психології широко застосовується навчально-виховний експеримент. Таким шляхом найчастіше досягається мета розв'язання різних питань психології – засвоєн-

ня знань, розвитку емоційних, вольових якостей, що потрібні для професійної підготовки. В таких експериментах відкриваються найкращі можливості теоретичного дослідження практичної роботи особистості.

Важливе значення в дослідженні психічних явищ особистості має вивчення висловлювань підлеглих. Одним із засобів їх вивчення є бесіда.

Бесіда використовується для з'ясування особливих уявлень особистостей про різні явища об'єктивної діяльності, розуміння ними характерних особливостей ситуації, відносин у колективі, переживань тощо. Це один з найважливіших дієвих методів вивчення особистості військовослужбовця і, як правило, є заключним етапом соціально-психологічного вивчення військовослужбовця, адже дозволяє встановити прямий контакт з людиною. Бесіда є цілеспрямованою формою вивчення військовослужбовців і потребує відповідної методики і певних умов проведення.

Уміння спілкуватись на умовах діалогічності, толерантності та аргументованості, вміння бачити спільність думки учасників діалогу, вміння вислухати і на основі цього розкрити власне ставлення до теми, яка обговорюється, – розвивається в юності. Підготовка спеціаліста з вищою освітою передбачає опанування прийомами ведення бесіди, при застосуванні яких бесіда є способом отримання інформації для подальшого практичного користування нею. Серед цих прийомів: вміння аналізувати зміст сказаного співбесідником, рефлексувати враження співбесідника як учасника діалогічного спілкування, вміння створити сприятливу атмосферу бесіди, викласти зміст проблемної ситуації на прикладі аналізу конкретної

ситуації, вміння вичленувати в ситуації стереотипно-негативне і позитивно-традиційне, абсурдне в поведінці і те, що сповнене сенсом.

Бесіда як метод психологічного дослідження має бути заздалегідь спланованою та зорієнтованою на основних питаннях, які має поставити дослідник опитуваній особі.

Методика проведення бесіди має бути продуманою. Запитання потрібно ставити так, щоб вони доповнювали одне одного з метою найповнішого з'ясування досліджуваного явища. Бесіда має відбуватися в невимушених обставинах. Від умілого проведення розмови, від того, як враховуються психічні стани співрозмовника, його особливості, залежить результат бесіди. Після її проведення треба фіксувати одержані дані. Якщо необхідно, – фіксуються також пантомімічні прояви підлеглого, що мали місце протягом розмови. Для розв'язання різних питань у психології широко використовується вивчення результатів діяльності. Так, аналіз результатів виконання різних навчально-виховних завдань може дати певний матеріал для вивчення психофізіологічних особливостей особистості.

Широко використовуються у практиці особистостей психологічний аналіз документів – особової справи, конспектів, фотознімків, довідок тощо.

За допомогою психологічного аналізу документів командир може встановити деякі факти, що дають можливість припустити наявність окремих індивідуально-психологічних особливостей підлеглого, його спрямованості, соціально-ціннісних орієнтирів. Психологічний аналіз документів дозволяє одержати

знання про те, в яких умовах і в якому соціальному середовищі розвивалась особистість, як формувалася її світогляд.

Якщо оцінка окремих властивостей, якостей підлеглого, які одержані шляхом психологічного аналізу документів, містять в собі протиріччя, командирові потрібно глибше проаналізувати фактичний матеріал, звернутися до його перевірки іншими методами, насамперед основними методами психологічного дослідження.

У процесі тестування дослідник за допомогою стандартизованих завдань може оцінити рівень особистісних якостей індивіда, яких потребує та чи інша діяльність.

Оцінювання виконання цих завдань співвідноситься з певною шкалою значень, які вказують на рівень розвитку того чи іншого психічного явища.

Тестування дозволяє з певною ймовірністю оцінити ті чи інші психологічні факти. Цей метод дозволяє в достатній мірі швидко здобути результати, провести дослідження великої кількості підлеглих. Об'єктивність тестів може забезпечуватись їх надійністю, тобто повторенням оцінювання в двох чи більше дослідженнях через певний термін.

Одним з найпоширеніших методів психологічного дослідження є **анкетування**. Воно проводиться за допомогою анкет, які складаються з вивіреного і заздалегідь розробленого опитувальника. Питання в анкетах можуть бути закритими (відповіді на них передбачають вибір з двох або більше вказаних варіантів) і відкритими (вони потребують самостійних відповідей).

Для ефективного дослідження дуже важливо

правильно скласти анкету, тому це має робити добре освічений фахівець. Потрібно враховувати також, що люди, коли вони відповідають на анкету, бажають показати себе з більш привабливого боку, і це може мати вплив на результати дослідження.

Результати, що одержані за допомогою анкетування, доповнюються іншими методами психологічного дослідження.

Аналіз документів особової справи дозволяє визначити головні напрямки подальшого виявлення індивідуальних особливостей військовослужбовця за допомогою інших методів соціально-психологічного вивчення і психофізіологічного обстеження, зокрема завдяки отриманій інформації про біографічні дані, моральні та індивідуально-психологічні якості, військово-професійну спрямованість, загальноосвітню підготовленість військовослужбовця.

Завдяки **біографічному та описовому методу** можливе виявлення факторій розвитку даної людини у визначеному аспекті протягом певної частини життєвого шляху. Для цього використовують офіційні автобіографічні та біографічні документи, практичні результати діяльності.

У психології існує чимало методів здобування фактів про психіку людини. Багато дослідників перш ніж стати до практичної роботи з використанням окремих методів потребують спеціальної підготовки і дозволу працювати з методиками.

Соціометричний метод є одним з різновидів опитування, спрямованого на вивчення внутрішньоколективних та міжколективних зв'язків шляхом виявлення взаємовідносин між членами колективу.

Опитування можна проводити лише в колективах, які мають деякий досвід спільної діяльності, на підставі якої вже виникли певні стійкі взаємовідносини між його членами.

В період опитування з'ясовується бажання чи небажання членів групи спільно виконувати службові завдання (ділове лідерство), відпочивати (емоційні уподобання). Кожна людина може висловити своє ставлення до іншого члена групи, здійснюючи позитивний, негативний чи нейтральний вибір, який позначається відповідно «+», «-» або «0» і вноситься в соціоматрицю.

Соціально-психологічне вивчення особистості військовослужбовця передбачає вивчення: військово-професійної спрямованості (головних мотивів діяльності, інтересів); морально-вольових якостей (почуття громадського обов'язку, відповідальності, чесності, мужності, дисциплінованості тощо); особливостей спілкування і поведінки в колективі (колективізму, товариськості, лідерських, організаторських та комунікативних здібностей тощо).

Методи дослідження використовуються у комплексі і взаємодоповненні. Це аналіз документів, спостереження, анкетування; бесіда, біографічний метод, методика оцінки комунікативних і організаторських схильностей; соціометричний метод; метод узагальнення незалежних характеристик; аналіз практичних результатів діяльності. Застосовується також методика для визначення типу поведінки особистості в конфліктній ситуації та методика визначення тенденцій поведінки особистості в групі.

Отже, використання психологічних методів

дослідження, методично обізнане і компетентне з професійної точки зору, вивчення особистості і колективу за допомогою комплексних методів дозволяють оперативно одержувати достовірні факти про психіку особистості і психологію колективу.

1.3. Функції військової психології

Військова психологія вирішує такі завдання: виявляє психологічні аспекти діяльності військовослужбовця та військових колективів; вивчає службу діяльність, фахову орієнтацію та фахове навчання, дозвілля, суспільну діяльність, взаємовідносини і вчинки; виявляє психологічні особливості управління у військовій сфері; вивчає психологію військового колективу з метою пошуку шляху щодо ефективної взаємодії та ділового спілкування командира з підлеглими; вивчає вплив умов військової діяльності на психіку особистості і колектив; розробляє психологічні основи навчання і виховання особистості військовослужбовця; досліджує закономірності психологічних умов попередження та розв'язання конфліктів у військовому колективі; виявляє психологічний аспект у структурі готовності до бойової діяльності; дає соціально-психологічні характеристики військовослужбовців та військових колективів; досліджує психологічні, психофізіологічні умови тривалого збереження високої боєздатності у військовому колективі; вирішує психологічні питання формування сприятливого соціально-психологічного клімату у військовому колективі; досліджує психологічні основи прийняття **ПРИП'ЯВЛЕННЯ** рішень; виявляє психологічні

особливості стилів управління; надає характеристику психологічних можливостей особистості, критеріїв та методів добору кадрів тощо.

Одна із галузей психологічної науки – психологія діяльності в особливих умовах. Ця галузь вивчає психологічні закономірності змін і відновлювання психічної діяльності особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером, пов'язані з дією стресчинників підвищеної інтенсивності та несуть у собі безпосередню небезпеку для життя та здоров'я суб'єкта, що пов'язані з безпосереднім ризиком чи загрозою для його життя та здоров'я під час і після виконання професійних обов'язків; інших осіб, що постраждали внаслідок дії зазначених чинників; пов'язані з цим аспекти психодіагностики, психотерапії, психокорекції, реабілітації та психопрофілактики. За інтегральними оцінками, до таких категорій осіб можна віднести пожежників і рятувальників, співробітників правоохоронних, спеціалізованих органів, військовослужбовців, космонавтів, пілотів, моряків, охоронців, шахтарів, водіїв, спортсменів, працівників АЕС тощо, а також інших осіб, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катастроф, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії в інших країнах тощо). Об'єктом дослідження, проектування психології діяльності в особливих умовах є факти й закономірності формування, функціонування суб'єктів діяльності (індивідуальних, групових) у різноманітних

умовах середовища. При цьому середовище також розуміється широко (як таке, що містить предметні, соціально-психологічні, психофізіологічні, організаційні, гігієнічні, естетичні складові, чинники безпеки діяльності тощо). Діяльність в особливих умовах охоплює такі окремі її види, як спілкування, гра, навчання та власне оперативно-службова та службово-бойова діяльність. Змістом психології діяльності в особливих умовах є дослідження або проектування процесів, що характеризують суб'єкта діяльності (індивідуального, групового) у відповідних (таких, що враховуються чи проектуються) середовищах перебування (проектування, програмування, управління цією діяльністю). Військова психологія тісно взаємодіє з ергономікою, педагогікою та іншими галузями знань.

■ Контрольні питання:

1. Чому довгий час вчення про психіку розроблялось як складова частина філософії?
2. Розкрийте біографічний та описовий методи у військовій психології.
3. Чи потрібно для військової психології використовувати технічні знання?

■ Теми рефератів:

1. Актуальність методу спостереження у військовій психології.
2. Міждисциплінарні мотиви військової психології.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ (ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, СПІВРОБІТНИКА СПЕЦСЛУЖБ, ГРОМАДЯНИНА)

2.1. Поняття та визначення особистості у військовій психології

Варто зазначити, що особистість – це людина як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності. Особистість проявляється і формується в процесі соціалізації як результат свідомої діяльності та спілкування.

Особистість, як вважає С.Д.Максименко в роботі «Гене́за здійснення особистості», є формою існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і має свій унікальний та неповторний внутрішній світ [96, с. 38].

Особистість розглядають як соціально зумовлену систему психічних якостей індивіда, що визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних та історичних відносин.

При сприятливому формуванні особистості воїна як захисника країни необхідно звернути увагу на тенденцію розвитку людини, що актуалізується в навчально-професійній діяльності.

Сутнісною характеристикою становлення особистості є здійснення особистістю себе. «Здійснювати – значить перетворити в суттєвість, приводити в суть, у життя, виконувати насправді» (В.І.Даль [56, с. 708]). Здійснення особистості воїна передбачає

активну життєдіяльність, активність людини при переході потенційного в актуальне як актуалізацію її потенціалу, узгоджену із сумлінним служінням на благо держави.

Розглянемо поняття «актуалізувати» і «активізувати». Поняття актуалізації означає процес виявлення дій, вчинків, передумови яких уже потенційно визріли, характеризує їх перехід у структуру поточного моменту.

Поняття актуалізації означає пробудження активності в тому, що існує потенційно, або вже може мати місце в діяльності і має шанс бути більш актуальним. Якщо особистість у своїй активності припускає здатність до цілеспрямованого і планомірного перетворення навколишнього й самої себе в ньому, то термін «актуалізація» акцентує увагу на переході можливого в дійсне і свідчить про розширення меж активності особистості. Якщо активізація може мати місце у підсиленні доведеної до автоматизму механічної, звичайної діяльності, то актуалізація припускає актуальний характер даної діяльності у зв'язку із зовнішніми умовами, актуалізація або реалізація характеризує розгортання сутнісних сил особистості.

Термін актуалізації, що широко використовується у психологічній літературі для вивчення динаміки різних психічних явищ, вказує на складні процесуальні механізми, що лежать у його основі. За простим, здавалось би, актом, означеним терміном актуалізації, виявляється складний розумовий процес. Логічно припустити, що процес актуалізації є складним і щодо інших психічних актів особистості, особливо, коли йдеться про актуалізацію сутнісного

потенціалу особистості, в тому числі, у становленні громадянськості. Актуалізація особистісних сил у навчально-виховному процесі школи позитивного розвитку припускає розгортання сутнісних сил індивіда.

У процесі актуалізації переходять в актуальний план ті можливості, що без цілеспрямованого впливу можуть розвиватися не в повну силу, незважаючи на сприятливі вікові умови чи умови актуальної діяльності. На перший план при цьому виступають такі важливі характеристики особистості, як-то: здатність до свідомого вибору, визначення життєвих орієнтирів, тверда життєва позиція й, передусім, розуміння людиною сенсу власного життя.

Істотною характеристикою становлення особистості стають **тенденції**, що в саморегулюванні людини інтегрують регуляційні процеси в цілеспрямовану життєдіяльність, у вчинкову активність. Тенденції виступають як прагнення, коли намічено не тільки вхідний, але й кінцевий їх пункт. Динамічні тенденції, що як мотиви визначають людську діяльність, самі, в свою чергу, визначаючи її цілі і завдання. Як основний момент тенденцій виділяють настанову. Вона виявляється в готовності до певної активності, спрямованої на задоволення даної потреби при неодноразовому повторенні ситуацій, що дають можливість задовольнити дану потребу. Д.М.Узнадзе експериментально обґрунтував наявність психологічної готовності до реалізації актуальної в даній ситуації потреби (актуальна установка) [169].

Настанова – це половина шляху від здатності до дії. Всі звички є настановою, але настанова – не звичка. Щоб настанова стала дієвою, необхідно формувати

відповідне позитивне ставлення особистості до дій у цьому напрямку. Настанова є цілісним станом людини, яке виражає динамічну визначеність психічного життя, спрямованість особистості на активність у будь-якій діяльності. Це форма прояву несвідомого. Поняття тенденції ширше від поняття установки. Динамічні тенденції, що, як мотиви, визначають людську діяльність, самі, в свою чергу, визначаючи її мету. Тому серед багатьох форм і напрямків розвитку динамічна тенденція визначає відносну тривалість ситуативної поведінки, що, з одного боку, визначається мотивами, а з іншого – метою і завданнями.

Тенденція в саморегулюванні людини інтегрує регуляційні процеси в цілеспрямоване діяння, що суб'єктивно виявляється в залученні людини до певної діяльності у виконанні професійної ролі.

Отже, коли людина не самоорганізована, коли в неї нестійке ставлення до своєї Батьківщини, то у неї не розвинута і громадянськість, і вона не здатна стати воїном-захисником країни. Рух людини до відповідальності за дотримання прав і обов'язків у країні починається з людської суті не як з безликої одиниці в масі собі подібних, а з людини як такої, що здатна відповідати за свої вчинки і моральність того, що відбувається навколо, сприйняттям власної цілісності особистості, єдності й тотожності самій собі.

Конструктивний стиль мислення спрямовує енергію людини не на руйнування того, що не варте існування, але на творення того нового, що є гідним втілення в життя, – цікавих, корисних і добрих задумів. Відтак рішуче прагнення діяти на користь держави в межах власних можливостей стає гідним вибором

воїна-громадянина. В розгляді становлення особистості воїна доречно розглянути людину як таку, що осмислює життя. Сенсом всієї системи активності особистості є як підтримання фізичної і душевної рівноваги, так і досягнення конкретних результатів діяльності. Особистість, яка обирає конструктивний спосіб мислення, передусім шукає шлях до вирішення проблеми серед можливостей, а не спрямовує енергію на розробку проблеми в тому напрямку, де людина нічого не може зробити. Така конструктивність викликає в людини ствердження «я можу». Справжня конструктивність можлива в межах активності людини, спрямованої на досягнення гідної мети на шляху ціннісно-смиислового опанування громадянською етикою поведінки у власному образі життя військовослужбовця. Погляд на людину як на таку, що конструює, розбудовує, творчу за суттю (у діяльності і вчинку), є важливим при розвитку особистості громадянина і воїна.

В історії зарубіжної психології теорії особистості, в їх узагальнених характеристиках, можуть бути зведені до таких: поведін - кової альтернативи (Е. Торндайк, Дж. Уотсон, Е. Толмен); теорії сучасного психоаналізу З. Фрейда (К.Г. Юнг, А. Адлер, Е. Еріксон, А.Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм); теорії і методів дослідження особистісних рис (Р. Кеттел); теорії, що синкретично центровані на особистості (Г. Олпорт, Е.Айзенк); гуманістичної теорії, що підкреслює унікальність особистості (А. Маслоу, К. Роджерс).

Якщо індивідуальність у період середньовіччя може бути охарактеризована як «соціальний індивід» [106, с. 14], то те ж саме можна сказати й стосовно

підходу до поглядів на людину в тоталітарному суспільстві, де вона розглядалася скоріше як частина групи, а не поза нею і в жодному разі не над нею, де думка меншості не мала права на існування. У цьому плані історія розвитку психології при демократичному суспільстві виявила свій позитивний результат – людина стала розглядатись як соціально-історичний феномен з її роллю лідера і творця історії.

2.2. Сенсорно-розумові акти в розвитку особистості

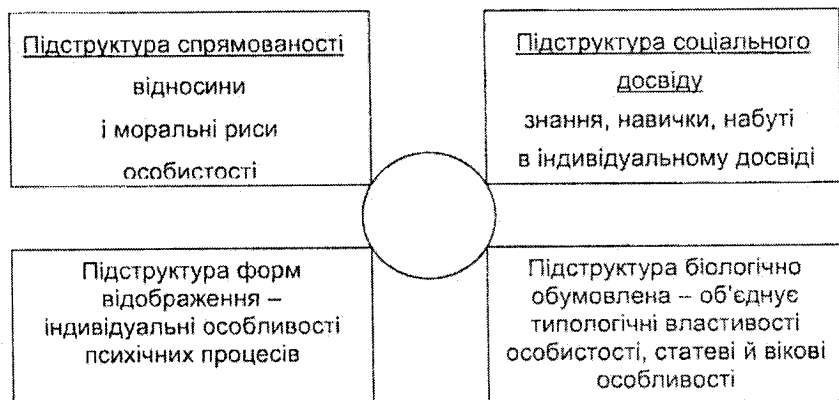
Щоб виявити, які якості мають бути в особистості, щоб вона була готова до виконання свого професійного обов'язку захисту Вітчизни, звернімося до структур особистості, що представлені К.К. Платоновим, В.В. Рибалкою, О.П. Санніковою, і проаналізуємо їх з того боку, в якій мірі вони можуть бути впроваджені в навчальний процес в якості знань майбутніх офіцерів про особистість, а також для побудови орієнтовної схеми діяльності курсантів на набуття тих якостей, які є необхідними майбутньому офіцерові. На наш погляд, є доцільним при навчанні курсантів знайомити їх з проблемою емоційності в структурі особистості (О.П. Саннікова) [143, с. 133]. Запропонована О.П. Санніковою континуально-ієрархічна структура особистості професіонала інтегрує найбільш адекватні уявлення про особистість і дозволяє упорядкувати цілий ряд особистісно важливих якостей, відповідаючи вимогам діяльності, розглянути їх у рамках цілісної системи, визначити підходи до дослідження індивідуального професійного становлення особистості військовослужбовця.

Згідно з континуально-ієрархаїчною структурою особистості професіонала, предметом уваги при вступі до ВВНЗ мають стати формально-динамічні особливості темпераменту, конче необхідні для професії. Соціально-імперативний рівень особистості, що надає уявлення про вимоги професії, професійну культуру, фонд професійних знань, визначено освітньо-кваліфікаційними характеристиками та навчальними програмами. Психологічні дослідження В.В.Рибалки [137, с. 116-121] дозволили звернути увагу на важливу детермінанту особистісної структури – вік молодих людей, а також на конкретні особистісні якості, що необхідні військовослужбовцю: військову комунікабельність, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, сміливість, патріотизм, емоційну стійкість, здатність до саморегуляції в екстремальних умовах бою, військову компетентність, ерудицію в сучасних умовах бою, стратегічність і фактичність розуму, оперативне прийняття рішень в динамічних та екстремальних умовах бою, працездатність, витривалість, загартованість.

Звернімося до структури, що зазвичай наводить-ся в підручниках військової психології. К.К.Платонов виділяв у структурі особистості чотири підструктури: соціально зумовлену підструктуру спрямованості особистості; підструктуру досвіду; підструктуру психічних процесів; підструктуру біологічних властивостей особистості.

Платонов також розглядав і другий ряд – ряд структури здібностей і характеру, застосовуючи таким чином принцип «накладання» одного ряду підструктур на інший. Це розцінюється як крок до

системної побудови двомірної психологічної структури особистості [123]. При цьому К.К. Платонов зазначав, що властивості особистості і людського характеру стають здібностями лише у взаємозв'язку з тією або іншою діяльністю. Аналогічна точка зору на проблему взаємозв'язку здібностей і характеру є і в Б.Г. Ананьева [8].

*Психологічна структура особистості
(за К.К. Платоновим)*

Наші практичні дослідження змістовного аспекту актуальних здібностей у студентів показали на відсутність розподілу в усвідомленні молодих людей здібностей і рис характеру. Здібності і риси характеру розглядаються як рівновеликі умови успішного виконання діяльності, як неподільні в їх окремому застосуванні, як частина загального – **потенціалу особистості**, під яким розуміють генералізовану властивість особистості розгортати своє індивідуальне буття індивідуально притаманним їй засобом (І.П. Манюха) [101, с. 209].

При визначенні характеру у відношенні до зді-

бностей ілюстративним виявляється такий факт – нерозвиненість вольових ознак характеру може призвести до того, що в результаті здібності так і залишаються неопредмеченими. У зв'язку з цим акцентується увага на характері, що виявляється в системі ставлень людини до інших людей, до справи, у ставленні до власності і, головне, – у ставленні до себе як діяча. Невипадкова, у зв'язку з цим, відповідь на питання, що в структурі особистості головним чином є свідчення про потенціал людини.

Суспільна сутність становить те головне, що розкриває зміст особистості. Якщо у понятті «індивід» підкреслюється, що людина – природна істота, то «особистість» враховує її соціальну природу, а «індивідуальність» – своєрідність властивостей окремої особистості. Індивідуальність особистості Б.Г. Ананьєв визначає як її глибину. Як зазначає К.Г. Юнг, коли людина сліпо переконана, що вона не більш, ніж своє власне, занадто скромне і малозначиме свідоме Я, то в результаті утворюється страшна безлика сила, стримати яку в її безвідповідальних рухах дуже важко (цитуються К. Юнг за книгою В. Одайник [112, с. 72]).

При розрізненні особистісного й індивідуального у становленні людини, індивідуальне в особистісному співвідноситься з присутністю авторського в авторському. Якщо при визначенні зовнішньої ролі визначальним є її назва, власне ім'я як форма і можливість належності, то в авторському визначальним є те, що в цю роль привнесла сама людина як своєрідна індивідуальність, як сутність своєї унікальності у процесі реалізації себе у професійній діяльності.

Усвідомлення індивідуального Я є істотною характеристикою прийняття відповідальності за свою країну, яка починається з прийняття відповідальності за власну долю. У понятті суб'єкт фіксується така характеристика індивіда чи групи, як здатність бути носієм предметно-практичної діяльності, джерелом активності, спрямованої на об'єкт. При цьому активна особистість розуміється як прагнення індивіда виходити за власні межі, розширювати сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуації тощо.

Головною рушійною силою становлення, здійснення і розвитку особистості виступають прагнення цієї особистості бути представленою, продовженою в іншій людині; ядром особистості виступає сукупність досвіду взаємовідносин з іншими людьми. Критерієм правильності громадянських виборів людини на життєвому шляху є погляд-оцінка з точки зору співвідношення з цінностями вічними. Завдяки аналізу досвіду життя минулих поколінь, історії рідної країни, стає можливим надситуативний погляд на життя. У словнику за редакцією В.І.Войтка зазначається, що справжнє безсмертя досягається у предметних результатах творчості і тоді, коли особистість силою свого морального впливу психологічно впливає на навколишніх волею до чистого, радісного і відданого людям життя [130, с. 174]. Коли особистість ставить собі питання: «Що з того, що вона придбала у своєму житті, гідне вічного буття?» і на основі морально вивірених виборів піднімається по щаблях власного вдосконалення реальним вчинком, – саме тоді починається крок до безсмертя.

Водночас особистість опановує відчуття своєї

незамінності в бутті, яке починається з усвідомлення своєї індивідуальності як неповторної своєрідності властивих даній особистості якостей, утверджується почуття власної гідності. Навпаки, при деструктивному розвитку особистості людиною опановують безпідставні сумніви щодо власних можливостей. Деструктивізму можна уникнути, якщо людина як індивідуальність може відчувати себе повноцінним і рівнозначним членом суспільства, і коли країна ставитиметься до неї як до найвищої цінності. На такому підґрунті й може розвиватися особистість воїна як громадянина.

Історичне ставлення людства до державності – як до святині. Традиційна позиція відносно державного устрою міститься в тому, що держава розглядається як велика сім'я, адже в сім'ї міститься духовно-психологічна єдність – основа державності. У сім'ї громадянські цінності сприймаються через сімейні настанови, культурні та побутові традиції. В сім'ї на емоційно – образному рівні людиною опановуються цінності – життя, здоров'я, щастя, добробут, батьківщина, природа, безпека, гостинність, державна мова.

Коли людина захоплюється мудрістю своїх предків і відкриває для себе сенс їхнього життя, то все це впливає на формування громадянської позиції воїна.

Соціалізація людини – це процес утвердження її як особистості, включення в суспільне життя як активної і дійової сили.

Соціалізація людини відображає також і перехід від глибокої обізнаності до світоглядної зрілості, до суспільної активності. Соціалізація людини здійснюється шляхом включення особи до певних соціальних груп (малих чи великих).

Першою фазою соціалізації особистості є виховання в сім'ї.

Другою фазою соціалізації особистості є встановлення людиною початкових соціальних зв'язків.

Третя фаза соціалізації – оволодіння основами знань та суспільним досвідом. Юридичним оформленням цієї фази є атестат чи диплом про здобуття середньої спеціальної освіти.

Четверта фаза може бути поділена на три основні лінії: а) для призовників – служба в армії; б) для частини молоді – робота на підприємствах і в установах; в) для іншої частини молоді – глибоке оволодіння фахом через навчання у ВНЗ. На час закінчення ВНЗ в цілому припадає також набуття людиною світоглядної зрілості.

П'ятою фазою є перехід людини до самостійної і відповідальної роботи в колективі. Період самостійної і відповідальної роботи є найтривалішим у житті людини. Особистість може досягти найвищого рівня соціалізації, створюючи щось суспільно цінне і значуще.

Шоста фаза соціалізації характеризується інволюційними процесами в організмі, послабленням соціальних зв'язків особистості.

Зупинимось детальніше на першій фазі соціалізації особистості воїна.

2.3. Формування та становлення особистості як воїна-захисника сім'ї

На еволюційному етапі розвитку воїна-громадянина, що позначається як *Я-представник сім'ї*, в сім'ї батьків людина наслідує досвід поведінки від

колективу близьких за духом людей. Тому в ідеальному варіанті вона відчуває емоційний комфорт і безумовне прийняття себе з усіма особистісними суперечностями. Саме тут, у сім'ї, вперше проходить опанування і приєднання до психологічного феномена «ми», «наше», що є важливим внеском сходження до відчуття себе громадянином держави.

Аналіз літератури дозволяє говорити про механізм родинної інтроєкції (або «інтерналізації») в розвитку громадянськості. Інтроєкція – це процес переймання та засвоєння людиною соціопсихіки через родинну сугестію. В подальшому на основі відповідальності за свій рід проходить розвиток і усвідомлення свого Я як представника народу. Символічним є і звучання слова «народ» – те, що над родом, вище нього, на його основі – «народ». Розвиток громадянськості обумовлюється комплексом культурних цінностей, правилами поведінки та системою звичаїв, притаманних окремій країні, народу. К.Д. Ушинський вважав, що прогресивний розвиток педагогіки і психології має бути пов'язаний з народністю [171]. Він вказував на те, що протиставлення наукових знань народній мудрості є протиприродним, треба не протиставляти, а зіставляти, бо справжня народна мудрість ніколи не старіє. Компонентами української етнопедагогіки є авторитет сім'ї, почуття роду та сімейного обов'язку, материнство і дитинство, традиції сімейно-побутової культури, народні знання, звичаї, морально-етичні норми, педагогічні ідеали, фольклор, народне мистецтво. Педагогічне значення мають свята та обряди як привнесення духовного світла в буденне існування людини, як засіб гармонізувати людське єство.

К.Д. Ушинський вважав, що школа для особистості є тоді доброю, коли проникнута сімейним характером і більш схожа на сім'ю, ніж на школу, а виховання людини в колективі тоді ефективно, коли на його чолі людина, яка має справжній авторитет і яку з цієї причини називають з любов'ю батьком.

Властиві народному характеру риси значною мірою зумовлені «духом родини». Дитина «інтродукує», або «інтерналізує» духовність сім'ї, стиль «взаємин батьків», які стають частиною її морального сумління. Завдяки сім'ї в душу дитини не завжди усвідомлено входить система цінностей, яку персоніфікують батьки для дитини, яку (систему) батьки в свою чергу засвоїли від своїх батьків.

У сім'ї відбувається усвідомлення власної несамодостатності. Особливо гостро це відчуття має місце при створенні власної сім'ї, коли розподіляються ролі чоловіка й жінки, в їх взаємодоповненні та незамінності кожного з двох. Жінка в українській родині традиційно сприймається як символ надійності і тривалості. Вона є порадицею чоловіка в його чоловічих турботах, символом щастя буденності, берегинею моральних устоїв та найкращих надбань української духовності. Вірність, чистота, самовідданість і нескінченне смирення – характеристики жінки як взірця. Чистота і охайність в домі, вчистість та пошана до людей, – цінності життя, які стверджує жінка у своєму бутті. Жінка з властивим їй колоритом емоційних проявів, чоловік з характерною для нього логічністю мислення взаємодоповнюють і створюють сім'ю, що є основою кожного суспільства і кожної країни. При розвитковій громадянськості розподілення жіночої та

чоловічої ролей вбачається у прагненні чоловіка до утвердження справедливості і жінки – в її прагненні турбуватися про інших [41], в характерній для неї ролі передачі емоційних зв'язків від покоління до покоління.

Воїн значною мірою визначається як захисник країни своїм ставленням до жінки. Першочерговим для жінки є завдання навчитись дивитись на чоловіка, дітей, а головне – на саму себе не лише як на берегиню домашнього вогнища, а як на берегиню цілісності, щастя і могутності більшої родини – нації (*явір і калина – рослини-символи жінки та чоловіка в Україні*).

Так, наприклад, Олена Теліга, звертаючись до чоловіків, порівнювала жінку з криницею, «з якої Ви п'єте, змагайся і кріпись!» [161]. Слова чоловіка – залізні, але саме жінка дає життєдайні сили, глибину. Для характеристики жінки Олена Теліга використовує слова – душа, серце, щастя, квіти, перлини, намисто. Вона підкреслювала – «...не гнів, а ніжність – наша вічна сила» [161], і всім своїм життям доказала силу жіночого духу і його витончену красу.

Взаємодоповнення і взаємопроникнення етики турботи і етики справедливості, інтуїції і передчуття, властивого жінці, та усвідомлено організованих передбачень чоловіка утворюють гармонію людського буття. Сім'я породжує у громадянина почуття довіри, бо дім – це те місце, де людину цінують, люблять, поважають точку зору, визнають її оригінальність, винятковість, місце, де дитина вчиться міцної і безумовної любові, стабільності в розумінні людини іншими людьми. Добре, коли таким місцем стає шкільний

клас, референтна група. Якщо в сім'ї, у шкільному класі, у референтній групі є взаємна моральна відповідальність і адекватна дієва допомога, ціннісно-орієнтаційна єдність, там створюються нормальні умови для виховання громадянина.

З давніх часів сильною сім'єю в українській родині вважалася така, в якій багато дітей – «сім Я». Її найголовніша функція – виховання всіх дітей.

Важливою передумовою виховання в сім'ї, вдалого впливу на виховання дітей був і є «голос крові» – зв'язки родинної й духовної близькості. Нині сучасна сім'я на порозі відродження традицій, що споконвічно передавалися з роду в рід нашими прадідами. У сім'ї, якщо й не висловлюються, то самим укладом життя передбачаються певні принципи, які опановує людина, що підрастає. У межах сім'ї людина опановує поняття гармонії як організації земного буття і величної цілісності Всесвіту. У сім'ї як маленькому колективі людей, пов'язаному взаємними любов'ю, правами й обов'язками, формується ставлення до прав і обов'язків взагалі. Це ставлення стає основою виконання своїх обов'язків і користування правами й у трудовому колективі, у країні.

У деструктивній лінії розвитку саме в сім'ї можуть розгортатися негаразди, що потім у гротескному, перебільшеному плані можуть проявляти себе у ставленні до країни. Наприклад, коли особистість провину за свою власну нездійсненність переносить на абстрактну постать, психологічні коріння містяться тут, у сім'ї, – у відсутності досвіду користуватись власними правами і, коли треба, умінні переконувати, при цьому обов'язково поважаючи переконання співбесідника.

Таким чином, саме в сім'ї починає формуватися позиція громадянина-воїна, гідної людини у власній країні.

Реалізація себе як громадянина означає не просто здійснити свої наміри і задуми. Це означає здійснити певною мірою ті надії, які на нас покладалися іншими – батьками, гідними представниками народу.

Родинне буття в еволюційному розвитку особистості має провідне значення. На думку видатного вченого з Оксфордського університету Е.Д.Сміта, фактор роду є провідним у формуванні національної ідентичності, основоположним, тому що створює передумови для колективних дій [153].

У родинному бутті «Я-представник роду» особистість приймає відповідальність за рід, опановує принципи, сенси існування свого життя як продовжувача роду з його певними традиціями й особливостями. У своєму ставленні до минулого роду особистість опановує сердечне шанування своїх попередників, у ставленні до сьогоденної родини – вільне служіння задля створення умов їх існування, у ставленні до майбутнього – усвідомлення перспективи сходження щаблями зростання сили та міцності роду. Ось чому основним надбанням для розвитку воїна-громадянина може бути усвідомлення себе людиною, що реалізує вічні цінності, те, що є найтривкішим у віках («Я є те, що переживе мене» (Е.Х. Еріксон [197])). Особистість на шляху еволюції здатна усвідомити, що своїм індивідуальним внеском: ідеєю, думкою, вчинком – через чесне волевиявлення вона може сягнути безсмертя. Це довічне і є часткою культури, тієї самої родинно-побутової культури, що забезпечує духовну

єдність поколінь, неперервність минулого, сучасного і майбутнього в історії роду. Передусім це відбувається при опануванні й оволодінні рідною мовою.

Ідентичність спирається на усвідомлення часової тривалості, власне того, що було в минулому, того, що є зараз і того, що має відбутися в майбутньому.

В історії свого роду людина піднімається над часом і опановує психологічне усвідомлення безмежності буття. Людина відчуває повагу до смисложиттєвих цінностей роду в «ключі» майбутнього, що є необхідним для формування захисника своєї Вітчизни.

2.4. Мудрість як основа духовного розвитку особистості

Мудра діяльність людини за покликанням зміцнює душу людини і розвиває бажання захищати зроблене власною працею.

Смисложиттєвий шлях особистості – індивідуальна історія особистості, яка здійснюється в ході її онтогенетичного розвитку і визначається співвідношенням об'єктивних обставин і суб'єктивної активності особистості в структурі її самореалізації протягом свого життєвого віку. Критерієм соціальної зрілості особистості є наявність громадянської позиції людини, яку вона обирає у роки старшої юності. У 25-35 років людина орієнтована на встановлення особистісних зв'язків, у 35-45 провідним для неї є бажання вплинути на наступне покоління, переоцінка цінностей, для 45-60 характерне глибинне оновлення особистості, у 60-70 найзначущішими є внутрішня цілісність та єднання з іншими людьми, з 70-ти вкрай є

значимим відчуття максимальної активності життя у сьогоденні.

Громадянська позиція особистості є результатом стороною громадянського самовизначення – готовності особистості виконувати громадянські обов'язки перед суспільством і державою, що має ціннісно-смыслову природу, фіксується в «Я-концепції» індивіда, що характерно для феномену мудрості.

Складниками особистісної позиції є система ціннісних орієнтацій та смисложиттєвих настанов мудрості. Громадянська позиція особистості визначається її громадянською свідомістю й містить у собі раціональну або когнітивну, почуттєву, емоційну, ірраціональну складові.

Виходячи з цього, напрямки сприяння розвитку громадянської позиції воїна, виховні заходи ВНЗ мають бути спрямовані на формування змісту основних складових. Раціональна або когнітивна складова громадянської позиції містить знання, уявлення, ідеологеми, моделі соціального, економічного та державного розвитку і взаємовідносин людини й держави, якими користується людина. Ця складова визначається рівнем і систематизованістю знань про правову, політичну та економічну системи держави. Почуттєво-емоційна складова ірраціональної сфери містить почуттєві образи, переживання, бажання, а також ментальність, що містить міфологеми, вірування, неусвідомлені настанови.

При цьому, наявність мудрості як чіткої громадської позиції є ознакою непереможності слов'янського характеру.

Методологічно важливим для розуміння динаміки розвитку особистості, її життя на землі і безсмертя

у нескінченному просторі буття є твердження Т.Г. Шевченка стосовно того, що ми є сукупністю тих, хто вже помер, хто живе сьогодні і хто ще ненароджений [193, с. 289-295]. Безумовно, це сплетіння слід вбачати у спадкоємності духовних морально виважених ідей свого народу. «Ідея і слово – це могутні засоби, які вносяться духом... Ідеями живиться дух і в них відбувається його розвиток, який не обмежується земним життям, інакше самий розвиток духу – вищий процес в природі був би чимось безцільним і не необхідним... слово, добуте в розсудковому процесі нашими віддаленими предками, перероблене в свідомості наших дідів і отців, зі всіма наслідками своєї свідомості і багатовікової переробки в тисячах поколінь, сягає наших нащадків і пробуджує в них поняття, ідеї, почуття, які створювали і розвивали це слово. Таким чином накопичується віками і роботою незчисленних поколінь духовне багатство особистості» (К.Д. Ушинський [171, с. 313]).

У підходах до дослідження проблеми мудрості, що сприяє розвитку особистості світоглядно важливою є традиційна для української філософської думки ідея про те, що призначенням людини на Землі є щастя. Ця думка, відтінена трагічністю реального людського життя, звучала життєствердним лейтмотивом у творчості Т.Г. Шевченка. Вона сходить до спадщини Платона [121], виражена у працях Г.С. Сковороди [149].

Етична спадщина Г.С. Сковороди яскраво переконує в тому, ти тільки через мудрість свого покликання можна знайти шлях до щастя. Поняття сподієної («сродної» за Г.С. Сковородою) діяльності

є найважливішим поняттям, в якому продуктивно реалізується, здійснюється особистість у процесі її становлення й функціонування. Г.С. Сковорода писав, що до досконалості призводить спорідненість і попереджав: якщо людина знехтує Божим званням і піде за своїми примхами чи порадами сторонніх, то має попроситися із власною втіхою, хоча б сховається у розкоші та багатстві. Людина, що боїться тілесної смерті, стане постійно зазнавати душевної смерті [149, с. 437-438]. В діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Г.С. Сковорода писав, що один юнак був ніби народженим бути його учнем, – порядною, чесною людиною, але «не народжений бути студентом» [149]. Зі здивуванням учитель дивився на його мученицьке навчання. Але як тільки цей юнак зайнявся механікою, він добився успіхів навіть без керівника. Г.С. Сковорода доходить висновку, що саме неспоріднена праця – та, що не відповідає нахилам людини, її здібностям, руйнує совість людей, завдає шкоди духовному життю суспільства. Саме у прагненні до такої праці Г.С. Сковорода вбачає джерело лукавства, ересі, відсутності чеснот, сердечної життєрадісності. Він звертає увагу на те, що саме «неспорідненість» спотворює і розбещує всяку посаду, науки й мистецтва. Г.С. Сковорода вважав, що неспорідненість є внутрішня отрута і вбивця кожному званню. Нестримний потяг до багатства, намагання знайти якомога вигідніше місце в суспільстві всупереч природним нахилам та особистісним здібностям, часто ведуть, на думку Г. Сковороди, до різко негативних наслідків, до соціальних катастроф, до занепаду країни. Наводимо мовою оригіналу думку Г. Сковороди:

«Где согласие дражайшего мира? Где живость сердечного веселия? Кто безобразит и растлеваает всякую должность? Кто умерщвляет науки и искусства? Несродность. Она каждому званню внутреннейший яд и убийца. Иди лучше паши землю или носи оружие, отправляй купеческое дело или художество твое. Делай то, к чему рожден» [149, с. 444]. Ще Аристотель вирізняв зайнятість як відчужену діяльність, що виконується рабами, від активності, джерелом якої є свідомість і мислення людини. За К. Гольдштейном, актуалізація власних індивідуальних здібностей найбільше підсилює життєздатність [218], а індивідуальна гідність людини визначається притаманною їй спорідненою активністю (С.Л. Франк [178]). Слово «талант» у тому першоджерельному значенні, в якому воно подано в Євангелії, означає «призначення», що дається людині, та свідчить про розкриття особистістю своїх здібностей у життєвій ситуації, до того ж, включення у споріднену цій людині діяльність. Споріднена діяльність, на думку Г.С. Сковороди, може принести людині справжню насолоду, причому не стільки своїм результатом, скільки процесом діяльності. Цю діяльність характеризують як живий процес – діяльність, що має характер «поток», основу справжнього психічного розвитку (М. Чиксентміхайм). Г.Л. Тульчинський визначає її як характеристику вищого рівня орієнтації людини на самореалізацію [167, с. 143]. Необхідними умовами «поток» є баланс між вимогами діяльності й індивідуальними здібностями людини. «Поток» немає, коли завдання не забезпечене відповідними навичками і внаслідок цього з'являється стан тривоги, а також коли особистісні можливості в

даних умовах діяльності є не повністю використаними. І тільки діяльність характеру «поток» спонукає людину до повного виявлення своїх здібностей, до повної мобілізації себе. Відповідно до індивідуальних здібностей в актуальній діяльності людина здатна відчувати задоволення як від повноцінного продукту своєї активності, так і від розвитку себе, своїх здібностей, проявлених у процесі створення цього продукту на благо громадянського суспільства.

У становленні людини як військового професіонала і громадянина актуалізується, стає провідною ідея діяльного розвитку громадянського покликання людини. У такому процесі виховання від сучасного вищого навчального закладу вимагається передбачати можливість сприяння детермінації становлення, яке б ішло від самого суб'єкта, що й робитиме можливим актуалізацію потенціалу людини, розвиток її покликання.

Покликання людини як мудрої особистості полягає у відповідному її ставленні до діяльності, у відчутті потреби діяння, в якому проявляються її здібності, схильність, знаходить вираження сутність особистості, оскільки все це опосередковується у продукті праці, цінність якої визначає суспільство. Відтак і покликання людини бути патріотом сприяє її особистісному зростанню в суспільстві.

При виражених тенденціях громадянськості, мудра життєдіяльність особистості характеризується заглибленням у «споріднену діяльність, що керується моральним вольовим регулюванням Менш виражені тенденції громадянськості характеризуються наявністю компромісів в обранні «спорідненої діяльності»

всупереч наміру присвятити своє життя іншим людям, які потребують допомоги, тобто у вольових діях не виконуються моральні принципи буття. При слабких тенденціях громадянськості мають місце окремі прояви діяльності, що відповідають потенціалу особистості, реалізованому на суспільне благо. Нижче цього рівня спостерігається пригнічення особистості, де й становлення, утвердження рис особистості в його сутнісній основі здійснення власного потенціалу на благо суспільства не спостерігається. Розвиток може бути конструктивним і деструктивним.

Поняття «споріднена діяльність» (за Г.С. Сковородою) близьке до поняття «покликання», важливість якого визнавалася за різних соціальних устроїв. Визначальним для діяльності за покликанням є ставлення до праці як до потреби, як до мети і засобу самоствердження особистості, а не лише як до засобу існування. Однак поняття «покликання» наближене до поняття «професія», тоді як до змісту поняття «споріднена діяльність» можуть входити ті види зайнятості людини, що професією назвати не можна. Так, наприклад, материнство може визначати зайнятість людини. Поняття активності, що є спорідненою людській натурі поглинає в собі професійність у значенні людського функціонування й поширюється за рахунок визначення своєрідної місії людини, призначення в загальному його розгляді як життєвого шляху. В такому розумінні патріотизм як любов до своєї Батьківщини є органічним покликанням особистості. Протягом життя людина може мати багато професій, виходячи із соціальних запитів, особистих уподобань і навіть того, що людина віддає як данину моді або

потрапляє у випадкові обставини, але головне призначення людини, її життєвий лейтмотив – це те, заради чого вона прийшла на світ. Воно залишається незмінним і тільки «підсвічується» різноманітними життєвими обставинами. Одним з таких призначень є призначення бути вірним громадянином своєї країни.

Позиція громадянина виявляється активністю людини, спорідненою з її натурою. Механізм реалізації людського єства, того, чим є особистість у діяльності за призначенням, передбачає включення особливо-го стану вдовolenня, піднесення, що й характеризує якість життя особистості.

В ситуації вибору серед альтернатив людина буває нездатною вибрати відповідну діяльність, яка б не тільки відповідала її природним задаткам і набутим здібностям, але, в першу чергу, мала громадянську спрямованість. Це не завжди гарантує загально-визнаних соціальних благ. Тому людина віддає переваги престижному зовні, соціально визнаному, а нерідко й просто перебуває під тиском соціальних обставин. На новому етапі зустрічі з тією ж проблемою в обставинах, що змінилися, особистість, яка зазнала змін у своєму розвитку, підходить до етапів життя, що можуть містити повторні можливості використання свого сутнісного потенціалу. І знову людина стає перед проблемою вибору між неспорідненим, але звичним і діяльністю, що сповнена громадянського сенсу існування, тоді може настати розуміння її колишньої помилки. Справжня свобода людини починається не тоді, коли вона може дозволити собі не обирати щось серед певної кількості варіантів, а творити своє життя,

визначаючи вибір своєї діяльності як єдино можливе для неї рішення (В.Ф.Рибаченко [138]). Така свобода в феноменології мудрості можлива лише у виборі за велінням совісті. В істинному виборі людини присутнє аристотелівсько-гораціанська *aurea mediocritas* («золота середина») або почуття міри, і обов'язково духовне ставлення до життя, що дозволяє не перетворювати мету на самоціль, форму фанатизму, споріднену діяльність на згубну пристрасть (саморегулювання людиною себе може поступитися керівництву людиною з боку свого захоплення – професії, хобі й т. ін. І тоді талант співіснує поруч зі зруйнованою долею його володаря, а часом і сім'ї, близьких). Безумовно, щоб підтримувати умови цінності в поведінці або ставленнях, людина нерідко повинна відмовлятися від певних сторін себе. В цьому полягає небезпека самозречення, відмови від важливих для особистості ролей у результаті всепоглинного захоплення людиною певною діяльністю. Тому розуміння процесу становлення не обмежується категорією діяльності і має бути співвіднесене з категорією суб'єкта громадянської активності.

Одним із потужних видів діяльності в країні Г.С. Сковорода **вважав військову справу, а належність людини до воїнства – найблагороднішим покликанням**. Невідповідність посади людини її призначенню породжує аморальність особистості, неспорідненість є причиною деструкції цілого.

Згідно зі вченням цього українського філософа, самопізнання у зв'язку зі спорідненою діяльністю через актуалізацію глибинних утворювань духовної сутності людини має за мету створити духовну особистість.

Схожа позиція підтверджується творчістю М.В. Гоголя та його світоглядом. Так, у роботі М.В. Гоголя «Вибрані місця з листування» відстоюється думка: не відвертатися від життя в сьогоденні в ім'я світлого майбутнього, а створювати майбутнє сьогодні.

Філософи, історики й літератори акцентували увагу на тому, що, починаючи пізнання світу з пізнання самого себе, людина у своїй творчості не повинна обмежуватися безплідними роздумами, – нескінченними «самозаглиблюваннями» у свій світ, а має реалізовуватися у власній активності в реальному житті. Відтак, характерною рисою філософської думки в Україні є співвіднесеність філософських проблем з моральними пошуками і прагненням людини до самовдосконалення [53, с. 47].

При цьому, внутрішній світ – сукупність, система відношень особистості до світу, до інших людей – визначається тим, чим живе особистість. Це система переживань особистості, система її потреб, прагнень, яка не завжди знаходить втілення у реальних вчинках і взаєминах з людьми. Це також система прихованих і не завжди зрозумілих для самої людини мотивів – розчарувань, нерозуміння того, як вона могла так вчинити. Внутрішній світ воїна нині є центром докладання виховних зусиль педагога, він стає гармонійним, коли душевні прагнення вихователя і вихованця перетікають одне в інше завдяки виховній майстерності педагога.

Таким чином, істинне покликання людини – це шлях до щастя і гармонії внутрішнього світу, що вбачає в собі феномен мудрості на рівні особистості, держави та суспільства.

2.5. Ментально-ціннісні настанови мудрості як гуманні концептуальні погляди у розвитку людини

Погляди на розвиток людини в сучасних умовах розвиваються Г.О.Баллом. Він, зокрема, зазначає, що важливим в особистісному зростанні людини в сучасних умовах є опанування психологічної свободи як власної якості, яка передбачає визначеність ціннісних та поведінкових орієнтирів [13].

Гуманістичний напрямок у психології фактично визнає головною цінністю – це гідність людини, оскільки «у своїй основі людина є хорошою. Мета ж психології – зрозуміти людину, а не контролювати її поведінку. Навіть вживання поняття «суб'єкт» принижує гідність людини» (за аналізом Є.Б. Моргунова, 1996 [106, с. 17]).

Проблема гуманістичності актуалізується тоді, коли йдеться про розвиток мотиваційної сфери особистості. Спираючись на положення Б.Ф. Ломова [91], розвиток сфери мотивації визначається співвідношенням між власними потребами (індивідуальними), потребами тих груп, до яких особистість належить, і потребами суспільства в цілому; співвідношенням між потребами у засобах існування і засобах особистісного розвитку і співвідношенням мотивів, орієнтованих на споживання і виробництво. Спрямованість особистості може бути охарактеризована як така, у якій домінують мотиви егоцентризму, що виражають домінування спрямованості Я на задоволення власних, не альтруїстичних потреб і гуманізму, на допомогу особистості іншим членам спільноти. У такій реальній допомозі й міститься справжній гуманізм.

В розумінні гуманістичних ідей розвитку особливе значення набуває категорія совісті особистості, як прояву альтернативи розвитку егоїзму і людської гідності. Совість робить свідомість наслідком внутрішніх переконань, а не зовнішнього примусу.

Мотив громадянської поведінки розглядається у науковій літературі (Л.І. Пилипенко [131]) як такий, що поєднує в собі мораль, переконання, соціальну відповідальність, суб'єктивне усвідомлення особистістю свого обов'язку перед суспільством і перед самим собою. Для людини, що працює сумлінно, функція зовнішнього контролю стає зайвою.

Становлення особистості відбувається в єдності свідомого і несвідомого. Для К.Г. Юнга центром свідомого є «Его», а центром цілісності, що охоплює і свідоме й несвідоме, є самість. Самість, за К.Роджерсом, є гештальтом, що постійно перебуває у процесі формування відповідно до модифікації ситуації. Ми розглядаємо самість, згідно з поглядами І.С. Кона, як окрему ідентичність (властиву окремому індивіду), що зберігається при всіх модифікаціях довкілля і є вкрай складною у процесі її вивчення.

Складність розуміння самості висловив В.Ф. Гегель в алегоричному порівнянні самості з поняттям *pattes de velour* (оксамитові лапки, що стосовно іншого є кігтями, але коли той інший захищається від них, він стає слизьким оксамитом, за який неможливо вхопитися, бо «лапки» ховаються при наближенні до них і бажанні їх розглянути [46, с. 307]). В.Ф.Гегель зазначав, що «у кожній самості обмежена мета і настільки ж обмежене діяння» [46, с. 379].

Таким чином, здатність людини до певних видів

діяльності, в яких проявляється її мудрість, активність, приводить до розуміння особистості з боку узгодженості її звернення «на себе» і «на іншого». У поглядах сучасників совість – це внутрішній стимул і внутрішнє гальмо: щось дозволено, а щось і не дозволяється. У психологічному словнику за редакцією В.І. Войтка [130] визначено, що совість є особистісною формою морально-емоційного контролю, компонентом моральної самосвідомості. Совість – когнітивно-емоційна структура. Совість визначає нормативно-ціннісний контур дозволеного і бажаного в структурі діяльності. У структурі світогляду – це вищий морально-психологічний регулятор світовідношення особистості. Тому в процесі опанування майбутніми воїнами громадянських цінностей особливого значення набуває категорія совісті як особистісна форма морально-емоційного самоконтролю, компонент моральної свідомості. Совість є результатом самооцінки за певною ціннісною шкалою, що пов'язана з особистісними смислами людини.

Як зазначив А.В. Петровський, совість для інтелігентної людини означає відповідальність за все, що її оточує [118]. Її змістові складові такі: здатність людини здійснювати моральний контроль над своїми вчинками, визначати свої моральні обов'язки й виконувати їх, насамперед, звітуючи собі ж таки і, в першу чергу, перед собою. У вчинках за велінням совісті проявляється здатність людини жити відповідно до своїх моральних принципів. У такому розумінні совість – це невід'ємна частка громадянськості воїна як здійснення контролю за своїми вчинками, дотриманням моральних принципів. Совістю є особлива

властивість особистості, що являє собою оцінне ставлення людини до своїх вчинків, думок, взаємодії з іншими людьми. Німецький філософ І.І. Кант писав, що совість – це моральний закон, який живе у нас самих [73].

Одним з чинників виховання совісті є життєвий досвід. Чимало сприяє її становленню високодуховна література, особливе місце в якій посідає національна література, що з покоління в покоління передає морально-етичну спадщину предків. Завдяки цьому людина стає зорієнтованою на загальнолюдські та національні історичні духовні цінності, здатною здійснити моральний вибір, зайняти певну позицію у повсякденному житті. Справжній самоаналіз свого життєвого досвіду є похідним від збудженої совісті. Свідомий прояв громадянськості всупереч механічному підкоренню звичці приводить до того, що людина виконує свої громадянські обов'язки відносно незалежно від соціальних умов життя.

Громадянськість поступається своїми позиціями там, де в людини починається компроміс зі своєю совістю. При деструктивному розвитку особистості втрачається загострене почуття болю за співвітчизників, з'являється бажання уникнути відповідальності за горе і трагедії сучасності, самозаспокоєння. Тоді під іменем просвіти, моральності з'являються ті результати людської діяльності, які зовнішньо ніби й відповідають духові високих моральних цінностей життя, але в яких за нагромадженням слів немає громадянської позиції. Така діяльність лише зовнішньо видається особистістю за громадянську позицію, а за суттю ж вона є конформістською. І конформізм із

совістю набуває звичних форм поведінки. Нетерпиме ставлення до реалізації інших людей є ознакою анти-громадянської поведінки і деструктивного розвитку особистості, бо тим самим заперечується право на власне вираження.

Якою має бути людина, щоб стати щасливою: задовольняти свої потреби чи неухильно прагнути досягнення поставленої мети?

А. Маслоу на це запитання відповідав безапеляційно: «Ми можемо сприймати світ таким, який він є, або тільки як засіб досягнення наших цілей» [102, с. 246]. У цій відповіді А. Маслоу переважає думка, що треба сприймати світ таким, яким він є. Але ж немає нічого більш принизливого для людини, ніж існування без мети. «Стосовно теорії особистості, то логіка даної концепції (А. Маслоу) призводить до абсурдного висновку, ніби в людей, які гостро потребують найнеобхіднішого, немає потреби в любові та самоствердженні» (Є.Б. Моргунов, 1996 [106, с. 101-102]). Але при розгляді спадщини А. Маслоу з широко відомою пірамідою потреб аналіз оманливо може призвести до ідеалу людини-споживача, людини-егоїста, задоволення потреб якого шкодить навколишнім. До того ж А. Маслоу розглядав самі потреби як відносно незалежні від природи й суспільства взагалі.

Як зазначає П.Д. Юркевич, ідея гідності людської особистості виявляється невіддільною від ідеї мети, у досягненні якої людина знаходить не тільки задоволення, але й шлях до власного вдосконалення [204, с. 172]. На таку ж думку натрапляємо і в педагогічній антропології К.Д. Ушинського, який писав, що якщо задовольнити всі бажання людини, але забрати в неї

мету життя, вона стане нещасною і нікчемною істотою. Отже, з позиції К.Д. Ушинського, не задоволення бажань є тим, що зазвичай називають щастям, мета в житті є осердям людської гідності і людського щастя. Лейтмотивом усього життєвого шляху К.Д. Ушинського було це переконання, єдиною метою його життя було зробити якомога більше для своєї Вітчизни.

Важливим для відродження країни в конкретному розвитку особистісних якостей громадянина є конкретизація ідеалу, зверненості людини «на іншого». Гуманістичність несе людству великий животворчий принцип особистісної свободи, де свобода міститься не в рабській покорі людини власним пристрастям, але в обмеженні себе законами моралі і розуму. Гуманістичність є основою освіти, духовного і морального становлення людини як громадянина.

У традиціях слов'янської класичної філософської і педагогічної думки прагнення до мети (а не лише задоволення потреб) на основі ствердження моральних принципів життя вважається найважливішим у вихованні людини. Виявлено, що активність особистості громадянина є конструктивною і може ґрунтуватися як на ієрархії смислів людини, так і забезпечуватися консолідованістю всієї особистісної структури, можливостями особистості. При цьому сенсом усієї системи конструктивної активності особистості є як досягнення конкретних зовнішніх результатів діяльності, так і підтримання фізичної і душевної рівноваги, розвиток сили духу особистості.

Думка К.Д. Ушинського про мету має співзвучність з думками видатних педагогів і психологів інших, більш близьких до нас часів. Насамперед це

спадщина О.В. Сухомлинського та А.С. Макаренка. За А.С. Макаренком, найрадіснішою перспективою для людини є утвердження її цінності, значущості, а сила й краса людини визначаються тим, як вона ставиться до життєвих перспектив, тобто, яких цілей прагне [94]. Таким чином у традиціях слов'янської психології завдяки практиці духовного життя українського народу підкреслюється значення осмисленої мети, її підкорення моральним цінностям людства. К.О. Абульханова-Славська також стверджує, що активність суб'єкта, зокрема його духовна активність, ґрунтується на спроможності індивіда мобілізувати свої можливості та визначати способи досягнення цілей, реалізувати їх у діяльності [1].

■ Контрольні питання:

1. *Роль та значення сенсорно-розумових актів в розвитку особистості.*
2. *Розкрити духовний капітал особистості як воїна-захисника.*
3. *Виявити основні ментально-ціннісні зміни особистості в сучасний період військових конфліктів.*

■ Теми рефератів:

1. *Феномен сучасних ментально-ціннісних пріоритетів у воїна.*
2. *Сила духу як визначальна основа характеру та поведінки воїна.*

РОЗДІЛ 3. ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У ПСИХОЛОГІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

3.1. Психічне життя людини як саморефлексія свідомості

Вивчення особистості підлеглого, його індивідуальних особливостей доцільно починати з характеристики психічних процесів, насамперед – пізнавальних, тому що саме вони становлять одну з найважливіших передумов успішного навчання і служби.

У психічному житті людини виділяють три її сфери або три класи психічних процесів – пізнавальні, емоційні і вольові. Принципами їх поділу є зміст і життєве значення психічних процесів, які в життєдіяльності людини органічно взаємопов'язані.

До першої групи належать процеси, які переважно орієнтують особистість у зовнішньому світі, надають значення про предмети і явища, їх зв'язки та відношення; до другої – процеси, в яких переважно виявляється ставлення особистості до цього світу і до себе; до третьої групи – процеси, які полягають переважно в організації і регуляції практичних дій.

Психічна діяльність відображає єдність пізнання, переживання і прагнення особистості.

До психічних пізнавальних процесів у військовій психології відносять відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, мовлення, уявлення, уяву.

Охарактеризуємо кожний з них.

Відчуття здійснюють безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім світом. Вони є єдиним джерелом

наших знань про цей світ і про наше внутрішнє середовище.

Відчуття є відображенням у мозку людини окремих властивостей, якостей предметів і явищ об'єктивної діяльності внаслідок їх безпосереднього впливу на аналізатори.

Такими відображеннями об'єктивної діяльності в нашому мозку є відчуття світла, кольорів, запахів, спраги тощо/

Відчуття надають нам перші відомості про окремі властивості, особливості предметів і явищ об'єктивної реальності, орієнтують нас у дійсності.

Відчуття є суб'єктивними образами об'єкту світу. Вони визначаються об'єктами і залежать від суб'єкта, що відображає середовище. Критерієм істинності наших відчуттів, як і будь-якого відображення об'єктивної реальності, є практика.

Необхідною умовою відчуття є безпосередня дія об'єктивного подразника на аналізатор. Кожен аналізатор складається з трьох частин: а) периферичної частини; б) мозкового його кінця у великих півкулях і в) провідного шляху, що з'єднує периферичну частину аналізаторів з центральною. Відчуття не виникає, якщо хоча б одна з частин аналізатора пошкоджена. Периферичну частину аналізаторів, або органи чуття, називають рецепторами (від лат. *receptor* – приймач). Залежно від того, де перебувають джерела подразників, які збуджують рецептори, останні поділяються на три групи: а) екстерорецептори, б) інтерорецептори, в) пропріорецептори. **Екстерорецептори** (від лат. *exterior* – зовнішній) слугують для відображення зовнішніх подразників, тобто таких,

які перебувають за межами нашого тіла (вухо, око). *Інтерорецептори* (від лат. *intra* – всередині) слугують для сприймання внутрішніх подразників, що діють у нашому тілі. До інтерорецепторів належать нервові закінчення у внутрішніх органах. *Пропріорецептори* (від лат. *proprius* – власний) – це рецептори, розміщені в рухових апаратах нашого організму. За їх допомогою ми відчуваємо власні рухи.

Відчуття людини дуже різноманітні. Вони поділяються на групи і види залежно від подразників, які їх викликають, і тих аналізаторів, які пристосовані до їх сприймання. Відповідно до цього їх можна поділити на три групи: екстерорецептивні (одержані зовні); інтероцептивні (одержані з внутрішніх органів); пропріоцептивні (ті, що одержуються від рухових органів).

До *екстерорецептивних* відчуттів належать: а) зорові; б) слухові; в) нюхові; г) смакові; д) дотикові (тактильні); е) термічні; є) больові; до *інтерорецептивних* – органічні відчуття; до *пропріорецептивних*: а) кінестетичні; б) статичні.

Усі без винятку відчуття мають значення у військовій діяльності і їх тренування у підлеглих є важливим завданням офіцера. Для організації цієї роботи треба знати закономірності відчуттів.

Не кожен подразник, що діє на аналізатор, викликає відчуття.

Існують підпорогові подразники, які діють на органи чуття і великі півкулі головного мозку, але не викликають відчуттів. Щоб викликати відчуття, подразник повинен досягти певної сили або відповідного порога.

Мінімальна сила подразника, яка при дії на ана-

лізатор викликає ледве помітне відчуття, називається *нижнім порогом чутливості*.

Нижній поріг характеризує гостроту чутливості аналізатора.

Між чутливістю і величиною нижнього порога існує відношення: чим нижчий поріг, тим чутливість вища і навпаки.

Якщо весь час збільшувати силу подразника, ми досягнемо верхнього порога, при подальшому збільшенні ми не відчуватимемо його зростання.

Максимальна сила подразника, яку ми здатні відчувати певним аналізатором, називається *верхнім абсолютним порогом його чутливості*.

Подальше збільшення сили подразників, що діють на наші аналізатори, робить їх небезпечними для людини, породжує больові відчуття. Отже діапазон чутливості аналізаторів до сили подразника визначається нижнім і верхнім абсолютним порогами чутливості. Не зважаючи на те, що ці пороги й називають абсолютними, величина їх змінюється залежно від різних умов. Такими умовами є стан організму, сила подразнення, тривалість подразника та інтенсивність його дії, стан довколишнього середовища.

На чутливість впливає стан аналізатора людини. Якщо око стомлене, гострота зору знижується. Якщо центральний відділ аналізатора в корі головного мозку перебуває під впливом алкоголю, чутливість людини змінюється. Впливають на чутливість втома, страх, хвилювання.

За допомогою деяких фармакологічних засобів можна досягти підвищення чутливості органів відчуття. Так, натуральна кава підвищує чутливість

аналізатора на 1/3 порівняно з тією, якою вона була до дії напою.

Відомо, що чутливість аналізаторів залежить від обставин життя і тих зусиль, які докладає людина до її розвитку. Діяльність людини та умови, в яких вона живе, здатні підвищити чутливість у десятки разів.

Поряд з абсолютними порогоми, чутливість аналізаторів характеризується також *порогом розрізнення або диференційним порогом*. Таким порогом називають мінімальну розбіжність у силі двох подразників, яка викликає ледве помітну розбіжність відчуття. Так, якщо до великого хору (100 осіб) приєднається ще три, ми не відчуємо розбіжності, якщо вони не солісти, а 10 хористів дадуть змогу відчуту зміну.

Чутливість аналізаторів, що відзначається його нижнім абсолютним порогом, змінюється під впливом тривалої дії подразника. При тривалому подразненні постійної сили відчуття спочатку посилюється, а потім втрачає силу, і тим більше, чим сильнішим є збудження. Під впливом тривалої і незмінної дії подразника на аналізатор відбувається пристосування останнього до певного подразника – *адаптація* (від лат. *adaptare* – пристосовувати), що виявляється у зміні його чутливості.

Повна адаптація до темряви настає протягом декількох десятків хвилин. За цей час чутливість зорового аналізатора зростає приблизно у 270 000 разів.

Тимчасове зникнення відчуття діючого подразника, що настає внаслідок адаптації до нього, свідчить про те, що тривалість дії подразника і тривалість відчуття не завжди збігаються. Про це свідчать і явища так званої післядії в різних аналізаторах.

Відчуття триває після припинення дії подразни-

ка завдяки тому, що залишаються сліди від його дії. Таке явище відбувається в роботі зорового аналізатора. Збудження, яке викликає в ньому дія оптичного подразника, триває трохи довше, що проявляється в *образах післядії*.

Інертність збудження виявляється у сенсорній післядії. Якщо уважно подивитись на негатив протягом 30-40 секунд, а потім перевести погляд на стелю, то можна побачити послідовний образ позитивного зображення.

Один і той же подразник відчувається по-різному залежно від інших відчуттів людини. *Контраст* – це зміна інтенсивності і якості відчуттів під впливом попереднього або наступного подразника.

Інтенсивність відчуття залежить не тільки від сили подразника, але й від інших подразників, які в цей час впливають на інші аналізатори. Так, певний подразник, що діє на даний аналізатор, може позначитися на чутливості інших аналізаторів. Слабкий звуковий подразник підвищує чутливість зорового аналізатора до кольору, сильний подразник холодом знижує чутливість слухового аналізатора до звуку тощо. Загалом, слабкі подразники підвищують, а сильні знижують чутливість аналізаторів при їх взаємодії. Чутливість кожного аналізатора людини значною мірою залежить від того, як використовуються та удосконалюються органи чуття в діяльності.

3.2. Відчуття як сенсорна дія

Процес пізнання людиною світу не обмежується відчуттям окремих властивостей і явищ об'єктивної

дійсності, що діють на її аналізатори. Людина сприймає ці предмети і явища в цілому.

Відчуття як сенсорна дія – це процес відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності, що діють в даний момент на аналізатори людини. Як відчуття, сприймання виникають тільки при безпосередній дії об'єктів на аналізатори. Але якщо відчуття відображають окремі властивості або якості предметів і явищ об'єктивної дійсності, то *сприймання* є відображенням цих предметів і явищ в цілому, у взаємозв'язку їх властивостей і якостей. При цьому, сприймання залежить від окремих відчуттів, але воно не є їх простою сумою. Процес сприймання відбувається у зв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням, мовою, почуттям, волею. Важливою ознакою сенсорної дії є сприймання.

Таким чином, процес сенсорної дії виявляється залежним від попередньої підготовки до нього, адже в цей час аналізуються і сліди минулих вражень.

Залежність сенсорного сприймання від усього психічного життя людини називається *аперцепцією* (від лат. *ad* – до і *perceptio* – сприймання).

Адже сприймання є сенсорним виявом аналітико-синтетичної роботи мозку. Воно є завжди і єдністю, і синтезом. Сприймаючи певне явище, ми виділяємо окремі ознаки, сторони, властивості і, водночас, об'єднуємо їх у єдине ціле, завдяки чому в нас і виникає його цілісний образ. Тому сприймання є перш за все *предметним*. Предметність виявляється в тому, що будь-який об'єкт, який діє на людину, відображається не як механічна сума якостей і властивостей, а як предмет, який має зміст, призначення, природу.

Сприймання має *цілісний* характер. Ця його особливість сприйняття полягає в тому, що образи предметів виступають у свідомості людини в сукупності багатьох якостей і властивостей.

Сприймання характеризується значною різноманітністю, що обумовлюється природою об'єктів. Залежно від змісту об'єктів, форм їх існування та виду аналізаторів, що беруть участь у відображенні цих об'єктів, сприймання поділяють на ряд видів.

Так, відповідно до основних форм сприймання об'єктів, які нас оточують, виділяють сприймання простору, часу і руху.

Залежно від того, який аналізатор відіграє провідну роль у сенсорному сприйманні, виділяють такі його види: зорове, слухове, дотикове, нюхове, смакове.

Різні види сприймання лише зрідка спостерігаються в чистому вигляді, здебільшого вони комбінуються один з одним.

На наші аналізатори діє, звичайно, цілий ряд об'єктів. Проте не всі ці об'єкти ми сприймаємо однаково ясно і чітко. Деякі з них виділяються на тлі інших об'єктів.

Об'єкт, що ми виділяємо в нашому сприйманні, виступає як «фігура» на певному фоні. Адже співвідношення фігури і фону є не сталим, а динамічним. Отже, сприймання має *вибірковий* характер. Фон і об'єкт можуть змінюватися.

Виділення об'єкта з-поміж інших об'єктів, що також діють на наші аналізатори, є необхідним моментом кожного сприйняття. Виділенню об'єкта сприяють передусім об'єктивні його ознаки і умови, в яких людина сприймає його.

До них належить контраст об'єкта з відповідним забарвленням. Виділення об'єкта залежить і від суб'єктивних умов. Позитивну роль у цьому відіграє попереднє ознайомлення з об'єктом.

Виділенню об'єкта допомагає чітка постановка перед особливим складом завдань, які вимагають відображення того чи іншого предмета або його частини з ряду інших; чітке формулювання завдань є необхідною умовою успішного їх виконання.

У процесі сенсорного сприймання можуть бути помилки. Ілюзіями (від фран. *illusion* – помилка) називають неадекватні сприймання, які викривлено та які помилково відображають об'єкти, що діють на аналізатори.

Ілюзії зумовлюються різними причинами. Сприймання величини об'єкта виявляється залежним від сприймання цілого, в яке воно входить складовою частиною, і суміжних з ним об'єктів. В суміжності з більшим предметом малий предмет сприймається меншим, ніж він є насправді, і навпаки.

Ілюзії часто виникають при емоційному очікуванні людиною появи певного об'єкта. Людина може сприймати за нього будь-які інші схожі об'єкти. Це підтверджують численні факти, що є відомими зі щоденного життя. Ілюзії можуть виникати також при відсутності достатнього контрасту між тими об'єктами, які сприймаються, і фоном, який оточує ці предмети – за формою, кольором, освітленістю.

Сприймання людини суспільно обумовлене. При сприйнятті предметів і явищ людина їх називає, завдяки чому відображає їх досконаліше. Сприймаючи те чи інше явище об'єктивної діяльності, ми узагаль-

нюємо наше враження про нього, відносимо його до певної групи подібних явищ за допомогою слова – назви, адже ми надаємо назву явищу на основі ознак, що є спільними з іншими, вже знайомими нам явищами, думаємо над об'єктом нашого сприйняття. Внаслідок цього сприймання набуває нової якості, стає *осмисленим*. При цьому ми можемо відтворити результат сприймання у відповідних словах.

Сприймання – це активний процес, який залежить від характеру діяльності людини.

Сприймання може відбуватися *мимовільно*, коли людина не має спеціальних намірів щось сприймати і не докладає до цього вольових зусиль.

Довільним сприймання буває у тих випадках, коли об'єкт є відомим тій людині, яка його сприймає.

Важливою формою довільного сприймання в сенсорних актах мудрої людини є *спостереження* – цілеспрямоване і планомірне сприймання предметів і явищ об'єктивної діяльності, характерним наявністю певного завдання, що є плановим, потребує попередньої підготовки. Спостереження потребує опису точно встановлених фактів, їх порівняння, виділення в них істотного успіху особистості.

3.3. Мислення як логічно-обумовлена дія

Для того, щоб пізнати довколишній світ у всій глибині його проявів, нам недостатньо безпосередньо спостерігати за предметами чи уявляти їх, згадувати про них. Коли нам треба зіставити факти, використати інші знання, щоб здобути нові через їх посередництво, – виникає мислення.

Утім, зароджуючись в чуттєвому пізнанні світу і спираючись на нього, мислення виходить за його межі.

Перехід від чуттєвого до мисленнєвого пізнання об'єктивної діяльності є подальшим розвитком аналітико-синтетичної діяльності людського мозку. Людина виділяє при цьому одні властивості речей з-поміж інших, абстрагує їх (наприклад, кількісні ознаки речей від усіх інших їх ознак, від просторових і часових відношень), відокремлює істотне, головне від неістотного, другорядного. Вона об'єднує, групує, узагальнює виділені ознаки, властивості, відношення об'єктів і завдяки цьому глибше розуміє ці об'єкти. Такі операції мислення з об'єктами дають змогу розкривати загальне в поодинокому, пізнавати сутність речей. «Розум є нічим іншим, як добре організованою системою знань», – писав К.Д.Ушинський [171, с. 27]. Саме К.Д.Ушинському належить цілісна концепція людини і педагогічної взаємодії з людиною на основі наукового психологічного знання. Характерно, що ще в римській культурі (як і в древньогрецькій, що передувала римській) панувала впевненість у тому, що тільки на основі ясного і чіткого знання є можливим істинне людське щастя.

Мислення є процесом опосередкованого і узагальненого відображення людиною явищ об'єктивної діяльності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях. Мислення – це найвища форма пізнання об'єктивної діяльності.

У 30-х роках Л.С.Виготський вказав, що процеси мислення залежать від смислової побудови слова (1934). Ж.Піаже (1921 – 1961) дав аналіз основних

етапів розвитку поняття, основним засобом формування яких є смислова побудова слова. Отже значення слова є основним засобом мислення.

У процесі мислення людина використовує свій власний досвід і досвід інших людей, що зафіксований у мові. Мислення є опосередкованою мовою у процесі пізнання об'єктивної дійсності. Воно є найвищою формою прояву аналітико-синтетичної діяльності мозку, яка забезпечується взаємодією двох сигнальних систем.

Розвиток мислення особистості, вміння обмірковувати і прогнозувати хід дій – важливе надбання воїна у його фаховому становленні.

У процесі мислення ми досягаємо розуміння того, що було для нас спочатку незрозумілим. Зрозуміти якусь нову ситуацію, якийсь новий об'єкт, – означає пізнати істотне в цій ситуації, розкрити даний об'єкт у його зв'язках і відношеннях з іншими об'єктами.

Розуміння завжди є процесом пізнання нового, невідомого – і попереднього, вже відомого. Тільки при упорядкуванні вже пізнаного, ми можемо розв'язувати нові пізнавальні завдання, оволодівати непізнаним. Фізіологічною основою цього процесу є активізація утворених раніше тимчасових нервових зв'язків, їх застосування в нових умовах і формування нових зв'язків.

Успіх розуміння залежить від того, які мотиви стають його спонукою. Основними спонукками є потреби людей, їх інтереси, допитливість, жадоба знання. У розумовій діяльності людини важливу роль відіграють такі мотиви, як потреба розуміння, допитливість, інтерес до нових знань, необхідність засвоїти

нові знання та набути навички, що дають змогу якісно виконувати професійні обов'язки.

Мислення – це діяльність, яка складається з розумових дій. У свою чергу, кожна розумова дія містить у собі операції, за допомогою яких вона здійснюється. Основними розумовими операціями є порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизація.

Через порівняння ми встановлюємо схожі та відмінні ознаки, властивості певних об'єктів. Порівняння може мати мимовільний характер. Таким воно є в актах сприймання і при пізнанні різних предметів і явищ. Воно набуває довільного характеру, коли, підпорядковуючи меті, потрібно зіставити два чи кілька об'єктів і знайти в них істотні, схожі й відмінні властивості.

За допомогою абстракції можливо подумки виділити будь-яку сторону предмета з метою її вивчення, дослідження. Операція об'єднання зводиться до поєднання багатьох предметів та явищ за якоюсь узагальнювальною ознакою. Так, командир, об'єднуючи декілька вчинків підлеглого, робить висновок щодо його характеру.

Конкретизація мислення – це перехід від об'єданого до одиничного, що відповідає загальному. Так, кандидат на пост мера не тільки уявляє собі цю посаду, але й в деталях знає її обов'язки.

Аналіз є мисленим розчленуванням об'єктів свідомості, виділенням в них окремих їх частин, елементів, ознак і властивостей.

Синтез є мисленим об'єднанням окремих сторін, ознак і властивостей об'єктів в єдине ціле.

Розумовий аналіз об'єктів, що ми їх пізнаємо, обов'язково переходить в *абстрагування*, тобто мислене відокремлення одних ознак і властивостей від інших.

Слово «абстрагувати» походить від латинського *abstraho* – відтягаю, відвертаю. Дійсно, щоб розібратися в предметах чи явищах, людині доводиться відокремлювати певні властивості, щоби потім знову поєднати і завдяки цьому глибше зрозуміти їх.

Вміло застосоване абстрагування істотних властивостей речей стає могутнім засобом пізнання об'єктивної дійсності, утворення понять про її предмети і явища, яке здійснюється за допомогою слова. Слово відіграє свою роль узагальнення на основі дослідного пізнання об'єктів, що позначені словами їх істотних властивостей і відношень між об'єктами. Узагальнення дає змогу відносити предмети і явища до певних груп, класів, видів, родів тощо. Така систематизація називається *класифікацією*.

В результаті процесу мислення виникають *судження*, в яких стверджується або спростовується наявність в об'єкті чи явищі певних ознак, властивостей, зв'язків і відношень до інших об'єктів.

Судження є істинним, якщо воно адекватно відображає зв'язки і відношення, що існують в об'єктивній дійсності. Істинність суджень перевіряється зіставленням їх з іншими судженнями, правдивість яких уже доведена на досвіді й перевірена практикою.

У процесі міркування ми з одних суджень виводимо інші, тобто вдаємося до умовиводів. **Умовиводом, або розумовим висновком**, називають таку розумову дію або форму мислення, в якій з одного або

кількох певним способом пов'язаних суджень, що відображають зв'язки й відношення предметів чи явищ об'єктивної дійсності, виводиться нове судження, яке надає нам нові знання про ці предмети або явища.

Умовивід, для побудови якого ми йдемо від загальних суджень до суджень часткових і поодиноких, називається *дедуктивним* (дедукція від. лат. *deductio* – виведення, *inductio* – наведення).

Крім індукції і дедукції, існує така форма умовиводу, як аналогія. *Аналогією* називають умовивід, що ґрунтується на схожості деяких ознак і різних об'єктів.

У процесі мислення у нас складаються поняття про предмети і явища. *Поняття* є формою мислення, що відображає у слові певний об'єкт або клас об'єктів в їх істотних властивостях.

Мислення буває різних видів. Залежно від співвідношення образу і слова, чуттєвого і мисленнєвого, розумових і практичних дій, розрізняють *наочно-дійове, образне і понятійне* мислення.

Наочно-дійовим мисленням називають такі його прояви, які відбуваються в ситуації сприймання конкретних об'єктів, дії з ними. Так, у конкретній ситуації бою воїн спостерігає за зміною обставин і відповідно діє на основі цього.

Образним є мислення, у змісті якого переважають образи, більш чи менш узагальнені уявлення про його об'єкти. Так, підлеглий перед неприємною розмовою з начальником подумки уявляє собі різні варіанти дій в майбутній ситуації.

Понятійним мисленням називають мислення, що характеризується перевагою понятійного його змісту. Таким є теоретичне мислення.

Залежно від того, які поняття в ньому переважають, воно буває конкретно-понятійним і абстрактно-понятійним. Основою цієї диференціації процесів мислення людини є різні співвідношення першої та другої сигнальних систем.

Індивідуальні особливості мислення людей проявляються в глибині думки, її послідовності, самостійності, гнучкості, швидкості, широті, мобільності.

Глибина мислення людини характеризується її вмінням проникати в сутність явищ, дошукуватися основ, всебічно пов'язувати їх з іншими явищами об'єктивної дійсності, передбачати хід подальших подій. І навпаки, людина, котра поверхово мислить, задовольняється частковим з'ясуванням тих чи інших явищ та їх зв'язків.

Вміння людини змінювати спосіб розв'язання проблеми, якщо він виявився недоцільним, проявляється в *гнучкості мислення*, це особливо важлива риса для воїна і офіцера. Протилежною рисою мислення є інертність думки.

Широта мислення дозволяє людині помічати складні зв'язки між предметами і явищами.

Швидкість мислення характеризується терміном (часом), необхідним для вирішення завдання.

Мобільність мислення виражає здатність людини швидко і повною мірою використовувати свої знання і досвід у певній ситуації.

Самостійність мислення передбачає вміння людини ставити нові питання, знаходити нові підходи до їх з'ясування, виявляти ініціативу при вирішенні тих завдань, які висуває життя. Самостійність мислення – необхідна умова його творчого характеру.

Цілеспрямованість мислення знаходить прояв у здатності людини спрямовувати свої дії на досягнення певної мети, не відвертаючи своєї уваги на щось інше.

Індивідуальні особливості мислення виявляються також у різному співвідношенні в ньому чуттєвого і мисленнєвого, образу і слова. Згідно зі вченням І.П. Павлова, є специфічно людські типи вищої нервової діяльності (художній і мислений тип), в основі яких лежить різне співвідношення двох сигнальних систем. Але виразна перевага художнього чи мислительного типу трапляється зрідка. В індивідуальних особливостях мислення виявляються і типологічні особливості нервової системи. Але мислення людини залежить, перш за все, від навчання та виховання людини, її досвіду. Тому важливо усвідомити, що розвиток мислительних здібностей воїна залежить як від його власних зусиль, так і певною мірою від впливу офіцера.

Для того, щоб актуалізувати процес усвідомлення сенсу явища або предмета, його необхідно включити в нові зв'язки. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, включення предмета в нові зв'язки, в яких розкриваються нові його властивості і, особливо, визначення або характеристика сторін об'єкта, що відкриваються новим поняттям, являє собою актуалізацію знань [142]. У пізнавальній діяльності співвіднесення нового предмета з тим, що вже є відомим, може полегшувати привласнення людиною досвіду. Отже, встановлення нових зв'язків з предметами або явищами сприяє розширенню меж відомого.

Робота свідомості взагалі характеризується як

така, що існує у двох іпостасях – над і під порогом свідомості. У зв'язку з цим Т.С. Яценко вважає, що механізм психологічного захисту належить до надсвідомого, а вираження його в мотивах поведінки – до підсвідомого [216].

З допомогою мислення можна актуалізувати мотиви особистості, що мають важливий вплив на процес її виховання. Оскільки мотиви і мета особистості взаємодіють зі всіма підструктурами свідомості, їхня актуалізація означає можливість включення в структуру діяльності, що реально виконується, а процес актуалізації – реальний перехід до цього включення. Іноді усвідомлення мотивів, що мали недостатньо усвідомлений характер, сприяє процесу становлення свідомості особистості як захисника країни.

Перехід від несвідомого до свідомого характеризує встановлення зв'язків між предметами або явищами навколишнього світу (О.Ф. Лазурський) [86]. При цьому значущість зв'язків з нашим власним Я, з нашою власною особистістю, а також збільшення системного характеру спогадів сприяють ефективному процесу усвідомлення. Розкриваючи нові зв'язки предмета, завдяки зануренню особистості в аналіз і синтез як процесу мислення, можемо сприяти осмисленню певного сюжету явища. Взаємовідносини свідомого і несвідомого проявляються у взаємодії образу і слова, де образ пов'язується з неусвідомленим, а слово, здебільшого, відображає сферу свідомості людини. Якщо мимовільні друкарські помилки, описки – словесні прояви несвідомого, то обдуманому в слові аналізу ситуації належить провідна роль у модифікації образів, а за ним і дій людини. Про-

говорити – значить завжди краще усвідомити. Тому візуальна репрезентація символів співвідноситься з вербалізованим описом малюнка автором. Ступінь вербалізації є критерієм усвідомлення. Теоретичним підтвердженням цьому є зв'язок між вербалі – зацією і усвідомленням, на який вказував Л.С. Виготський [44, с. 102]. Критерієм усвідомлення, згідно з Л.С. Виготським, є також системність [44, с. 333-345]. Згідно з науковими уявленнями І.І. Канта [73, с. 149], системність характеризує процес пізнання. Система (грецьк. *systema* – складене з частин, з'єднане) – сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках між собою і утворюють певну цілісність, єдність. Тому предмет у понятті може спонукати особистість до цілого ряду суджень. Поняттям є ціла система суджень, приведених у закономірний зв'язок: коли ми оперуємо кожним окремим поняттям, вся суть у тому, що ми оперуємо системою в цілому [43, с. 346]. Логічно припустити, що розширення уявлень про предмет або явище в їхньому поєднанні у відношеннях: ціле – частина, загальне – відокремлене, може служити засобом підвищення усвідомлення.

«Мислення, нав'язане нам докільям разом із системою понять, охоплює і наші почуття», а «назва почуттів уже змінює їх» (Л.С. Виготський) [44, с. 50].

3.4 Пам'ять та її феноменальність

Пам'ять – процес організації і збереження минулого досвіду, що дає можливим повторне використання його в діяльності і повернення у сферу свідомості.

Матеріальною основою процесів пам'яті є здатність

мозку закріплювати, зберігати та відновлювати сліди минулих вражень. Так, запам'ятовування і зберігання ґрунтуються на закріпленні утворених тимчасових нервових зв'язків, забування – на їх гальмуванні, згасанні, відтворення – на їх відновленні. Значення пам'яті полягає, передусім, у закріпленні, зберіганні і наступному використанні людиною свого досвіду. Пам'ять є також необхідною умовою набуття людиною досвіду. Тим самим пам'ять є необхідною умовою всього психічного розвитку людини, її розвитку як особистості.

В основі усіх психічних процесів, зокрема й пам'яті, лежать асоціації або зв'язки. Поділяють асоціації за причинним зв'язком, за сумарністю, схожістю і контекстом. Мовні асоціації називають смисловими або логічними зв'язками.

Пам'ять людини ґрунтується на взаємодії першої і другої сигнальних систем. Словесні зв'язки, що базуються на дії першої сигнальної системи, виконують провідну роль у пам'яті людини.

За змістом предметів чи явищ, які запам'ятовує людина, розрізняють чотири види пам'яті: *образну, словесно-логічну, рухову і емоційну*.

Пам'ять поділяють на *мимовільну* і *довільну*. Коли людина не ставить конкретної мети, щоб запам'ятати або пригадати, говорять про мимовільну пам'ять. Коли людина має спеціальну мету запам'ятовувати, говорять про довільну пам'ять. Кожна людина може оволодіти спеціальними мнемічними прийомами, мнемотехнікою (від грецького «*mne*» – пам'ять і «*teché*» – мистецтво), що мають полегшити запам'ятовування того чи іншого мате-

ріалу. *Короткочасною* називають таку пам'ять, яка характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, негайним його відтворенням і нетривалим збереженням. Короткочасна пам'ять діяльності людини обслуговує окремі її елементи. Обсяг її, як правило, обмежений. Життєва функція довгочасної пам'яті полягає у закріпленні знань, умінь і навичок, що набуті людиною і розраховані на довготривале їх збереження і наступне використання в її діяльності. Виділяють також *оперативну* пам'ять, яка забезпечує запам'ятовування, збереження і відтворення інформації, що потрібна для досягнення мети певної конкретної діяльності.

Розрізняють ще смислове (логічне) і механічне запам'ятовування. *Смислове запам'ятовування* пов'язане з розумінням матеріалу, що запам'ятовується. Механічне запам'ятовування наявне у тих випадках, коли не забезпечується осмислювання, розуміння матеріалу, що запам'ятовується. Індивідуальна відмінність пам'яті виявляється в тому, що одні люди продуктивніше закріплюють образний матеріал (предмети, зображення, звуки, кольори та ін.), інші – словесний матеріал (поняття, думки, числа), у третіх не помічається домінування образного чи словесного матеріалу в запам'ятовуванні певного матеріалу. У зв'язку з цим у психології розрізняють образний і словесно-логічний типи пам'яті. Ці типи залежать певною мірою від співвідношення першої і другої сигнальних систем вищої нервової діяльності людини. Домінування при запам'ятовуванні образів або понять переважно визначаються умовами життя і професійною діяльністю воїна.

Особливості функціонування пам'яті багато в чому залежать від самого воїна. Для того, щоб розвинути свою пам'ять слід враховувати деякі загальні її особливості.

Забування залежить від терміну, що минув після сприймання матеріалу і найбільш інтенсивним є одразу після заучування. Численні дослідження показали, що темп забування залежить від змісту матеріалу, його усвідомленості. Забування усвідомленого матеріалу відбувається повільніше, ніж матеріалу, зміст якого не усвідомлено. Втім, щодо змістовного матеріалу, то забування його відбувається спочатку швидше, а далі уповільнюється. Цю закономірність важливо враховувати у навчальній роботі.

Забування має вибірковий характер. Матеріал, що пов'язаний своїм змістом з потребами людини, зі стійкими її інтересами, з метою її діяльності, забувається повільніше. Багато з того, що має для людини особливо велике значення, зовсім не забувається. Забування є значною мірою наслідком сторонніх впливів, які в результаті інтерференції гальмують нормальне відтворення слідів, що були утворені раніше. Забування залежить від обсягу матеріалу, який треба запам'ятати.

Як показують дослідження, відсоток збереження завченого матеріалу за певний час перебуває в обернено пропорційному відношенні до обсягу цього матеріалу при умові кількісно і якісно однакової роботи над ним. Для боротьби із забуванням того, що повинно бути збережене і зміцнене в нашій пам'яті, необхідно систематично здійснювати повторення.

В розвитку запам'ятовування дуже велика роль

надається пригадуванню.

К.Д. Ушинський рекомендував не поспішати нетерпляче підказувати учневі, а почекати, коли він пригадає сам.

Як правило, якісне запам'ятовування забезпечує і якісне відтворення.

В процесі пригадування воїнові необхідно активно викликати в себе образи об'єктів, що стосуються змісту репродуктивного завдання. Це особливо важливо, коли пригадується наочний матеріал.

Успіх пригадування залежить від того, які прийоми пригадування використовуються.

Одним з найважливіших прийомів пригадування є складання написаного або мисленого плану того матеріалу, що його потрібно пригадати. Процес складання плану, його обдумування актуалізує необхідний матеріал, допомагає систематизації асоціацій. План особливо є необхідним тоді, коли пригадується великий за обсягом матеріал, що потребує певної системи, логіки викладу. Складання плану передбачає застосування прийомів логічного мислення, аналізу, синтезу, порівняння, що здійснюються в системі суджень і умовиводів і поліпшують запам'ятовування.

Пам'ять воїна ґрунтується на:

- інтересі до відновлення історичної, родової, індивідуальної пам'яті і осмисленні явищ, що стосуються громадянського життя; подоланні історичного безпам'ятства;
- здатності до запам'ятовування, збереження, пригадування та відтворення образів, як конструктивних на певний момент для ви-

- рішення проблемної ситуації громадянського значення;
- здатності до міркування та побудови перспективних схем роздумів щодо проблеми з громадянським змістом;
 - здатності до визначення предметів, необхідних для подальшого збереження у пам'яті (предметів історичної пам'яті народу в літописних, художніх, музичних творах, народних звичаях і обрядах);
 - здатності швидко відтворювати в пам'яті необхідну інформацію, що дозволяє відбуватися національній, державній ідентифікації та ефективній дії інших психологічних механізмів громадянськості;
 - відчутті задоволення від відтворення та згадування образів пам'яті, що утверджують людину в істинності її позиції;
 - на відновленні національної гідності громадянина.

Коли звертаємось до історичної пам'яті, то робимо це заради історичної справедливості і тих людей, дух який житиме вічно в ідеях і ділах нащадків, бо віддавали вони своє життя заради світлої ідеї, а не заради користі або за гроші; за свою, а не за чужу землю. Знання реального історичного факту – основа самототожності нації. Народ, який забув минуле, ніколи не стане нацією. Засобом поживлення асоціативних зв'язків пам'яті є мова. Завдяки мові пам'ять стає довільним процесом.

Наша активна робота з розвитку пам'яті є умовою її ефективності.

3.5 Уява та уявлення як шляхетні образи культури

Своєрідною формою відображення об'єктивної дійсності у мозку людини є уява. Уява породжується потребами життя людини, передусім – потребою змінити і вдосконалити ті чи інші предмети і явища довколишнього світу, що притаманно для шляхетної конституції особистості.

Зміст уяви особистості, особливо напередодні її участі у виконанні завдань, має важливий вплив на успішність діяльності.

Розвинена уява є шляхетною (благородною, лицарською) якістю особистості, якщо вона свідомо контролюється воїном і підкорена виконанню професійних завдань і життєво важливих цілей, є покірною волі людини і навпаки. У разі непідкорення уяви свідомості особистості, вона може сприяти розвитку у воїна панічного стану, дезорганізувати діяльність.

Процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймає і не сприймала, називається **уваюю**, що констатує шляхетну творчу особистість.

Значна роль у виникненні і розвитку уяви належить мові людини, як засобу опису і передачі іншим людям образів різних об'єктів і явищ і засобу регуляції психічної діяльності людини. Співвідношення чуттєвого і мовного, образу і слова набуває різного характеру в різних видах уяви залежно від конкретного змісту тієї діяльності, яка вимагає створення образу об'єктів, що їх людина безпосередньо не сприймає.

Чим різноманітніше сприймання людини, чим багатший її життєвий досвід, тим яскравіші й точніші

створювані нею уявлення про предмети, яких вона безпосередньо не сприймала. Це положення є важливим для практики підготовки спеціалістів. Необхідною умовою розвитку уявлень про об'єкти, які не можуть бути безпосередньо сприйнятими, є забезпечення достатнього запасу вражень, що створені на основі безпосереднього сприймання інших об'єктів.

Нові образи створюються людиною в результаті перетворення актуальних і минулих її вражень про об'єктивну дійсність, основою яких є тимчасові нервові зв'язки у корі великих півкуль головного мозку. Образи, що виникають в результаті поживлення цих зв'язків, піддаються аналізу; в них виділяються певні елементи, що потім об'єднуються, синтезуються в сполучення, яких вимагає життя і діяльність людини. Таким чином, уява також є формою аналітико-синтектичної діяльності мозку людини.

Процес створення образу об'єктів, яких ми самі безпосередньо не сприймали, може мати мимовільний і довільний характер. Відповідно до цього кажуть про мимовільну і довільну уяву.

Уява має мимовільний характер у тих випадках, коли створення нових образів не скеровується спеціальною метою уявити ті чи інші предмети, явища, події.

Уява набуває довільного характеру, коли скеровується спеціальною метою.

Залежно від характеру діяльності людини її уяву поділяють на творчу і репродуктивну. Якщо творча діяльність людини вимагає уяви, то уява набуває творчого характеру, допомагає людині створювати нові, оригінальні образи. Таку уяву і називають творчою. Якщо ж уява є складовою процесу засвоєння того, що

вже створили і описали інші люди, її називають відтворювальною або репродуктивною.

Репродуктивна уява – це процес створення людиною образів нових для неї об'єктів на основі їх словесного опису, графічного чи музикального зображення або вираження.

Творча уява характеризується тим, що людина відповідно до суспільних потреб відкриває щось нове, знаходить нові способи праці, створює нові, оригінальні, цінні для суспільства матеріальні і духовні продукти.

Творча і репродуктивна види уяви є взаємопов'язаними і переходять одна в одну. Так, у процесі читання художнього твору людина нерідко доповнює те, що описує автор, новими елементами відповідно до тих уявлень, які вона має про зміст прочитаного з попереднього досвіду.

Види уяви розрізняють також за змістом – технічна чи наукова уява тощо.

Серед *прийомів уяви* виділяють такі, як типізація, аглютинація, алегорія, доповнення, акцентування, збільшення або зменшення. Так, наприклад, при описі образу богатирів перебільшують їх силу, велич. В зображенні типового образу українця виділяють найбільш головні, істотні, виразні риси, що є властивими для всього українського народу.

Завдяки акцентуванню стало можливим мистецтво карикатури. За допомогою **аглютинації** (від лат. *agglutinatio* – склеювання) з'явилась назва професії – менеджер-юрист тощо.

Особливий вид уяви, який знаходить свій вияв у створенні образів бажаного майбутнього, називають

мрією. Важко перебільшити значення мрії у досягненні кар'єрних висот. Позитивна роль мрії, її дієвість є тим більшою, чим більше люди прагнуть її реалізації. У такому випадку мрія посилює і підтримує енергію людини, мобілізує її сили.

Індивідуальні особливості уяви проявляються в різній широті і змістовності уяви, перевазі тих чи інших видів уявлень, їх сили, яскравості, в різній реалістичності і дієвості уяви. Уява людини залежить від того, якими є її потреби та інтереси, якими видами діяльності вона зайнята, яким багатством знань та багажем життєвого досвіду вона володіє. Так, уява молодого воїна, який ще не був у бойових ситуаціях, є активною, але не може бути змістовніше наповненою з уявою досвідченого фахівця.

Саме уява шляхетної особистості тісно пов'язана з особливостями її характеру, мислення, волі, емоційності. У швидкості виникнення образів та їх жвавості проявляються і особливості нервових процесів людини.

Розвитку професійної уяви воїна сприяють питання спеціальної літератури, завдання, що вимагають творчості й ініціативи, які особистість проявляє на заняттях та на практиці. Офіцер має сприяти достатньому розумінню підлеглими явищ, які вони уявляють, адже це є важливою умовою правильного відображення дійсності.

Важливе значення в розвитку уяви підлеглого має мова – образна, насичена фактами і порівняннями мова офіцера.

Розвиток уяви воїна залежить від інтересу до побудови бажаних образів майбутнього на основі отриманого життєвого досвіду:

- на основі отримання життєвого досвіду, з допомогою якого можлива конструктивна побудова перспективного реального майбутнього;
- при постановці цілей громадянського значення, які інтегрують роботу уяви на побудову образів бажаного реального майбутнього;
- при отриманні результату уяви у реальному повному чи час гковому втіленні образів уяви в життя;
- при задоволенні від конструктивної уяви майбутнього громадян країни.

Офіцерові потрібно сприяти розвиткові здорової плідної уяви підлеглих. Це особливо важливо для успіху у їхній професійній п ми,пості, формуванні ініціативного і творчого підходу до життя, бачення перспективи завтрашнього дня.

Отже, з огляду уявлення розуміють образи конкретних об'єктів, які в даний момент безпосередньо не впливають на інші аналізатори.

Джерелом наших уявлень є об'єктивний матеріальний світ, предмети і явища якого ми відображаємо.

Фізіологічною основою уявлень є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі мозку великих півкуль.

Розрізняють уявлення пам'яті і уявлення нашої уяви. Уявлення пам'яті – це образи об'єктів, які ми сприймали раніше. Уявлення уяви – це образи предметів і явищ, які ми раніше безпосередньо не сприймали, але вони можуть виникнути завдяки переробці і комбінуванню у свідомості ряду минулих образів сприймання.

Розрізняють уявлення поодинокі й узагальнені. Узагальненими є не лише ті уявлення, які відображують цілу групу схожих предметів (наприклад, книги), але й ті, що відображають поодинокі об'єкти (наприклад, пам'ятник Т. Шевченку в Києві), які сприймалися нами багато разів.

Уявлення поділяють за провідним органом відчуття (зорові, рухові тощо).

Уявлення поділяють на види також за змістом об'єктів, що відображаються. Серед них виділяють просторові уявлення, які виникають внаслідок запам'ятовування і відтворення просторових форм і розміщень предметів. Завдяки схематичним уявленням особистість охоплює групу об'єктів, які співвідносяться в просторі й часі.

Уявленням належить важлива роль у пізнанні історичного середовища і набутті досвіду людиною. Уявлення є необхідною сходинкою в переході від чуттєвого пізнання довколишнього світу до узагальненого пізнання дійсності у формі абстрактного логічного мислення.

Для того, щоб розвинути необхідні уявлення, особистості потрібно робити сприйняття ними необхідної інформації активним, розвивати мотивацію та установки воїнів. Важливим є також розширення меж досвіду особистості та надання умов, які б збагачували їх уявлення.

3.6 Риторика у суспільному мовленні

З огляду на означені процеси щодо смислового впливу слів на людину вказував Т.Г. Шевченко:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого,
А серце б'ється – ожива,
Як їх почує!..

При цьому, значення рідної мови підкреслював В. Сосюра:

Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема...

З давнини в історії культури найвищим і наймогутнішим символом, що має владу, яку можна порівняти з магічною, вважалося слово.

Серед сучасних науковців-психологів існує думка, що тільки людина, котра сформувалася у власному мовному середовищі й отримала професійне становлення рідною мовою, здатна підняти своє мовне середовище до рівня, що забезпечує мові реальне збереження і розвиток.

Отже, у військовій риториці мова допомагає задовольнити потреби людини у спілкуванні, в обміні думками. У мові кожного окремого народу відображається його культура; з допомогою мови люди здійснюють спілкування, обмінюються думками про ті об'єкти, що їх позначають мовними засобами. Цим визначаються і *функції мови*. Такими є, передусім, *функція спілкування*, або *комунікативна* (від лат. *communicatio* – зв'язок, повідомлення), *функція означення*, або *сигнікативна* (від лат. *significatio* – показання, означення). Ці функції нерозривно пов'язані між собою. Обидві вони необхідні для того, щоб кожен мовний акт був дійсно мовним.

З цими функціями мови тісно зв'язані інші її функції, а саме *виразна*, або *експресивна функція* (від лат. *expressio* – вираження), і *функція впливу*. Люди з

допомогою мовлення виявляють свої переживання, емоціональні стани, своє ставлення до того, про що вони говорять. Вони повідомляють свої думки з метою вплинути на інших людей, спонукати їх до певних дій і, відповідно, скерувати їх діяльність.

Розрізняють *мову* (рос. – *язык*) і процес її використання, мовний процес, або *мовлення* (рос. – *речь*). Нетотожність мови і мовлення передусім полягає в тому, що люди по-різному володіють однією мовою. Залежно від віку людини, її освіти, професії і середовища мовлення набуває своїх особливостей.

Мовлення – це оволодіння і застосування особистістю певної мови у процесі її спілкування з іншими людьми, що суттєво для військової риторики.

Мовлення – рефлексорний за своєю природою процес, що здійснюється з участю другої сигнальної системи в її взаємодії з першою сигнальною системою.

Мовлення буває *усним і писемним, зовнішнім і внутрішнім*.

Ці види і форми мовлення мають єдину, спільну для них основу, якою є система даної мови, і здійснюються відповідно до її загальних законів. В той же час вони мають і ряд своїх особливостей.

Мовні акти є довільними, скеровуються свідомо поставленою метою сказати щось іншим людям, підготуватися до обміну думками тощо. Мовні акти можуть виникати також мимовільно.

Основним видом мовлення є усне мовлення. Це – звукове мовлення, що сприймається іншими за допомогою слуху. Звуки – це не лише елементи мови, а й спосіб існування усного мовлення, яке може

здійснюватися голосно і пошепки. Усне мовлення може відбуватися в діалогічній і монологічній формі між двома або кількома співрозмовниками. Монологічною є така форма мовлення, при якій говорить одна особа (офіцер, доповідач, керівник), а решта людей тільки сприймають її мову (наприклад, офіцери, присутні на зборах).

Діалогічна форма усного мовлення є найбільш поширеною і провідною його формою. Вона завжди здійснюється у формі діяльності двох осіб: тієї, що говорить, і тієї, що слухає. Та, що говорить у даний момент, – це активна, та, що слухає, – пасивна сторона. Кожна особа, що веде розмову, виступає то як активна сторона (той, хто промовляє), то як пасивна (слухач). В усному мовленні важливого значення набувають інтонації і експресія, за допомогою яких ми впливаємо на свідомість людей, що сприймають нашу мову.

Письмове мовлення передбачає наявність того, хто пише, і того, хто читатиме написане або надруковане. Воно здійснюється у вигляді писання і читання написаного (вголос або про себе). Головну роль у письмовому мовленні відіграють зорово-рухові (при письмі) і зорово-слухо-рухові (при читанні) тимчасові нервові зв'язки. Вони вироблюються на основі усного мовлення.

Усне і письмове мовлення, з допомогою яких ми звертаємося до інших людей, є зовнішнім мовленням. Внутрішнім мовленням ми користуємось, коли обдуємо щось.

Внутрішнє мовлення має ряд особливостей порівняно із зовнішнім мовленням. Воно зазвичай не проявляється вголос. В окремих випадках внутрішнє

мовлення починає звучати, переходить у розмову із самим собою вголос. Найчастіше це буває при дуже великому напруженні думки, що супроводжується сильними емоціями.

За своєю граматичною формою внутрішнє мовлення часто буває дуже скороченим, уривчастим, в ньому багато слів пропущено, внаслідок чого воно справляє враження незв'язності і незрозумілості для інших. Внутрішнє мовлення є знаряддям формування думки, формою її внутрішньої роботи. Це є доказом того, що й тоді, коли ми міркуємо, наші думки народжуються у словах.

У мовленні людини зовнішня і внутрішня його форми виступають у взаємозв'язку і взаємопереходах. Такі взаємопереходи мають місце при передачі якогось складного змісту, в ситуаціях напруженої думки. Взагалі є відомим той факт, що чіткість думки обумовлює чіткість слова.

Культура мови є необхідною умовою культури мислення і навпаки, розвиток мислення, культури, думки є необхідною умовою культури мовлення. Збагачуючи себе вивченням декількох мов, ми розширюємо потенціальні можливості свого мислення. Відомо, що людина може «мислити англійською», «мислити українською» мовами тощо.

Мовлення людини тісно й органічно пов'язане зі всією її психічною діяльністю. Можна сказати, що вся психічна діяльність відбувається на основі мислення. Ми плануємо свою майбутню діяльність у внутрішньому мовному плані. Читаючи книгу чи слухаючи розповідь, ми надаємо простір нашій уяві.

Розглядання слова і образу як найважливіших

першооснов психічного регулювання поведінки має історичні передумови. У грецькій мові «образ, що приховував у собі таємницю», називався *емблемою*, а коли таких образів складалось декілька разом – *символом*. Особистістю символу є поєднанням предмета та ідеї. Процес пошуку людиною смислів своєї діяльності становить найважливішу ланку саморегулювання особистості.

У творах Г.С. Сковороди знаходимо згадку про те, що древні мудреці мали свою особливу мову, де думки передавали образами як словами [149, с. 321]. При детерміністичному аналізі саморегулювання людини І.М. Сеченов виділяє таку могутню детермінанту життя, як створюваний шляхом реальних дій психічний образ, заряджений потребою, і підкреслює значення символічного мислення, що оперує мовними знаками. О.Р. Лурія для характеристики рівня регулювання (організації) власне психічних процесів як синонім до слова «мовний» вживає – «символічний». Символічна природа свідомості підкреслена семантичною концепцією і прагматистами [175]. Значущість символу відтворена в наукових пошуках символічного інтераціоналізму, де зроблено акцент на значенні прийняття норм референтних груп у привласненні символів людиною, при цьому існує певна недооцінка особистісного початку в розгортанні і продукуванні індивідом смисложиттєвих цінностей.

Інтерес до значення, який вкладається людиною в систему слів і образів, проявлено у спрямованості розвитку психологічної думки, що розробляється на межі зіткнення двох наук – психології і лінгвістики, зокрема у психосемантиці.

«Слова і символи відносяться до світу реальності так, як карта до теорії, – зазначає К. Роджерс. – Ми живемо за картою, яку сприймаємо, але яка сама ніяк не є реальністю» [164, с. 337]. В системі давніх знань про людину приділено увагу образу як символу певного змісту. Прикладом можуть слугувати образи народної міфології, персонажі казок, що передають алегоричний смисл.

Фантастичні уявлення людей про світ з отриманням підтверджених фактами наукових уявлень змінилися. Але разом з тим багато що в інтуїтивному сприйнятті людиною навколишнього було загублене. Останнім часом в науці підвищився інтерес до тлумачення сигналів, знаків, символів.

Вчення К.Г. Юнга про архетипи несвідомого, психоаналітичне тлумачення образів З.Фрейдом і його послідовниками, теоретичний і практичний досвід пізнання несвідомого з допомогою психомалюнка слугують прикладом того, що символ є засобом і одним з психологічних механізмів пізнання людиною себе й навколишнього світу.

Слово і образ взаємодоповнюють один одного. Це є виявом вербальної і невербальної риторики. Зв'язок образу зі словом у процесі його осмислення зафіксовано у спадщині видатних психологів, зокрема у творчості Л.С. Виготського і С.Л. Рубінштейна. Знаково-символьна функція свідомості, розкрита Л.С. Виготським в його культурно-історичній концепції, дозволяє говорити про роль в саморегуляції особистості тих знаків, що для особистості є символами (зі властивим для них іншобуттійним смислом), а значить найважливішими регуляторами поведінки в

суспільному житті. Однак передусім символ залишається найважливішим соціально-психологічним фактором саморегулювання людини. В нерозгорнутій формі символ узагальнено містить у собі всі можливості конкретизації об'єкта і багатозначну смислову перспективу його розгортання в дійсності у процесі сходження від емоційно-образного до логічно-понятійного пізнання.

Конструювання особистістю символу власного життя і символу своєї країни розглядається нами як життєтворчість, що виходить за межі мистецтва. У цьому плані роль символу у саморегулюванні особистості не можна звести до архетипів К.Г. Юнга і психопатологічних симптомкомплексів З.Фрейда. Але важливим є сам факт внутрішньої роботи особистості над осмисленням і переосмисленням, взаємоспіввіднесенням українських історичних та індивідуальних життєвих цінностей, узагальнюючим відображенням явищ навколишнього світу і себе в ньому. Особливості символу дозволяють через окремих образ дати цілісне уявлення про світ і цілісне уявлення про світ співвіднести з уявленням про своє життя і про себе як про суб'єкт діяльності. Символ – це те, з допомогою чого людина створює нові зв'язки з реальністю, це акт творчо-пізнавальних дій.

Саме символ як невербальна риторика дозволяє підійти до багатомірності буття взагалі, але головним чином душевного і духовного, особистісного буття, відкриває неозорі простори людського Я (О.Ф. Бондаренко [27, с. 77]).

Важливою особливістю символу, що дозволяє суб'єктові просуватися в пізнанні себе і своєї країни,

є багатозначність його тлумачення і здатність утворювати множинні зв'язки з більш узагальнювальним символом чи символом-частиною.

Побудова особистістю смислових зв'язків між значеннями у творчому тлумаченні символів на основі індивідуального і загальнолюдського досвіду слугує важливим психологічним механізмом саморегуляції в процесі становлення особистості громадянина. При цьому важливого значення набуває загальний рівень культури, освіченості, вихованості людини, що стають основою насичення життєвого шляху життєствердним сенсом існування, основою гідної поведінки громадянина. Період підготовки особистості у вищому навчальному закладі освіти містить значущу частину шляху від освіти і виховання в педагогічному процесі і процесі вдосконалення до просвітленості людської особистості громадянським сенсом її здійснення.

Беззаперечно, духовне не можна звести до символічної функції, символ може мати політичний зміст і ідеологічне навантаження. Символ життя. Концентруючи у собі смисли життя, символ життя координує й інтегрує мотиваційну сферу особистості. Тому ми вважаємо за доцільне використати роботу із символом у процесі сприяння розвитку громадянськості, обрати засобом для цього психомалюнок.

Поняття завжди функціонують в єдності і взаємопроникненні з наочними моментами, а слово завжди є разом з тим і слуховим або візуальним образом, при цьому наочний образ може стати носієм смислового змісту.

Як наявні наукові передумови, так і запити практичного життя людей вимагають наукового розгляду

ролі символу в процесі життєдіяльності людини, її саморегулювання та пошуку можливостей використання образу і слова як символів для сприяння актуалізації потенціалу особистості громадянина – на науковій основі і в рамках педагогічного процесу навчальних закладів, передусім у роботі з молоддю.

Проблема символу у психічному регулюванні людини не отримала в радянській науці належного висвітлення в силу «іншобуттійного» змісту [27, с. 126-127]. Вилив матеріалістичної філософії призводив до синонімічного рядоположення слів «символ» і «знак» і до уникання вживання поняття «символ» у радянській науковій термінології. Однак це не вплинуло на вивчення символу у світовій психологічній науковій практиці. Слова як знаки-символи характеризуються смислом і значенням. У назві предметів та явищ прагне відтворитися їхня суть.

Значення образу в психічному регулюванні таке, що саме через нього можливе наближення до пізнання самості людини. За К.Г. Юнгом, самість виявляється в образах сновидінь. Підійти до таємниці самості людини допомагає психологічний механізм асоціативного зв'язку, що характеризує динаміку зміни образів при сприйманні людини: «...Я згадую; я бачу, чую не просто предмет, а рухаюся при цьому всередині себе; пригадую – із середини себе, відтворюю себе – з простого образу... Це для мене буття, що я додаю до предмета... Він (предмет) покоровся домінуванню самості, втратив своє значення бути безпосередньо, самостійно... Я річ споглядаю лише як знак, а сутність є як Я», – писав В.Ф. Гегель [45, с. 295]. І тут же він зазначає, що вправа пам'яті є першою працею

духу як такого, що прокидається. Звернення до пам'яті народу, до його ієрархіяльних символів, мовної культури є перший крок до збудження його духу. Звернення до пам'яті роду і набутої в результаті життєвого досвіду пам'яті особистості засновується на привласненні назв предметам: «Я робить себе річчю, фіксуючи порядок імен» [45, с. 259]. В.Ф. Гегель вважає, що у вільному ході асоціацій людини свавілля порушує саму форму і саме словесна його оболонка, привнесена людиною в позначку предмета й «визначає внутрішнє як сутнісне...» Аналогічну думку з психологічної точки зору знаходимо у Г.Х. Еббінгауза [196, с. 468].

Поворотні моменти історії, коли відбувалися фундаментальні зміни в житті суспільства і його ідеології, характеризувалися підвищенням уваги до символу. Так, наприкінці XIX – на початку XX сторіччя це виявилось в театральному мистецтві, музиці, живопису, літературі (зокрема у символічності творчості О.О. Блока), в новітній історії нашої країни – в увазі до державної символіки. Підвищена увага до символів завжди супроводжувала національно-визвольні рухи, позначалася на свідомості народу. У такій увазі до символу в переломні періоди історії висловлюється довіра до вікових цінностей як об'єднуючого початку людства (В. Сергійчук) [144]. При цьому самий символ стає більшим, ніж просто художнім образом, оскільки дозволяє співвіднести індивідуальний досвід із сутністю світу, що виходить за межі часу. За висловом Платона, душа, що приєдналася до світу ідей, стає безсмертною, і символ для цього є одним з можливих засобів [121].

У наш час набули поширення різного виду (не завжди професійних і не завжди зі шляхетним спрямуванням) психотехнологій, що використовують значення символу у психологічному регулюванні людини. Поширилось марновір'я, містичне бачення світу, фаталістичні погляди на долю окремої людини, підвищилась навіюваність широкої частини населення, що нівелює активність людини як суб'єкта життєдіяльності і призводить до панування над нею ненаукових знань. Часто в основі цього процесу має місце психологічний вплив образу як сигналу, символу, знака.

На прикладі практики управління людьми в тоталітарних країнах бачимо, що ці універсальні види регуляторів людської поведінки як носіїв пам'яті предків завойовники прагнули вилучити, а з ними – і прагнення до незалежності, свободи, індивідуальності. Коли створені народом системи саморегулювання штучно усуваються, людьми легше керувати. Але життя людини в цьому світі не зводиться цілковито до того, що управляють нею, вона сама собою керує. Це висловлюється у визнанні права людини на вибір – в максимі – між добром і злом і від них – до повсякденних вчинків відповідальної особистості як представника народу і країни. Образ і слово покликані цей вибір полегшити. Такою основою історично стала атрибутика геральдики – герби і органічно властиві їм девізи (як узагальнені керівні принципи життя), що лаконічно і конструктивно містять у собі смисложиттєві цінності народу і країни.

Повернення інтересу до символіки нації, держави, країни, роду покликано пробудити до творчої

діяльності над смисложиттєвими цінностями, які мають загальнолюдський сенс, акцентують увагу на індивідуально-особистісному внеску кожного в спільну справу. Саме така символіка править світом.

Адже символікою говорив наш народ. Символіка – це духовний світогляд людини. Це справедливо і стосовно традиційного мистецтва вишивки. Про це свідчить символіка української писанки. Так, рушник супроводжував людину ціле життя, й тому український вишитий рушник став справжнім і вічним символом, де закодована численна інформація, треба тільки вміти її читати.

Мистецтво, що використовує символ, відтворює світ людини, духовний зміст, ціннісне і світоглядне ставлення до життя, воно є образом ставлення особистості до світу.

Тисячоліттями народного існування вироблялися символи, покликані полегшити людині складнощі її психічного саморегулювання, зорієнтувати у правильності ситуативної поведінки, а часто – і життєвого вибору. Це дійсні обереги людини, що позначили для неї її належність народу. Образ є вихідною клітинкою смислових творень індивіда. Значення співвідношення слова і образу в регулюванні людини має історичний характер. Внутрішні суперечності між чуттєвим образом і абстрактним значенням слова висловлює генезу розумово-мовної діяльності. Чуттєвий образ (внутрішня форма) характеризує «ближнє значення» слова, що виникає у свідомості і слухача, і людини, що вимовляє, «означає їх належність до одного і того народу» (О.О. Потебня [124]). Значення співвідношення слова і образу виявляє специфіка мі-

фологічної свідомості і форм, що приходять на зміну – художньо-поетичне і наукове мислення.

Символіко-алегоричне мислення було притаманне діячам вітчизняної філософської думки ще у часи Київської Русі. О.О. Потебня зазначає, що міфологічне мислення притаманне «...людям усіх часів, що перебувають на певному ступені розвитку думки» (цит. згідно з В.С.Горським [53, с. 176]). За термінологією К.Г. Юнга, архитипічне присутнє в кожній людині [164, с. 365].

Своєрідність міфологічного пояснення навколишнього світу в тому, що суб'єктивне значення сприймається як щось об'єктивне, як дійсне буття; першою формою не міфологічного мислення є художньо-поетичне. В цьому мисленні стан слова характеризується уже виділенням значення і слова [124]). О.О. Потебня впроваджує так звану формулу поетичності: А (образ) менше від Х (значення), відповідно до якого нерівність кількості образів щодо множини значень підноситься до рівня специфічної ознаки мистецтва. В такому засобі художнього відображення навколишнього світу ми стикаємося з прикладом символічного мислення, як засобу пізнання. Об'єднання художньо-поетичного мислення з притаманним міфології синтезом суб'єктивного і об'єктивного, внутрішнього і зовнішнього певною мірою створює небезпеку нерозуміння істини. Переконливість поетичного слова посилюється емоційністю художньої поетичної промови. В цьому вплив поезії, призначеної, зокрема, для масштабного одурення широких мас за допомогою мистецьки оформлених форм і поетичної промови сюжетів.

Художньо-поетичне, генетично раннє мислення, розгортаючись у творчості, дозволяє усвідомити певні омани, визначитися в системі значень, що лежать в основі смислових утворень особистості. Творчість виступає тут опосередкованою, не завжди повністю усвідомленою діяльністю, в якій може відбуватися як шліфовка адекватних смислових утворень особистості, так і творення помилок. Співпричетність людини їх створенню робить їхню істинність суб'єктивно більш переконливою. Словесне аргументоване проговорення-осмислення створеного образу допомагає визначитися людині в системі смислів і значень, що відповідають реальності. На протигагу художньо-поетичному мисленню, де значення висловлює себе в образах, наукове мислення характеризується домінуванням значення над образом і строгістю наукового факту. Значення слова у саморегулюванні людини-громадянина підтверджується тим фактом, що використання тієї або іншої мови, як О.О.Потебня зазначає далі, надає думці того або іншого спрямування. В пошуку необхідного слова відображається процес «розширення суб'єкта» [124]. На думку О.О. Потебні, внутрішня форма кожного слова визначається специфікою народної мови. Під внутрішньою формою він розумів етимологічне значення слова. Це засіб, яким висловлюється сенс. За допомогою мови люди здійснюють спілкування, обмін думками про ті об'єкти, які вони позначають мовними засобами.

Мова є похідною від культурно-історичного буття народу, тому штучне запозичення в життя народу невластивої йому мови привносить чужу йому ментальність, а повернення до рідної означає прилучення до

досвіду, накопиченого попередніми поколіннями. Національний ментальний простір як сукупність значень, образів, символів суспільної свідомості переживається конкретним індивідом в системі його реальних цінностей і смислів, що набувають особистісного сенсу, продукуються на основі життєвого досвіду конкретної особистості.

У мові людини опосередковано подано значення предметів і явищ (О.М. Леонт'єв, О.Р. Лурія, В.С. Віготський). С.Л. Рубінштейн характеризував мову як певну систему аналізу, синтезу, узагальнення, що утворилась в ході історичного розвитку народу [142].

У словах і звуках рідної мови народу звучить народна душа (ціннісна ментальність). Ще з часів Геракліта величезне значення надається навіть звукам мови. Подібно до значення вчення про число Платона, Геракліт у своєму вченні про звуки підкреслював співзвуччя окремих фонем, де звучання слова може зробити натяк на приховану у цьому слові суть. Геракліт дуже любив використовувати слова і вислови з подвійним значенням, де слово збуджує і творить хід думки.

Мистецтво збудження в людини тої чи іншої думки Аристотель називав риторикою. Коли той, хто володіє цим мистецтвом формулювання думки так, щоб перемагати в дискусії співбесідника зброєю фактів, робить це досконало, все, що не стосувалося до сфери доказів, стає надлишковим.

Свідомість особистості є активною. Співбесідник не просто сприймає певний набір фактів, він наче опитує світ, орієнтуючись на те, що цікаво, в чому існує потреба для конкретної особи. Уміння говори-

ти про сутність предмета, переконувати, знаходити аргументи – корисна риса особистості в її громадянській активності.

У змісті мови – духовний зміст, інтереси, спрямованість; в темпі – темперамент; в інтонації, ритмі, експресивному малюнку – емоційність. Інтонація несе важливе емоційне навантаження, диференціює відтінки думки і виражає емоційно-вольове ставлення до предмета. У слові народжується поняття. За вдалим порівнянням О.О.Потебні, *мова схожа із зором*, і подібно до того, як найменша зміна в будові ока й діяльності зорових нервів неминуче дає інші сприйняття і цим впливає на все світобачення людини, так кожна дрібниця в будові мови дає свої особливі комбінації елементів думки [124].

В мові кожного окремого народу відображається його культура. Зникнення мови означає розчинення нації серед людських спільнот, а втрата людиною рідної мови – втрату істотної частини її індивідуальності. Лихослів'я, мовленнєва агресія уражають душу нації, спотворюють образ людини, особливо дитини, яка непомітно для себе набуває негативних рис.

За допомогою мови формується образ Вітчизни як основи національного самопізнання. Цей образ є первинним у свідомості людини – громадянина для входження її у великий світ.

У саморегулюванні людської особистості як громадянина своєї країни велике значення належить образу народу і образу світу. В історії цивілізації право кожного народу на його «звучання» можна співвіднести з правом особистості на індивідуальність. «Золотий фонд» українського слова, яскравим зразком

якого стала творчість М.В. Гоголя, фіксує для нас образ народу, що визнається як найважливіше джерело народної духовної самосвідомості. М. Гоголь писав: «Скажу вам, що я сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи руська. Знаю лише, що ніяк би не віддав переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ні росіянинові перед малоросіянином. Обидві природи щедро обдаровані Богом і, як навмисне, кожна з них окремо включає в собі те, чого нема в іншій» (цитуються згідно з В.С.Горським [53, с. 123]).

Система уявлень особистості про навколишній світ, в якій відтворюються не окремі чуттєві враження про предмет або ситуацію, а його цілісні характеристики, отримала вираз у понятті образу світу, що має визначне значення в саморегуляції громадянина. Символічним є й порівняння українського слова «світогляд» – «світ-огляд – огляд світу» та його російського відповідника «мирово-зрение» – «погляд на світ».

Таким чином, у психологічній і філософській літературі самою практикою соціального буття слово та образ визначаються як основні засоби пізнання і саморегуляції особистості, засоби творчого її вираження. Символічне пізнання світу виступає важливим психологічним механізмом його осмислення. У процесі відновлення рідної мови важливим є розуміння того, що мова є похідною від культурно-історичного буття народу, тому дійове включене ознайомлення людини з цим буттям здатне відновити прагнення особистості володіти державною мовою, ввібрати в себе образ світу, властивий жителям країни. Мовлення воїна отримує свій розвиток:

- з потреби у вивченні рідної та державної мов, у піднесенні престижу державної мови;
- з мовленнєвої чутливості, прагненні відшукати якомога точнішу фразу, слово для більш чіткого пояснення думки;
- з постановки цілей щодо покращення опанування державною мовою, у якій на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання, віра і воля;
- з отримання результативного покращення використання державної мови у професійно-мовленнєвій діяльності, спілкуванні на побутовому рівні;
- з отримання задоволення від культури застосування державної мови, від усвідомлення об'єднаної, державотворчої ролі мови.

Отже, мовлення, поєднане з образом в розумінні свого символічного значення, – важливий регулятор поведінки. Офіцер, котрий володіє мистецтвом слова, має вагомий засіб керування підлеглими. Оволодіння ораторським мистецтвом, мистецтвом переконувати – важливе уміння при засвоєнні військової справи і, взагалі, – в життєдіяльності воїна, розвитку його саморегуляції.

3.7 Спостережливість як прерогатива розвідувальної та контррозвідувальної діяльності

Людина не може одразу усвідомити все, що її оточує. Вона усвідомлює ті об'єкти, до яких вона уважна.

Увага – це форма психічної діяльності людини, яка полягає в її спрямованості зосередженості

свідомості на певних об'єктах при відвертанні від інших. Увага нерозривно пов'язана з діяльністю людини, в діяльності вона існує і нею підтримується.

Уважність воїнів є необхідною умовою успішного оволодіння ними професійних знань.

Увага є детермінованим явищем. Вона породжується об'єктивними причинами, що діють через суб'єктивні умови. У процесі взаємодії людини із зовнішнім світом складається вибірковий характер її психічної діяльності.

Фізіологічною основою уваги є наявність стійкого осередку оптимального збудження в корі великих півкуль.

Існують деякі загальні властивості подразників, завдяки яким вони легко звертають на себе увагу людини. Такими є раптовість появи об'єкта, сила його впливу, зміна його інтенсивності і положення у просторі тощо.

Утворення осередку оптимального або домінантного збудження залежить не лише від сили тих чи інших об'єктивних подразників, а й від потреб організму, від слідів минулих вражень, від наявних у воїна систем тимчасових нервових зв'язків.

Особистість, що керується певними мотивами й цілями, виступає тут як свідома істота, що сама певною мірою організовує, регулює і контролює свій процес пізнання, діяльність. Уміння бути уважним стає складною і важливою властивістю воїна, що тісно пов'язана з його здатністю володіти своєю поведінкою.

На увазі позначається загальний стан організму. При стані втоми організму концентрація погіршується, увагу людини легко відвертають побіч-

ні стимули. Тому стан уваги може при певних умовах бути показником втоми воїнів.

Увагу поділяють на мимовільну і довільну.

Мимовільною називають таку увагу, яка складається в ході взаємовідношень воїна із середовищем без його свідомого наміру.

Довільною називають увагу, яка свідомо спрямовується і регулюється воїном. Між мимовільною і довільною увагою існують взаємозв'язки і взаємонереходи. В зв'язку зі змінами мотивації діяльності довільна увага може перетворюватися в мимовільну. Так, воїн, що приймає завдання офіцера, виконує його, хоча завдання його не зацікавлює, але в процесі виконання така зацікавленість виникає. Під її впливом змінюється увага воїна. Таку увагу називають вторинною, або *післядовільною* увагою. Післядовільна увага відрізняється від первинної мимовільної тим, що вона є свідомо контрольованою. Цей контроль проявляється у загальному спрямуванні даної діяльності і переборенні тих відхилень уваги, що виникають в ході виконання даної діяльності.

Залежно від характеру дій людини увага буває *зовнішньою і внутрішньою*. Це *форми* уваги воїна. Зовнішньою увагою називають увагу, що виявляється у зовнішніх діях людини, що спрямовані на якісне відображення безпосередніх об'єктів і практичне оволодіння ними.

Внутрішньою увагою називають ту її форму, що має місце у наших внутрішніх діях. Таким є, наприклад, розв'язування арифметичних та інших задач, акти обдумування різних питань, роздуми, пригадування, самоспостереження тощо.

У більшості випадків цієї уваги ми зосереджуємо свою увагу на предметах і явищах зовнішнього світу, їх зв'язках і відношеннях.

Різниця між видами уваги полягає в тому, що предмети у внутрішній уяві надані мислено, з допомогою внутрішнього мовлення. У внутрішній увазі особливо виразно виступає провідна роль другої сигнальної системи. Прикладом внутрішньої уваги є зосередження людини на своїх психічних процесах, що характерне для самостереження.

Поділ уваги на зовнішню і внутрішню має відносний характер. Внутрішні дії виникають в людини як складовий момент її зовнішньої, чуттєво-практичної діяльності. Внутрішній план дії допомагає цю діяльність обміркувати і діяти відповідно. Тому й для уваги характерними є постійні переходи від зовнішніх її форм до внутрішніх і навпаки.

У складній діяльності особистості форми уваги виступають як різні взаємопов'язані моменти єдиної динамічної структури.

При спостереженні за поведінкою особистості, аналізі її діяльності, можемо винести судження про характерні особливості уваги певного воїна.

Спрямованість діяльності, що підтримується досить тривало, свідчить про стійкість уваги людини. Ця її особливість характеризується терміном часу, протягом якого діяльність людини зберігає свою цілеспрямованість.

Стійкість уваги при виконанні навчального завдання характеризується терміном часу, протягом якого особистість працює над завданням і не відвертається від його виконання.

Стійкість уваги є і умовою, і наслідком цілеспрямованої діяльності людини, залежить від ходу цієї діяльності, успіхів воїна у подоланні труднощів, з якими він стикається, від мотивації діяльності, від умінь працювати та інших його якостей.

Наявність труднощів, що успішно переборює воїн в процесі роботи, не послаблює, а навпаки – зміцнює увагу. Надмірні ж, непосильні труднощі відвертають увагу, на що треба зважати в роботі з підлеглими.

Відвертання уваги треба відрізнити від її переключення, під яким прийнято розуміти довільну зміну людиною спрямованості її діяльності. При цьому воїн свідомо переходить від одного завдання до іншого, сам спрямовує свою увагу на нові об'єкти відповідно до змінених умов роботи.

Нестійкість уваги виявляється в її нехтуванні об'єкта або у відвертанні його уваги іншими об'єктами.

Чим меншою є стійкість уваги, тим легше людина відвертається від даної роботи зовнішніми і внутрішніми стимулами, внаслідок чого дана робота тимчасово або й зовсім припиняється. Відвертають увагу об'єкти, які мають характеристики, що мимовільно її привертала, а саме: раптові, сильні, різкі, динамічні зовнішні подразники, а також сильні зміни станів організму.

Фізіологічною основою відвертання уваги є негативна індукція збудження і гальмування в корі великих півкуль, що викликана побічними для даної діяльності подразниками.

Емоційні подразники більше відвертають увагу, ніж нейтральні. Чим менш розвиненою є увага

особистості, тим сильнішою стає дія побічних подразників. Тому, чим слабшим є емоційно-вольовий рівень саморегуляції воїна, тим більше треба враховувати вплив подразників, які відвертають його від виконання того чи іншого завдання. Разом з тим, потрібно розвивати його здатність переборювати відвертання уваги з метою виконання поставлених перед ним завдань навіть у несприятливих зовнішніх умовах.

Характерними рисами уваги є її концентрація, вибірковість, розподілення уваги, стійкість, обсяг, здатність до переключення, зосередженість, що властиво для багатогранної творчої особистості.

Зосередженість має певну інтенсивність, тобто той чи інший ступінь концентрації. Вона полягає в більшій чи меншій заглибленості в діяльність, яку людина виконує в даний момент.

В результаті *концентрації* уваги людини зберігається можливість її розподілу, який виявляється в одночасному виконанні людиною двох або іноді навіть трьох видів діяльності. Певною мірою ця особливість уваги властива кожній людині. Так, можна виконувати певну технічну роботу і водночас слухати передачу по радіо, робити усні обчислення, мріяти. Вміння розподіляти увагу виробляється на практиці.

Розподіл уваги вдається людині при певних умовах. До них треба, передусім, віднести достатнє володіння людиною певними видами діяльності, способами її виконання. Одночасно виконувати дві роботи можна тоді, коли виконання принаймі однієї з них більш чи менш автоматизоване і коли робота не натрапляє на якісь серйозні перешкоди. Увага людини характеризується певним обсягом, під яким

розуміють кількість об'єктів, актуально усвідомлюваних людиною в даний момент.

Переключення уваги проявляє себе у навмисно свідомому переході від однієї діяльності до іншої. Вміння переключати увагу важливе для того, щоб людина могла відпочити, а потім продовжити свою роботу більш плідно.

Колівання уваги – це мимовільний перехід уваги від одного об'єкта до іншого.

Стійкість уваги – це здатність людини зосереджуватися на сприйманні одного об'єкта. Ця властивість уваги залежить від багатьох якостей особистості, від її відповідальності та вольових зусиль.

Відвертання уваги найчастіше відбувається у воїнів, які безвідповідально ставляться до виконання своїх обов'язків або не мають стійкого інтересу до об'єкта і характеризуються слабким рівнем емоційно-вольової регуляції.

Протистояти послабленню уважності підлеглих – важливе завдання офіцера.

Особливість уваги воїна залежить від типу нервової системи. Увага воїна вдосконалюється в різних видах діяльності, у професійному навчанні та службі.

Увага воїна-громадянина розвивається через:

- інтерес до явищ громадянського життя, що сприяє довготривалій увазі до них, потребу бути уважним до ідей та дій, що шкодять ідеї державотворення в країні;
- здатність помічати необхідні речі, що легко випадають з уваги, здатність відмежуватись від недостойних уваги громадянина думок;

- здатність зосередженої уваги на певній проблемі, що містить у собі громадянську цінність;
- здатність широкого розподілення уваги на громадянських проблемах для їх всебічного аналізу;
- емоційно-вольову стійкість при необхідності напруження, в ситуації невдач та успіху у ділі вирішення справ громадянського значення.

Таким чином, увага детермінована об'єктивними факторами, в яких перебуває воїн, а також суб'єктивним станом його організму. Увага залежить від інтересів і потреб воїна, переконань, волі, характеру. Уважність поряд з іншими психічними якостями є невід'ємною частиною високої професійності військовослужбовця.

■ Контрольні питання:

1. *В чому полягає феноменальність людської діяльності?*
2. *Розкрийте нагальність суспільної риторики як генеративного ресурсу воїна.*
3. *Від яких факторів залежить спостережливість воїна?*

■ Теми для рефератів:

1. *Спілкування як основа суспільної риторики у військово-психологічному мовленні.*
2. *Пам'ять як феноменальна якість свідомості воїна-захисника.*

РОЗДІЛ 4. ФЕНОМЕНАЛЬНІ РЕЦЕПЦІЇ ХАРАКТЕРУ ВОІНА

4.1 Темперамент як визначальна специфіка характеру воїна

Досить інформативною, стабільною і практично незмінною властивістю особистості є її темперамент. Темперамент впливає на такі прояви характеру, як тонус почуттів, зовнішня виразність рухів, експресивність мови. Темперамент визначає в характері його урівноваженість, інертність, рухливість, активність у спілкуванні, особливості адаптації людини до нових обставин життя. Темперамент виражається в динаміці психічного життя людини і поведінці. Темпераментом називають індивідуальні особливості, що виявляються в певній збудливості, емоційній вразливості, урівноваженості і швидкості перебігу її психічної діяльності.

Ще знаменитий грецький лікар Гіппократ (460-377 рр. до н. е.) зробив першу спробу з'ясувати, чим зумовлюються індивідуальні відмінності у поведінці людей. Гіппократ і його послідовники вважали фізіологічною основою темпераментів пропорцію основних рідин в організмі людини (крові, слизу, жовтої і чорної жовчі), з яких складається, на їх думку, природа тіла. Звідси й назва темперамент (від лат. слова *temperamentum* – належне, змішування). Сангвінічний темперамент вони пов'язували з домінуванням в організмі людини крові, холеричний – жовтої жовчі, флегматичний – слизу (флегми), меланхолічний – чорної жовчі. Ще Аристотель вважав, що різні

темпераменти породжуються якостями крові людини (її різною густотою і теплою). Гуморальна (від лат. *humor* – рідина) теорія темпераментів не давала достатнього пояснення фізіологічних основ темпераменту людини. Інші мислителі вносили в це пояснення певні зміни.

Подальше розв'язання матеріальних основ темпераменту дав І.П.Павлов у своєму вченні про типи нервової системи. Він розкрив особливості функціонування кори великих півкуль головного мозку, що характеризуються певними властивостями, які в своєму поєднанні й утворюють типи вищої нервової діяльності. Такими властивостями є сила (або слабкість) процесів збудження і гальмування, їх урівноваженість (або домінування одного з них над іншими) і їх рухливість (чи інертність). Ці властивості поєднуються в різних індивідів різноманітними способами. На основі експериментальних даних встановили наявність таких чотирьох типів нервової системи:

1) сильний, нерівноважений («невтримний») тип нервової системи, якому властиві сильні процеси, без їх врівноваження; обидва процеси сильні, але гальмування відстає і переважає збудження;

2) сильний, врівноважений («процес збудження збалансовано з процесом гальмування»), рухливий;

3) сильний, врівноважений, малорухливий («інертний»);

4) слабкий, що характеризується слабкістю як процесів збудження, так і гальмування.

Ці типи вищої нервової діяльності, як визначив І. Павлов, відповідають чотирьом темпераментам, наявність яких встановлена ще в стародавні часи, а саме:

сильний, неврівноважений – холеричному; сильний, врівноважений, рухливий – сангвінічному; сильний, врівноважений, інертний – флегматичному; слабкий – меланхолічному темпераменту.

Вказані чотири типи темпераменту є основними, але існують численні варіації і проміжні форми. У чистому вигляді прояв темпераменту в людині трапляється дуже рідко, але можемо говорити про домінування в психіці воїна певного типу темпераменту.

Крім цих типів нервової системи, що характеризуються різною силою, врівноваженістю і рухливістю кіркових процесів, особливості вищої нервової діяльності у людей характеризуються, як показав І.П. Павлов, тим чи іншим співвідношенням двох сигнальних систем. Загальні типи нервової системи проявляються переважно в динаміці перебігу психічної діяльності, специфічно людські типи (художній, розумовий і середній) знаходять свій вияв у способі відображення діяльності. Так, серед людей можемо визначити дві категорії – художники та мислителі.

Загальні та спеціальні типи вищої нервової діяльності у людини не існують окремо, а становлять собою єдність, що характеризує воїна щодо динаміки перебігу цієї діяльності і способу відображення нею діяльності; їх не слід ототожнювати з темпераментом. Характеристика темпераменту не вичерпується простою вказівкою на відповідний тип вищої нервової діяльності.

За характеристикою І.П. Павлова, людина – представник **сангвінічного** темпераменту – гарячий, продуктивний діяч, але лише тоді, має цікаву справу поспішовне збудження. Коли в нього такої справи немає,

він починає нудьгувати і стає млявим. Сангвінік дуже рухливий. Завдяки врівноваженості нервових процесів, він легко пристосовується до нових умов життя, швидко знаходить контакт у стосунках з людьми, вирізняється товариськістю, в колі нових людей тримає себе вільно, серед товаришів він веселий, життєрадісний, охоче бере на себе організаторські обов'язки. Почуття у сангвініка виникають дуже легко і так само легко змінюються, настрій у нього здебільшого оптимістичний.

Утворення нових тимчасових нервових зв'язків у сангвініка проходить швидко і легко. Рухливість виявляється у гнучкості його розумової діяльності. Сангвінік швидко схоплює все нове і відзначається комплексною реактивністю, легким переключенням уваги. Реакції у сангвініка інтенсивні і відповідні силі подразників. Оптимальна взаємодія кори і підкірки дозволяє контролювати свої емоції відповідно до вимог середовища.

Характерними рисами **холеричного** темпераменту є, передусім, те, що рефлексії у нього виробляються легко і залишаються стійкими при різноманітних умовах, гальмівні ж рефлексії виробляються з труднощами. Зустріч двох протилежних нервових процесів - збудження і гальмування - призводить до зриву нервової діяльності з боку гальмування. На думку І.П. Павлова, холеричний тип - це бойовий тип. Для нього є характерною циклічність в діяльності і в поведінці; то він з усією пристрасстю віддається справі, захоплюється працею, що його цікавить, енергійно переборює будь-які труднощі на шляху до мети, то під впливом несподіваних фактів (незаслужена образа

тощо) у нього настає «слинявий настрій», як образно висловлюється І.П. Павлов. Непостійність настрою і циклічність поведінки у холерика є наслідком нерівноваженості його вищої нервової діяльності, що виявляється в домінуванні збудливого процесу, недостатності гальмівного процесу і, зокрема, нерівноваженості кіркової і підкіркової діяльності. При важких обставинах, при сильних емоціональних впливах холерика не можуть знайти правильного рішення.

Циклічність у поведінці та переживаннях холерика І.П. Павлов пояснює так: коли у сильної людини немає рівноваги збудження і гальмування, то вона захоплюється якою-небудь справою, надмірно працює і в результаті надривається, виснажується більше, ніж слід.

Дії холерика поривчасті. При виконанні цікавої справи, воїн спроможний до сильної концентрації уваги, але виявляє недостатню здатність до комплексної реактивності і переключення уваги. Холерик вирізняється підвищеною збудливістю і емоційною реактивністю. Він буває запальним, різким у відносинах.

Прояви темпераменту залежать від мотивації діяльності людини, Яскравими представниками холеричного типу темпераменту були О.В. Суворов і В.І. Чапаєв.

Флегматичний темперамент характеризується тим, що умовні рефлексії в осіб, яким він властивий, утворюються дещо повільніше, ніж, наприклад, у сангвініка, але вони виявляються стійкими. У воїнів цього типу темпераменту адекватно слабкі подразники викликають слабку, сильні – сильну реакцію, але через

свою інертність вони нерідко не встигають реагувати на швидкі зміни середовища.

У своїй поведінці, в розмові вони повільні, спокійні і неквапливі. Міміка у них недостатньо виражена.

Флегматик – спокійний, рівноважений, наполегливий і завзятий трудівник, він має стійку увагу, але переключення уваги у нього трохи уповільнене. Флегматик легко стримує свої імпульси, поривання і працює зосереджено, точно дотримується розпорядку. Побічні зовнішні подразники не відвертають його відосновної праці.

Почуття у флегматиків розвиваються повільніше, ніж у сангвініків і холериків, але вирізняються силою і тривалістю, навички й звички формуються довго і є дуже стійкими, тому флегматику необхідна послідовна інструкція щодо виконання справи. При цьому бажано не змінювати що-небудь у ній та не опікати підлеглого більше, ніж це необхідно.

Меланхолік важко звикає до нових обставин. У звичних умовах життя він спокійний, у новій ситуації погано переносить труднощі. Воїн-меланхолік може відповідати нерішуче, несміливо, показуючи цим, що він не знає матеріалу, хоча матеріал є за-своєним.

У реакції на зауваження характерна вдавана байдужість, але ці зауваження можуть стати причиною його глибоких внутрішніх і прихованих душевних переживань. Почуття меланхоліка вирізняються повільністю свого перебігу, стійкістю і слабкою (зовні) експресивністю. Для меланхоліка часто характерним є пасивно-захисний рефлекс, рефлекс природної обережності. Тому він буває надмірно сором'язливим,

замкненим, боязким, нерішучим. У спокійному і звичному для нього оточенні меланхолік почуває себе добре, є прекрасним трудівником і успішно справляється з життєвими труднощами.

Видатний дослідник темпераменту Б.М. Теплов довів, що слабкість нервової системи не слід розглядати як негативну її характеристику, адже це чутливість людини. Меланхоліки швидше втомлюються, але вони більш чутливі до навколишнього середовища, швидше реагують на нього. І взагалі, типи нервової системи слід розглядати не з позиції досконалості, а як різні способи адаптації організму до середовища.

Темперамент – це найбільш усталена властивість особистості, бо її детермінанти надані природою. Крім того, темперамент – це те, що багато в чому забезпечує індивідуальність людини, її своєрідність.

Можна бути сміливим і в силу характеру, і в силу темпераменту. При аналізі ці два види сміливості можна розрізнити, але чи є це суттєвим? Безумовно, легше виховати сміливість у холерика, ніж у меланхоліка.

При роботі з колективом слід пам'ятати, що в людини будь-якого типу темпераменту можуть бути розвинуті соціально-значимі, корисні якості особистості.

4.2 Психологічні механізми впливу на розвиток особистості воїна

*У всякого своя доля
І свій шлях широкий.*

Т.Г.Шевченко

Існує мудрий народний вислів: посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю...

К.Д. Ушинський зазначав: «...без сумнівів, найважливіше і найкорисніше за всі відкриття і винаходи, які часто не роблять людину не щасливішою тому, що всередині себе вона носить численні причини нещастя, було б відкриття засобів до утворення в людині такого характеру, якої би протистояв натиску всіх випадковостей життя, був би спасінням людини від їх руйнівних впливів і надавав би можливість здобувати скрізь тільки гарні результати» [171 с. 18-19].

Особливого значення в процесі становлення майбутнього офіцера набувають ті якості особистості громадянина, які стали рисами його характеру. До того ж існує сучасна орієнтація ООН і ЮНЕСКО на мовну і культурну різнобарвність людства.

Характер (від грецького – *печатка*) – сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що формуються і проявляють себе у діяльності та спілкуванні й обумовлюють типові для особистості способи поведінки [82, с. 384]. Слово «характер» означає сукупність прикмет, ознак, які відрізняють одну людину від інших людей. Характер є динамічною формою складного психологічного змісту, яка проявляється у сталому способі життя індивіда. Це сукупність стійких психічних властивостей людини, які формуються в процесі її виховання, навчання, праці, громадської діяльності. Охарактеризувати людину – означає визначити її суттєві риси, якими вона відрізняється від інших, в яких проявляється її індивідуальна своєрідність. На характер як найвищий аспект особистості вказували Б. Ананьєв,

О. Лазурський, В. Зеньковський та ін. Ввів у філософську термінологію слово характер учень Аристотеля – Теофраст. «Побудова свого характеру – явище рівноцінне формуванню особистості» [126, с. 180].

Характер досліджували ще з часів Аристотеля, Платона, Теофраста. Медалі, печатки, монети, за Платоном, поставлені в ряд – усе це «характери» (*nomistats idea cai spraphidon coipantos* – ознака, риса, особливість індивіда).

Під рисами характеру розуміють внутрішні властивості особистості, які відображають основну спрямованість і проявляються у своєрідному для певної особистості способі дій. Найпізнішим (у порівнянні з іншими властивостями) є утворення ставлень людини, що формується, до самої себе, адже вимагається накопичення досвіду, усвідомлення себе суб'єктом поведінки і реалізації ставлення в поведінці для того, щоб ставлення до себе перетворилося у властивості характеру. Ці ставлення називають рефлексивними. Виникнення рефлексії є поворотним моментом у процесі формування відповідальності людини. Структурною основою (ядром особистості) є система суб'єктивно-оцінних індивідуально-вибіркових ставлень цієї особистості до дійсності, яка визначає рівень і характер цілісного функціонування усіх складових в єдиній психічній організації людини [17, с. 8].

Характер – не просто сума різних психічних якостей людини. Він – своєрідне поєднання індивідуальних рис людини, яке утворюється в процесі її розвитку під впливом життєвих умов і проявляється в її поведінці, ставленні до суспільства, до колективу, до інших людей і до себе самої.

У ставленнях проявляються бажання людини, її мотиви, потреби, цілі, оцінки. Згідно з науковою позицією К.О.Абульханової-Славської [1, с. 3], ставлення – це «мости» життєвого шляху особистості, ціннісно-сміслові узагальнення, за якими розгортається її активність. Як зазначав О.М.Леонтьєв, смисл виступає у свідомості людини як те, що безпосередньо несе в собі її власні життєві ставлення [87, с. 190]. У процесі розгортання активного пошукового ставлення-самоставлення (як особливого виду орієнтаційної активності) та формування реального ставлення до дійсності відбувається пошук вибору смислів, визначення та зіставлення смислів для себе і себе. Смисл дії є усвідомлене відношення предмета дії до її мотиву; формою усвідомлення смислу дії є усвідомлення її мети. Тому предмет, що має смисл для суб'єкта дії, виступає як предмет можливої цілеспрямованої дії.

С.Л. Рубінштейн в роботі «Буття і свідомість» (1957) зазначає, що людина є максимальною мірою особистістю, коли в ній мінімум нейтральності, байдужості стосовно всього суспільно значущого. Тому для людини як особистості таке фундаментальне значення має свідомість не лише як знання, але і як ставлення. «Психологічні особистісні ставлення людини є внутрішнім потенціалом її діяльності. їхня течія, активність, функціональна характеристика відбивається у ставленні особистості до завдання, процесу і умов діяльності» [140, с. 82].

Особистість громадянина у своєму ставленні до прав і обов'язків стосовно країни може знайти власні можливості життєтворчості всупереч життєвим обставинам. У цьому виражається її суб'єктність як

притаманність іманентної інтенції втілення і максимально повної реалізації свого потенціалу.

Спроби з боку влади позбавити особистість суб'єктності можуть виступати засобом повернення особистістю власної суб'єктності.

Суб'єктно-орієнтований підхід дозволяє обґрунтовано визначити в особистості те, що віддзеркалює її соціальну, «ставленеву» специфіку [160, с. 362]. «Психологічна сутність людини... жива і, у її вищих проявах, усвідомлена суб'єктна інтенція (прагнення-здатність) відтворити і максимально реалізувати свій потенціал, розвинути свою психіку до можливих рівнів її досконалості і зберігати цей рівень якомога довше, забезпечуючи цим становлення і розвиток особистісних структур з їхньою «ставленевою» соціальною сутністю і своєї індивідуальності, що розгортається і сутнісно знаходить себе...» (В.О. Татенко [160, с. 233-235]).

Темперамент і характер особистості являють собою єдність, їх не можна розглядати як відокремлені властивості особистості. Та в цій єдності існує і відмінність. Темперамент і характер не є тотожними: тип нервової системи істотно впливає на формування рис її характеру, але й утворювані системи тимчасових зв'язків, що лежать в основі характеру, впливають на поведінку людини. В житті ми маємо змогу спостерігати випадки маскування рис типу вищої нервової діяльності сформованими динамічними стереотипами поведінки. Характер – це цілісне утворення, що складається з певних компонентів, які характеризують ті чи інші риси поведінки. Визначити структуру або побудову характеру людини – значить виділити

основні його компоненти в складному їх взаємовідношенні. Психічні властивості людини, динамічні стереотипи, що лежать в їх основі, активізують і виявляються у ставленнях людини до середовища. Робота командира по оцінюванню рис характеру підлеглих починається з вияву ставлень воїнів.

По-перше, залежно від ставлення людини до навколишнього світу, до суспільства розрізняють характери **принципові й безпринципні**.

Від ставлення до діяльності – характери **цілепрямовані і бездіяльні**, з пасивним або негативним ставленням до служби.

Командир має розвивати у таких воїнів відповідальне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, вміння правильно організувати свою роботу в активних у роботі підлеглих, навчити воїнів не заважати працювати іншим.

Залежно від ставлення до інших людей розрізняють характери **товариські та замкнуті**. Замкнутість може бути наслідком негативного ставлення до інших людей або підозрливості, недовір'я, сором'язливості, глибокої внутрішньої зосередженості. Характери розрізняють залежно від ставлення до себе **альтруїстичні (колективістичні) та егоїстичні**. Для альтруїста характерна здатність підкорювати свої інтереси інтересам колективу, проявляти турботу про інших. При цьому альтруїст в екстремальній ситуації легше переживає її. Йому допомагає думка про те, що комусь погано, ще гірше. Турбота про інших допомагає людині запобігти зайвого зосередження на своїх проблемах і суб'єктивно зменшити їх значення. Егоїст, для якого властиве ставити себе і свої інтереси вище

від суспільних, може поступитися своїми принципами заради вигоди.

Сила духу

Характери поділяються на **сильні** та **слабкі**. Сильна воля є необхідним компонентом сильного сформованого характеру. Людина з твердою волею свідомо регулює свою діяльність, переборює перешкоди на шляху до мети. У сформованому і **морально стійкому характері** людини провідним компонентом є її переконання. Визначеність характеру проявляється у твердості, з якою людина відстоює свої переконання, у стійкості її поведінки. Залежно від постійності переконань, характери виділяють як стійкі чи нестійкі.

Людині можуть бути притаманні різні риси характеру: моральні – любов до Батьківщини, високе усвідомлення свого обов'язку; вольові – рішучість, наполегливість; емоційні – гарячкуватість, вразливість; інтелектуальні – допитливість тощо.

У кожній рисі характеру є присутня певна частка спрямованості, котра стає доступною сприйняттям відокремлено від системи у відносно постійних способах поведінки, отже, доступною і незалежною об'єктивною оцінкою та самооцінкою, контролю та самоконтролю. Отже, виходячи з цього, характер – це цілісний компонент особистості, функція якого полягає в об'єктивізації його спрямованості у формі стійких рис, виражених у специфічних та відносно константних способах поведінки.

Спрямованість і характер – самостійні структурні одиниці особистості, які утворюються одночасно

з єдиного субстрату, але різними шляхами. Спрямованість формується як динамічна система життєвих прагнень, а прояв рис характеру мотивується спрямованістю. Разом з тим – кожна риса характеру найбільш точно виражає сутність тієї чи іншої його частки. Кожна з рис характеру – це його «молекула», проста або складна складова, яка має його властивості та здатність до самостійного прояву. Характер же в цілому існує тільки як системна сукупність взаємопов'язаних стійких рис, завдяки яким реалізуються оригінальність та самобутність Я особистості, тобто по-новому розкривається важливий, справжній зміст його спрямованості та підкреслюється його індивідуальність.

Формування характеру воїна починається задовго до того, як він потрапляє у військовий колектив. Тому командирова важливо знати, які риси характеру вже сформувалися, в яких умовах і в якій сім'ї виховувався підлеглий. Роки дитинства та шкільні роки мають значний вплив на формування характеру людини. Для вивчення характеру людини має бути використано весь арсенал психологічних методів – спостереження, бесіда, аналіз документів тощо.

Основними факторами, що впливають на формування характеру і визначають його риси, є вплив навколишнього середовища, суспільства, та службової діяльності. Не можна применшувати й значення неусвідомлюваного впливу на людину інформаційного простору, який її оточує. Офіцер спрямовує процес виховання особистості підлеглого, заохочує його самовиховання.

Робота офіцера з формування позитивних рис

характеру відбувається в усіх організаційних формах навчання, виховання та співпраці.

Слід пам'ятати, що в результаті свідомого чи не-свідомого формування звичок розвивається і характер. Звичка – це дія, виконання якої стало підсвідомою потребою. Тому важливо усвідомлювати та розпізнавати механізми формування негативних звичок. Так, наприклад, особистість стає здатною на поганий вчинок нерідко завдяки позитивному особистісному сенсу, який вона вкладає у свою негативну поведінку. Але від цього зло не перестане бути злом. В результаті такої поведінки особистість не усвідомлює різниці між добром і злом.

Вчинок – це дія або сукупність дій, суспільний сенс яких є зрозумілим людині, яка їх виконує. При повторенні позитивних вчинків, тобто закріплюючи їх, воїн стає здатним самостійно формувати свій характер. У досягненні мети успішного самовиховання важливо показати підлеглому механізм переростання вчинків у звичну форму поведінки.

Правильне виховання характеру воїнів означає таке сприяння їх розвитку, при якому розвиваються потенціал людини, таланти, які дані їй від природи, долаються внутрішньо-особистісні обмеження у розвиткові воїна та його самореалізації.

Виховання характеру воїна відбувається в силу формування високих мотивів співпраці в колективі, свідоме ставлення до служби, усвідомлення соціальної її значимості; цілеспрямоване накопичення особистістю досвіду моральної і вольової поведінки, подолання труднощів; використання виховної сили колективу у формуванні характеру; правильне

застосування начальником засобів заохочення та санкціонування; навчання воїнів методам та прийомам формування необхідних рис характеру, тобто самовихованню.

У вихованні характеру особливо важливим є індивідуальний підхід, вимога вибору і здійснення таких виховних прийомів, які співвідносяться з іншими властивостями воїна й зі станом, в якому людина перебуває. Дуже важливо тренувати людину в правильних вчинках. Якщо умови життя і діяльності, в яких формувалась людина, не вимагали від неї витримки та ініціативності, то відповідні риси характеру в неї не розвивалися. Тому потрібно ставити воїна в такі умови, які б вимагали від нього рис характеру, що необхідні при виконанні ним професійних обов'язків.

І сьогодні відбувається динаміка розвитку як позитивних, так і негативних рис у характері українців. Серед негативів сучасності вказується на наявність у свідомості виправдання так званого малого зла заради особистого виживання. Тому зрозуміла тривога при поширенні цього прикрого феномена сьогодення як імперативу модернізації страху. Отже, необхідно звертатися до практики наших мудрих попередників і практичного втілення позитивного досвіду розвитку феноменальних якостей.

Важливо розвивати ті мудрі риси воїнів, які притаманні народному характеру і які зробили наш народ непереможним. Разом з цим, необхідно попереджувати переростання негативних звичок у феноменальні якості характеру, на чому і ґрунтується мудрість воїна в структурі його духовного капіталу.

У цьому змісті командир зобов'язаний розуміти

інтереси підлеглих, знати індивідуальні особистості, постійно підвищувати власний професійний рівень. Тільки так можливо домогтися хороших результатів у вихованні колективу.

Отже, виховання вольового характеру як соціальної активності здійснюється у процесі професійної підготовки, у всіх видах навчання та виховання завдяки впливу командира, у процесі самовиховання, формується за умов соціального середовища. При цьому, провідна роль належить спеціально організованій командиром діяльності.

Для того, щоб здійснювати цю діяльність відповідно до народних традицій, необхідно знати ментальність (особливості характеру українського народу), історію та перспективи його формування. Ще Гельвецій вважав, що характер народу – це здатність бачити і відчувати характерним чином.

У цьому зв'язку Платоном характер розглядається як державний устрій, який, безумовно, впливає на характер. На його думку, олігархічна форма устрою, який засновано на майнових привілеях, владі багатих і відсутності прав у бідних, породжує типові риси характеру – прагнення накопичувати, злочинні риси [121, с. 362-363]. Деспотизм, при якому узурповується влада, робить народ байдужим та таким, що сповнений всіляких побоювань.

Теофраст вказував на значимість клімату та схожих умов виховання для формування характеру. Але І.Кант, який розмірковував про зміни, що відбуваються в характері різних народів і виявляв їх причини, зазначив, що переселення народів на нові місця, при якому змінюються й кліматичні умови, визначає

те, що люди пристосовуються до нових умов, але характер залишається незмінним, не зважаючи на геодинамічний вплив на людину.

Гегель підкреслював зв'язок духу народу з природою, але стверджував, що цей вплив не є безпосереднім, а опосередковується системою суспільного виробництва і відносин у суспільстві. Гегелем і Фіхте використовується поняття «дух народу», що притаманно феноменології мудрості.

Юм звертає увагу на ті обставини, які формують звичний для нації спосіб життя, комплекс звичаїв, вважав причиною змін моральних якостей народу зміну форми правління.

Історія свідчить, що нації, які давно мали значні досягнення, на хвилях історичних перетворень, можуть відчувати як часи занепаду, так і процвітання.

Національний характер – стійкі психологічні властивості народу, що започаткувалися від історичного та соціально-економічного його життя. Це сукупність його соціально-психологічних рис. «Національний характер, – визначає Л. Орбан-Лембрик, – це специфічне поєднання типових рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації; уявлення народу про самого себе, сукупність найбільш стійких, основних для певної національної спільноти, особливостей сприйняття довколишнього світу і форм реакцій на цей світ» [113].

При цьому, національна самобутність або початок етнічної ідентифікації лежить в основі національного характеру, на становлення якого впливає мова, культура, релігія, право тощо. Етнічний менталітет – це ціла система образів, уявлень ціннісно-сміслових

утворень і своєрідних правил нації, що стимулюють і регулюють найдоцільніший у цих природних і культурних умовах тип поведінки. Отже, на розвиток національного характеру впливають історичні, соціально-психологічні, культурні та географічні умови. Завдяки наслідуванню суб'єкт сприймає норми, цінності й зразки даної групи і включає їх у свій внутрішній світ як власні (О.О. Калінін) [71].

Отже, як немає націй гірших чи кращих за інших (ідея рівності націй і рас належить, зокрема, Гельвецію), так немає жодних історичних гарантій на процвітання чи занепаду націй на підставі минулих досягнень.

В епоху Відродження, у класицизмі, сентименталізмі, романтизмі народ постає в модифікаціях характеру, тину, індивідуального характеру: може бути втіленням родової стихії, індивідуальної самосвідомості, особистіших начал, людської індивідуальності.

Формування ментально-ціннісних пріоритетів

Проблеми формування українського національного характеру засобами літератури були започатковані у творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, Г. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Тому психологічна спадщина цих мислителів має визначну роль при психологічному дослідженні формування характеру. Як зазначає В.Нарівська, відшліфовувалося сучасне розуміння характеру як літературознавчої категорії – образу людини, окресленого з відповідною повнотою й індивідуальною конкретністю, через який розкриваються як обумовлений даною суспільно-історичною ситуацією тип поведінки (думки,

переживання, мовна діяльність), так і притаманна авторові морально-естетична концепція людського існування [108, с. 53].

Через характер виявляються переконання, потреби, інтереси, інтелектуальні та вольові якості, темперамент, звички особистості. Характером пояснюються також вчинки, життєві досягнення та невдачі. Якщо темперамент – це сукупність вроджених та генетично заданих властивостей, то розвиток характеру базується на психологічних механізмах та закономірностях психічного розвитку в онтогенезі. При цьому вихованню належить провідна роль.

Характер відображає усталені стосунки індивіда зі світом. Якщо аналізувати національний характер, то мова йтиме про індивідуальний стиль життя в межах певної культури.

Характер проявляє себе у звичному для особистості стилі поведінки; ставлення людини до дійсності визначає характер.

З позиції системно-діяльнісного аналізу характеру (Б. Ананьєв, О. Бодальов, О. Ковальов, М. Левітов, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, І. Страхов) як головну ознаку характеру вчені одностайно вважають ставлення, які є формою вибіркового і водночас стійкого суб'єктивного зв'язку індивіда зі світом. Ставлення завжди є виявом спрямованості, й саме у ній слід вбачати істотну ознаку характеру. Ставлення – це і прояв несвідомого, обставина, на якій акцентує увагу психоаналіз (Е. Фромм, З. Фрейд, К. Юнг). У вигляді ставлення формується смисловий досвід індивіда, що обумовлює зміст його спрямованості.

Характер є структурною організацією ставлень

(Б. Ананьев) [8]. Б.Ананьев показав, що існує певна послідовність у переході ставлень людини у властивості її характеру. Не кожне ставлення стає рисою характеру, а лише суттєві, зокрема ставлення до життєвого змісту, цілей і завдань, до суспільства й ідеології, праці, до інших людей, до самого себе.

Якщо звичайні ставлення людини, значущі переживання можуть бути змінені переживаннями під впливом вербальних утворень, то смислові відносяться до глибинних утворень особистості [12, с. 37] і непадвладні безпосередньому довільному впливу [12, с. 36]. Вищезазначене дає підстави розглядати смислове ставлення як системоутворювальний чинник громадянськості. Саме воно є основою розвитку громадянськості, але щоб ставлення втілилось у вчинок, воно має стати узагальненим, стійким, сольним (І.Д. Бех [17]).

Суб'єктно-орієнтований підхід дозволяє обґрунтовано визначити в особистості те, що віддзеркалює її соціальну, «ставленеву» специфіку [160]. «Психологічна сутність людини... жива і, у її вищих проявах, усвідомлена суб'єктна інтенція (прагнення-здатність) відтворити і максимально реалізувати свій потенціал, розвинути свою психіку до можливих рівнів її досконалості і зберігати цей рівень якомога довше, забезпечуючи цим становлення і розвиток особистісних структур з їхньою «ставленевою» соціальною сутністю і своєї індивідуальності, що розгортається і сутнісно знаходить себе...» (В.А.Татенко [160, с. 234]).

Ставлення має різноманітні форми. Людина виявляє своє ставлення до дійсності у процесі діяльності, у свідомості та тенденціях несвідомого, у способі

життя. Оскільки ставлення – це характеристика стійкого зв'язку індивіда зі світом, яку можна описати такими категоріями психології, як діяльність, психіка, життя, відтворити зміст поняття «характер» можна шляхом конкретизації ставлень: «ставлення до себе», «ставлення до інших людей», «ставлення до професії», яке набуває особливого значення у період старшої юності.

Не випадково взаємозв'язок життєдіяльності людини, її свідомості та самосвідомості, ставлень, мотивації є постійним предметом теоретичного аналізу психологічної науки (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн, П. Чамата та ін.).

На думку О.М. Леонтьєва, емоції виконують надзвичайно важливу функцію в мотивації поведінки і діяльності. В лекції «Потреби, мотиви та емоції» він наголошував, що особливість емоцій полягає в тому, що вони безпосередньо відбивають відносини між мотивами і реалізацією діяльності, яка відповідає цим мотивами, що емоції йдуть за актуалізацією мотиву й до раціональної оцінки адекватної діяльності суб'єкта. Функція емоцій, О.М. Леонтьєвим, може бути охарактеризована як індикація плюс мінус санкціонування здійсненої діяльності чи діяльності, яка здійснюється або яку передбачається здійснити [87]. Отже, емоції закладені в саму природу іотребово-мотиваційної сфери і можуть аналізуватися в їх контексті. З потребами і мотивами міцно пов'язані емоції, хоча їх виділяють іноді в окремий самостійний компонент свідомості та самосвідомості.

Характер проявляється у сталих формах активності суб'єкта, його потребах, мотивах, настановах,

виражається у спрямованості, тісно пов'язаний зі сферою свідомості, підсвідомим та несвідомим – змістом світогляду, підсвідомого та несвідомого, від образу Я суб'єкта та образу світу, знань людини, її переживань, вчинків. Характер проявляється у певних властивостях людини, у способі її життя. Ставлення фіксується тут у вигляді властивостей характеру, адже кожна з них несе в собі і спрямованість, за якою приховані потреби, мотиви, настанови, і образ світу, свій внесок у який роблять і свідомість, і підсвідоме, і несвідоме.

Індивід набуває смислового досвіду на основі знань та їх осмислення, якими оволодіває в процесі освоєння певної культури. Саме вони зумовлюють існування усвідомленого образу світу, а на рівні особистості стають підвалинами світогляду – сукупності усталених поглядів людини на світ та на своє місце в ньому, сповідального ставлення до життя.

У старшому юнацькому віці, коли формування світогляду особистості набуває особливо значущої ролі, саме від світогляду залежить подальше формування характеру. Умовно схему розвитку характеру можна визначити таким чином: світогляд – потреба реалізації у власному способі життя певних ціннісних орієнтацій та переконань – надбання відповідного способу дій – риси характеру [131].

Провідною ж закономірністю є те, що характер формується в процесі активних стосунків індивіда зі світом. Цей процес стає керованим в умовах цілеспрямованого виховання, покликаною організувати освоєння індивідом духовної культури суспільства, оволодіння певними соціальними етичними нормами.

Дослідження проблем національного характеру

загалом та українського національного характеру зокрема відкривають умови формування характеру.

Ще Гіппократ намагався пов'язати особливості «народних характерів» з географічними та кліматичними умовами середовища проживання нації. Г.Ю. Цезар пояснював різницю у «національних характерах» ландшафтними особливостями території. Ідеї про залежність національного характеру від географічних умов проживання етносу представлено у його працях, він вважав географічне середовище первинною основою «духовних рис народу» та його соціально-політичних відносин. Географічний детермінізм представлений у працях Ш.Монтеск'є, а у радянській науці виражений творчістю Л. Гумільова.

Спроби теоретичного осмислення цього феномена пов'язані з філософією французького Просвітництва. Так, Д. Юм (представник географічної школи) «причинність» національного характеру вбачав у синтезі фізичного («якості повітря і клімату») й морального (форми правління в державі, рівень матеріального достатку, соціальний статус людини) [199, с. 703-704].

Представники філософської школи (І. Кант, Г. Гегель) уже обґрунтовують висунені положення про особливості й закономірності формування національного характеру. У Г. Гегеля одним з етапів розвитку «самосвідомості абсолютного духу» є «дух народу». Цей «дух» розуміється Г. Гегелем як «дух» історичної долі та місії народу. Сутність «духу народу» є визначальною навіть для «думок народу». У подібному ключі національність розглядав і В. Вундт. Розуміння авторами «народного духу» як «народної психології»

містить суб'єктивний компонент. «Народний дух» визначається як «те, що робить народ саме цим народом, лежить в суб'єктивному баченні представників народу, які дивляться на себе як на один народ» [42, с. 19].

У кантівській «Антропології» є спеціальний розділ «Характер народу», де розглядаються поняття «народ», «нація», «дух народу», «національний характер» [73, с. 98]. На думку німецького філософа, у кожного первісного народу є природні нахили, задатки, які далі розвиваються. Він дає характеристику різних народів з точки зору їх національного характеру й, водночас, показує, що характер цих народів можна оцінити як з позитивного, так і з негативного боку.

Г. Гегель розглядає характер як цілісність індивіда, підкреслює, що сформований характер є тією духовною формою, до якої піднімається притаманний націям природний дух.

Основний внесок Й. Гердера – в його ідеї єдності культур різних народів, К. Гельвеція – в ідеї рівності народів і рас. К. Гельвецій під народним характером розумів «власний спосіб бачити і відчувати», що притаманний усім народам і формується «залежно від раптових або непомітних змін, які відбуваються у формах суспільного управління і, відповідно, у суспільному вихованні» [47, с. 182]. Наукове осмислення національного характеру визначається синтезом історичного й національного.

Філософська антропологія В.Гумбольдта, його філософія історії базується на осмисленні таких понять, як характер, національний характер, рід, народ, нація, людина, індивід. «Окрема людина є відносно до

свого народу таким же індивідом, як листок стосовно до дерева; градація індивідуальності може йти від нації до групи народів, від неї до раси, від раси – до людського роду. Підкорений цьому індивід може рухатися вперед, назад чи видозмінюватися, але лише в межах певного кола» [55, с. 289].

І. Франко не протиставляє національне загальнолюдському, поняття загальнолюдського й національного, на думку І.Франка, не виключають, а взаємно доповнюють одне одного. З точки зору І.Франка, духовність, національна ідея, національна самосвідомість повинні стати наріжним каменем у відродженні й розвитку будь-якої держави, й української держави зокрема. Ідеї І.Я.Франка поділяли Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Винниченко, М. Хвильовий та інші письменники.

Дж. Кемпбел, З. Фрейд, К. Юнг висунули ряд теорій біологічно-генетичної (спадкової) передачі рис національного характеру. На їхню думку, у формуванні та усталенні психіки велику роль відіграє підсвідоме (явища, які відбуваються поза свідомістю, але в разі необхідності усвідомлюються індивідом) і несвідоме. Закодоване в образах-символах реальне ставлення індивіда до обставин свого життя та самого себе бере активну участь у формуванні ставлення до іншої людини, оцінці дійсності, взаємовідносин «людина – світ», творчості.

Поверхневий шар несвідомого, що базується не на власному досвіді особистості, К. Юнг назвав колективним несвідомим, або архетипом. Національна свідомість, за К. Юнгом, вважається природженою якістю чи властивістю психіки, такою, що закладена

генетично, передається від покоління до покоління. Психоаналітична традиція розгляду національного як природженого глибинного несвідомого утворення психіки, такого, що має базову інстинктивну природу, була розкрита К. Юнгом у поняттях «колективного несвідомого» та «архетипів». Колективне несвідоме, за К. Юнгом, є вродженим, ідентичним у всіх людей і створює тим самим загальну основу духовного життя кожного, будучи за природою надособистісним. Основою колективного несвідомого є архетипи, котрі розуміються як несвідомий смисл, що змінюється, стає усвідомленим і сприйнятим. Він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, утверджується визначальний вплив індивідуальної свідомості.

Архетип – це певні структурні схеми, моделі, що існують у сфері колективного несвідомого. Архетипи, за К.Юнгом, мають метафоричний, тобто символічний характер. їхньою функцією є: а) збереження спадкоємності живого; б) підкреслення суто людського [201]. Архетип постає своєрідною матрицею для створення образів, наділених великим емоційним потенціалом. Архетип породжує не самі по собі дії, а певні переживання; його дія виявляє себе у наданні малоусвідомленої переваги одним образам над іншими, і живиться енергією цих переживань. Заслуга К.Юнга полягає в тому, що він підкреслив складну структуру несвідомого, його генетичний зв'язок зі свідомістю, вперше заклав методологічні засади вивчення національного характеру. К.І. Юнг говорив про архетипи колективної підсвідомості як основу психологічного складу нації.

Відкриття несвідомого та різноманітних його виявів стало початком глобальної переорієнтації величезного масиву філософської проблематики, що визначає місце та роль свідомості та її компонентів у житті індивіда й суспільства.

Зацікавленість національними проблемами значною мірою була зумовлена полемікою, що виникла на початку 1860-х років між українцями і росіянами з питань української національної окремішності.

Головним речником оборони національної самобутності українського народу виступив М. Костомаров. У своїх статтях «Правда москвичам о Руси» і «Две русские народности» Костомаров подав майстерно написаний нарис історичних умов, які витворили дві цілком окремі й відмінні народності, що являють тепер собою два цілком окремі національні типи з різною вдачею, психологією, світоглядом, громадським ідеалом, ментальністю, національним характером.

Дослідження М.Костомарова мали велике значення та вплив па тогочасну громадськість, оскільки це була перша спроба характеристики українського національного характеру.

П. Чубинський у праці «Коротка характеристика українців» продовжив дослідження М. Костомарова і, спираючись на дані антропологічних досліджень, вперше схарактеризував тип українців.

Розвиток українознавчих досліджень наприкінці 1860-х та у 1870-1880-х роках, здобутки в галузі антропології й етнографії привернули увагу до проблем українського національного характеру, ментальності таких визначних діячів української культури, як П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, В. Антонович, М. Грушевський.

І. Нечуй-Левицький одним із перших спробував окреслити український світогляд («З дороги», «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології»). Основи національного характеру досліджувалися Д. Чижевським, П. Шатенко, М. Тримачем та іншими.

Кожному народу властива сукупність соціально-психологічних рис (установок, стереотипів), які властиві нації на певному етапі розвитку і проявляються у ціннісному відношенні до світу, а також у культурних традиціях, звичаях, обрядах.

Привертає увагу психологічна характеристика українського народу М. Грушевським, Д. Яворницьким, В. Вернадським, Д. Чижевським. Осмислюючи національні процеси в Україні, вони вказували на їхню неповторність в органічному синтезі народного й національного. М. Грушевський виділяє в українському національному характерові почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, культури, побуту, любов до чистоти, порядку, краси життя. Саме ці риси, на його думку, наближають українця до західноєвропейської культури.

Образ типових рис члена національної спільноти, знання та емоційно-ціннісне ставлення до типових рис членів своєї та іншої спільнот показали В.Павленко і С.Таглін. В.М.Павленко і С.О.Таглін підкреслюють наявність емоційно-ціннісного ставлення до знань про національну проблематику, свою та інші національні спільноти, типові риси членів цих спільнот.

Негативними рисами українського національного характеру вчений вважає *недостатність національної свідомості й політичного виховання.*

У ХХ столітті невдачі боротьби за Українську державу починають аналізуватися під кутом не лише зовнішніх, а й внутрішніх причин.

В.Липинський наголошує в першу чергу на українському *індивідуалізмові*, підкреслює як основну ознаку українського національного характеру *перевагу емоційності над волею*. На його думку, саме брак волі в українському національному характері не дав змоги розвинути й побудувати Українську державу. Таких же поглядів дотримуються і Д. Віконська, Ю. Лина, Д. Донцов.

Аналізуючи причини поразки визвольних змагань, Д. Донцов підкреслює, що «ядром цієї болячки, яка нищила націю», був, зокрема, надмірний український сентименталізм. Саме плекання людини сильного почуття, ясної думки й незламної волі (роль волі підкреслює й І. Мірчук) має стати першою й головною засадою реалізації національної ідеї в суспільстві.

За Д. Донцовим, українська національна ідея складається з двох частин: ясно сформульованої мети, образу ідеалу, до якого прагне національна воля, й із самої волі. Пріоритетного значення надавалося формуванню національної самосвідомості та патріотизму, орієнтації на Захід та західну культуру.

У трагічні для України часи згортання українізації 20-х – початку 30-х років ХХ століття, звуження сфери використання української мови, голодомору й репресій проти інтелігенції, в колах національної еміграції, головним чином у Західній Європі, започатковуються перші науково обґрунтовані дослідження українського національного характеру. Проблема розглядається представниками української діаспори в аспекті

аналізу етнопсихології як наукової дисципліни. Розробці методики аналізу українського національного характеру присвячено статті Д.Чижевського «До характерології українців» та «Український народний характер і світогляд».

Емоційність українця виявляється у високій оцінці у житті почуттів, які визначаються навіть як шлях пізнання (М. Гоголь, П. Юркевич). «Філософія серця» П. Юркевича є дуже характерною для української філософської думки.

Важливою рисою українського національного характеру, за Д.Чижевським, є віра в Бога. Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства привело до появи органічного, масового, нестримного потягу до волі.

Культуроморфічний чинник, який формував українську ментальність, пов'язаний із периферійністю України щодо Західної Європи. Це призвело до того, що дві великі хвилі ідей «європейського духу» – римо-католицизм з його ідеєю «ордо» (порядку життя і думки) і ренесанс (як відродження людської особи), вік просвіченості (зі своїм культом науки – сцієнтизмом) докотилися до України значно послаблені, зі зміною спрямованості.

І останній духовний чинник – доглибиннопсихологічний (вплив прообразів, праформ, що на підсвідомому рівні детермінують поведінку й мислення кожної людини).

Психічну структуру етнотипу, утворену на основі впливу цих чинників, О.Кульчицький називає *кордоцентринною* (від лат. *cor* – серце).

Спробу типології українського національного

характеру знаходимо в М. Гримича. На думку дослідника, вітчизняний фольклорно-етнографічний матеріал відбиває два різновиди народної культури, які, у свою чергу, визначають два типи української душі, два типи національного характеру: землеробський (селянський) і козацький. «Вся українська архаїчна культура зростала на культі землеробської праці, – пише він. – Розглядаючи космогонічну систему українців, помічаєш, що серед п'яти вихідних стихій світотворення – небо, вода, земля, повітря, вогонь – в їхніх міфічних уявленнях безсумнівна перевага віддається саме землі» [54, с. 27]. Поряд із селянським існує **козацький тип національного характеру**. «В епоху козацтва на зміну землеробським ідеям прив'язаності до землі, до рідної оселі приходить ідея дороги. За часів козацтва помітно змінилося і ставлення до праці, точніше, до землеробської праці. Робота в полі тепер розцінюється як щось другосортне. Козацький тип національного характеру формувався на засадах лицарства, утверджуючи українця як сильну і мужню особистість. Обидві стихії – землеробська і козацька – справляли на українському терені могутній вплив. Але жодна не мала повної переваги, і тому вони існували паралельно» [54, с. 27].

З хліборобським світоглядом пов'язує формування українського національного характеру і Ю. Липа. Називаючи такі риси українця, як терплячість, скромність, обережність, передбачливість, він підкреслює, що їх поява пов'язана саме зі спрямованістю українця на опанування природою.

Характерними рисами національної вдачі українців є також потяг до краси, що насичує ціле життя

і проявляється не лише в музиці й поезії, а й одержі, облаштуванні оселі, любові до природи; мальовничий естетизм, що сягає своїм корінням до еллінських впливів.

Використовуючи методи історико-генетичного-тасоціонсико-логічного аналізу, дає характеристику етнотипу української людини М. Шлемкевич: *I тип*, прикметною ознакою якого є прагнення до задоволення суто матеріальних, вузько індивідуальних інтересів; *II тип* – тип пристосування, який втілював свої сили в Російській імперії; *III тип* української людини кращого світу шукає в самовдосконаленні далеко заховавшись від життя; *IV тип* – «шевченківська людина», гаслом якої є «борітеся – поборете» й домінантою життя – перетворення світу за законами справедливості.

Автор доходить висновку, що розхитані будівлі світогляду, етносу, творчості, інтимної сфери прирікають українську людину на загубленість у вирі світу з його тривожним перебігом часу. Проте порятунок у нас самих, у відродженні національних цінностей, традицій, звичаїв.

Дослідник історії філософії в Україні й української культури І. Мірчук для аналізу українського національного характеру вдається до зіставлення (чи радше протиставлення) психіки української і російської. Для цього він бере двох видатних представників української та російської культур, які значною мірою втілили риси свого народу – Г. Сковороду і Л. Толстого. Долучивши до свого дослідження ще й імена Ф. Достоевського, а з українського боку – Т. Шевченка, В. Стефаника та І. Франка, І. Мірчук після аналі-

зу їхнього життя і творчості доходить висновку, що психічні особливості окремої людини якнайтісніше пов'язані з особливостями психіки її народу.

Під впливом ідеалістичної поведінки формується пошана традицій як суми витворених століттями ідеалів. Авторитет ідеалу є набагато сильніший від авторитету конкретної одиниці. Отже, найхарактернішими позитивними рисами українського національного характеру є віра в Бога, працелюбність, любов до рідного краю, гостинність, прагнення до краси, повага до старших, мрійництво, душевність, ліризм, артистичність, терпеливість, доброта.

Важливою в становленні воїна та його характеру є значущість збереження послідовного зв'язку поколінь в духовному розвитку людини і людства. К.Д. Ушинський вважав, що «сила характеру – не сила волі, а цілісність, єдність, зосередженість, повна організація. Слабкість характеру – розірваність, що може збігатися зі значною силою волі... Тільки *практичне життя серця і волі може утворити сильний характер...*» Свобода бажати і відчувати, організація вражень від цього, розкаяння в помилках поведінки – ось шляхи формування дійсно сильного характеру, як на це вказував К.Д. Ушинський [171, с. 529]. По суті, мова йде про значення морально вихованої волі, основою якої є загальнолюдські цінності.

Перетворення характеру наших юнаків та дівчат на громадянський, мужній, відданий Батьківщині та справі справедливого державотворення в країні відбувається лише за певних умов. Не всі ставлення стають рисами характеру, а лише ті, які є результатом світогляду («світогляд є внутрішньою основою

повноти і сили характера» [5, с. 73], реальних потреб, які реалізуються в діях або вчинках, у власній діяльності (праці чи навчанні). Ставлення людини стають рисами характеру тільки тоді, коли вони закорінюються в самотійному реальному житті, в різних обставинах життя [5, с. 77]. Цілісний спосіб життя, комплекс взаємопов'язаних обставин становлять основу формування характеру [5, с. 127]. Діяльність важлива, але не є головною. Очевидно, що не просто діяльність, а життєдіяльність при збереженні традицій обумовлює становлення характеру громадянина (В.Т.Куєвда).

Характер воїна розвивається способом життя людини, його укладом. «Уклад» – слово, що означає встановлений порядок організації чого-небудь [148, с. 328]. Характер воїна значною мірою розвивається завдяки способу життя воєнної людини та організації служби військовослужбовця.

Згідно з І.І.Люциферовою, психологічні механізми можна уявити собі як дію функціональних засобів перетворення особистості, що закріпились у її психічній організації, в результаті чого з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується чи знижується рівень організованості особистішої системи, змінюється режим її функціонування. Передусім вони проявляються, коли людина потрапляє в інше середовище, до якого ще потрібно пристосуватися [11, с. 8-19].

Серед механізмів формування громадянськості воїна провідними є такі, як персоналізація, персоніфікація, суспільна адаптація та приєднання до світоглядних цінностей національно свідомого соціуму,

що в сукупності утверджує суспільне поняття «ми» і творить громадянський патріотизм людини як духовний фактор економічної міцності країни та її обороноздатності. На думку помічника Міністра оборони України, кандидата військових наук генерал-майор В.І. Алещенко, духовний фактор – це специфічний прояв суспільної свідомості, який характеризує ступінь моральної готовності й психологічної стійкості військовослужбовців та населення держави переносити випробування війни й досягати перемоги [3].

В умовах переходу від шкільного способу життя до студентського особистість потрапляє в кризу ідентичності, коли з однієї соціальної ідентичності – учня, школяра – вона переходить в інститутську, студентське середовище. Ідентичність Е. Еріксон розумів як структуру, що складається з визначених елементів і яку людина переживає як суб'єктивну цілісність, як почуття тотожності і безперервності власної особистості [197]. Ідентичність пов'язана з вибором цілей, цінностей і переконань, якими людина керується в житті. Цінності, що лежать в основі повідомлень про власні життєві проблеми, вказують на сферу орієнтації людини і можуть стати мотивами для об'єднання з іншими людьми. Селекція, присвоєння і асиміляція цінностей юнака опосередковуються його соціальною ідентичністю, і цінностями референтних для нього малих груп. Група, що об'єдналася добровільно – основний провідник соціальних цінностей. Цінності є системоутворювальним фактором у побудові виховного процесу.

Проблеми соціальної адаптації, емансипації від сім'ї, школи, побутових традицій, частини «своїх»

колишніх соціальних стереотипів – усе це впливає на розвиток особистості. Ідентифікація себе з громадянами певної країни, усвідомлення належності до конкретної країни зумовлює розвиток громадянськості. Ідентифікація себе з провідними поняттями й ідеями, на яких побудоване суспільне життя, з образами, зокрема – державної символіки, є основним психологічним механізмом становлення громадянськості.

Ідентифікація – важливий компонент міжособистісних і групових відносин, що виникає на підставі емоційного сприйняття і раціонального усвідомлення індивідами і групами солідарності або відчуження, поділу людей на «своїх» і «чужих».

Проблема ідентифікації знайшла вияв у творах Дж. Міда, Е.Х. Еріксона, Р.Л. Кричевського та інших; ідентифікація визначається важливим психологічним механізмом розвитку особистості в системі соціальних відносин (Є.І. Головаха, І.С. Кон, В.О. Ядов та інші). Ідентифікація розглядається як метод соціального пізнання та самопізнання, передумова самовизначення, самоствердження, самореалізації і як засіб самостійної орієнтації особистості в структурі соціальних відносин.

Розвиток громадянськості особистості передбачає потребу відповіді на запитання «Хто я?» у зв'язку з не менш важливим – «Хто ми?» Ідентифікація є, з одного боку, ототожненням, уподібненням себе з кимось або з чимось, з іншого, – розпізнаванням у своєму соціальному оточенні тих ознак, за якими людина відносить себе до певної групи, визначає коло своїх: ролі, спілкування і взаємодії. Норми самоідентифікації, що склалися, дозволяють особистості отримати

стійке уявлення про себе, яке в психології називається ідентичністю особистості.

Слово «ідентифікація» має латинське походження і в перекладі з латинської означає – «той самий» [198, с. 289-290]. Ідентифікація – це складний процес усвідомлення причетності індивіда до певної спільноти. Вона передбачає визначення сукупності ознак, що становлять системну цілісність особистості. Результати такої дії збігаються з іншим – з розвитком громадянськості особистості воїна.

Як метод пізнання та самопізнання ідентифікація складається з порівняння суттєвих ознак (ідентифікаторів), виявлення міри ідентифікації (толерантність, злагода, любов), визначення дискурсів та способів ідентифікації (представництва, амбівалентності, пересіченості). Ступінь ідентифікації розрізняється за повнотою і рівнем усвідомлення процесу уподібнення.

Процес ідентифікації відбувається як у дітей, так і в юнацтва. На перших етапах становлення особистості ідентифікація проходить практично неусвідомлено. На думку Е.Х. Еріксона, ідентифікація є активним життєвим завданням саморозвитку в період юності [197]. Процес ідентифікації в цей період має двобічну спрямованість: як розвиток інтимності, що передбачає психологічне скорочення дистанції (у феномені дружби), та як збереження певної дистанції (дистанціювання). Оптимально почуття ідентичності, згідно з поглядами Е.Х. Еріксона, є переживанням благополуччя, відчуття себе «як вдома», коли людина знає, куди прямує, і має внутрішню впевненість щодо визнання з боку інших. Персональна ідентифікація має чітку визначеність – ми є те, що ми любимо [197].

Розрізняють такі види ідентифікації: державну, національно-стнічну, соціально-групову, гендерно-вікову, персональну тощо.

У становленні громадянськості найважливіше значення має ідентифікація себе як громадянина певної країни.

Національна самоідентифікація визначається як процес ототожнення, уподібнення себе з певною групою, що розгортається як усвідомлення належності до групи, формування уявлень про себе як члена групи шляхом співвіднесення своєї індивідуальності з характеристиками «своєї» спільноти. Результатом таких ідентифікаційних процесів є національна ідентичність, що розглядається як сукупність уявлень про себе, оцінок та дій особи як реального суб'єкта дійсності.

Когнітивний компонент ідентичності містить сукупність уявлень особи про ознаки, що підтверджують її належність до своєї спільноти та відрізняють її від членів інших спільнот (інтеграційні та диференційні ознаки), комплекс уявлень про риси, притаманні типовому членові спільноти (аутостереотип) та членам інших спільнот (гетеротипи), уявлення про риси, притаманні власне особі як члену цієї спільноти (*Я-образ*).

Позитивна ідентичність у когнітивному компоненті позначена переважанням в *Я-образі* позитивних характеристик. У разі ідентифікаційної плутанини трапляється певна розмитість, дифузність образу *Я* та конструкту «ми». При негативній ідентичності – домінування в образі *Я* та аутостереотипі негативних характеристик.

Афективний компонент позитивної ідентичності передбачає наявність почуття єдності зі спільнотою, співпричетності, переживання укоріненості в ній; при негативній – відчуженість, відчуття відірваності; при ідентифікаційній плутанині – відсутність визначеного емоційного ставлення до спільноти.

Конативний компонент позитивної ідентичності становлять дії, поведінка особи, що регулюються інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної спільноти; негативної ідентичності – нехтування нормами та цінностями спільноти; ідентифікаційної плутанини – відповідна відсутність інтегрованості норм і цінностей спільноти в системі норм та цінностей особистості.

Вираженим тенденціям громадянськості воїна відповідає чітка позитивна ідентичність; у середньому – в наявності елементи ідентифікаційної плутанини; низький її рівень характеризується значною наявністю елементів негативної ідентичності; на деструктивному рівні негативна ідентичність переважає.

Самоідентифікація є взаємодією таких чинників:

1) інтеріоризації – усвідомлення індивідом оцінок з боку оточення;

2) соціального порівняння актуалізованого Я з успіхами інших;

3) самоатрибуції – самооцінки індивідом власного Я, його самовизначення в соціальних групах, до яких індивід себе відносить, та результатом єдності когнітивних, афективних і конативних проявів. Коли такої єдності не виникає, то не виникає й відповідного функціонального новоутворення.

Громадянська поведінка людини корелює з вибором ідентифікаційної позиції – соціально-активне Я, актуальне Я, потенційне Я, асоціально-активне Я, пасивне Я; вона (поведінка) пов'язана з наявністю в людині чіткого професійного самовизначення.

Усвідомлення воїном об'єктивних цінностей, притаманних мудрості народу, у випадку їх інтеріоризації особистістю, має важливе значення тому, що цінності у такому разі набувають спонукальної сили і стають реально діючими мотивами. Мотиваційно-ціннісний аспект, а саме потреби, бажання, інтереси, переконання, прагнення особистості, – визначають активність воїна.

Ідентифікація є двобічним процесом, в якому індивід не тільки засвоює характерні риси своєї спільноти, але привносить до неї особистісні властивості і тому може розглядатися як психологічний механізм, що впливає на соціальну систему, інтегрує її, у широкому соціальному плані може впливати на зміцнення духовної спільноти суспільства, а в індивідуальному – на розвиток громадянськості воїна особистості, відповідного ставлення до народу і країни.

Процеси ідентифікації, що приводять до утворення складної психологічної єдності, вираженою поняттям «ми», дозволяють розвиватися характероутворювальним взаємозв'язкам. «Зв'язки, – як зазначають О.О. Кронік та К.А. Кронік [83, с. 93], – у яких прояв (формування) певної властивості характеру однієї людини залежить від певної властивості характеру іншої людини, ми будемо називати «характероутворювальними зв'язками». Усвідомлюючи себе в єдності з іншими, особистість творить свій характер

згідно з характеристиками людей, з якими особистість себе ідентифікує, і утворюється цілісність зі спільнотою.

У процесі розвитку ідентичності відбувається відбір нових компонентів у структурі ідентичності, а потім пристосування структури до цих компонентів і переструктурування в цілому (асиміляція і акомодация), а також зміна значення й цінності змісту ідентичності (переоцінка). Суб'єктивно ідентичність переживається як цілісність, як почуття тотожності і неперервності власної особи. Погодженість прагнень осіб, які відчувають, сприймають і діють в унісон як щось єдине, утворює особливий зв'язок, який вказує на спорідненість душ. У психологічному словникові за редакцією В.І.Войтка вказується [130], що спорідненість душ може встановлювати між близькими родичами (батьками і дітьми, братами і сестрами) або між чужими, але такими, що глибоко поважають чи кохають одне одного. Можна лише припустити, що вона (спорідненість душ) проявляється в синхронному настрої, якійсь особливій відповідності їхніх генетичних кодів. Споріднені душі характеризуються однаковістю або подібністю відчужань та почуттів, думок і прагнень, швидко встановлюють між собою взаємопорозуміння і починають функціонувати як одне ціле.

Соціальна ідентичність і цінності контактних для особистості груп опосередковують засвоєння нею громадянських цінностей життя.

Шлях до розвинутої національної свідомості, через національно-політичне самоусвідомлення – до державно-патріотичної дії починається з відчуття

молоддю своєї етнічної належності. Патріотична свідомість як передумова розвитку громадянськості воїна і майбутнього офіцера є фактором відродження країни.

Розвиток громадянськості пов'язаний не лише з ідентифікацією, а ще й з таким механізмом самосвідомості, як рефлексія, – інтелектуальним самоаналізом Я.

У психологічній літературі підкреслюється важливість для розвитку саморегуляції особистості взаємозв'язку між результатом, що його сподівається отримати особистість, і образом Я. У ході рефлексії об'єктом аналізу стають результати набутого особистістю досвіду ідентифікації. Рефлексія як здатність до самопізнання, самооцінки, самоствавлення, саморегуляції дозволяє людині розглянути власне психічне життя неначе з боку. Рефлексія, що конституюється у механізм самоаналізу, є інструментом самоконтролю, відповідальної поведінки воїна-громадянина.

Завдяки особистісній рефлексії людина досліджує свою афективно-потребову сферу, себе як суб'єкта спілкування, свій внутрішній світ і власну поведінку у зв'язку зі взаємодією з іншими людьми. Результатом такого дослідження є рефлексивні очікування

Вона дає можливість свідомо простежити причину поведінки та її наслідки, визначає структуру Я-концепції особистості.

Я-концепція – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, що переживається як неповторна; на її основі будує свою взаємодію з іншими людьми і відноситься до себе. *Я-концепція* – цілісний образ,

не позбавлений внутрішніх суперечностей, який виступає як установка щодо самого себе і містить у собі компоненти

- когнітивний: образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значимості (самосвідомості); емоційний - самоповагу тощо, оцінювально-вольовий - прагнення підвищити власну самооцінку, завоювати повагу тощо. *Я-концепція* - передумова і наслідок соціальної взаємодії, визначається соціальним досвідом. Складники *Я-концепції* - реальне Я, ідеальне Я, динамічне Я та ін. Формування *Я-концепції* відбувається на основі світогляду [82, с. 419].

З поняттям ідентифікації тісно пов'язане поняття ментальності і менталітету. **Ментальність** (*mentalitate* - розумовий) - образ думок, сукупність емоційних та розумових навичок і духовних настанов мудрості, які є присутніми в окремій людині чи певної спільноти. Для розуміння поняття «менталітет» А.В. Петровський наводить порівняння: «Якщо вирахувати із суспільної свідомості все те, що становить загальнолюдське, ми отримаємо менталітет...» (А.В. Петровський [118, с. 89]). *Менталітет* є сукупністю поглядів, думок, стереотипів, форм і засобів поведінки, що прийняті в суспільстві й користаються його схваленням, те, що відрізняє одну спільноту від іншої. Менталітет є своєрідним розумовим інструментарієм, який дає особистості змогу усвідомлювати своє природне і соціальне оточення і себе саму. Менталітет складається з двох компонентів - змістовного та способу сприймання системи. До змістовного відносять погляди, цінності, почуття. За суттю, менталітет є інтегральною характеристикою людей, що

живуть в даній культурі з відповідною специфікою цих людей і їхнім баченням світу. Менталітет слугує інструментом надання сенсу змістам свідомості народу. Збереження культурного надбання народу відбувається завдяки відображальним властивостям етнічної ментальності. Усвідомлення себе як носія суттєвих ознак певного етносу, частки суспільства приходить завдяки формуванню індивідуальної причетності до цього суспільства, його менталітету. Національне середовище життя особистості є умовою оволодіння відповідними духовними цінностями, які стають складовими у процесі побудови громадянськості. Ментальність охоплює особливості національних світосприймань, світобачення, психології, національного характеру. Позитивними рисами ментальності українців є чутливість, ліризм, що проявляється як у народній творчості, так і в обрядовості; волелюбність, миролюбність, лагідність, м'якість характеру, доброзичливість, любов до землі, до краси. Негативні риси – перевага емоцій над волею та інтелектом, запальність, надмірний індивідуалізм, невміння підпорядковувати свої інтереси інтересам загалу.

Обумовлює формування менталітету психологічна установка. Установка формується на неусвідомлюваному рівні людини без участі волі, але в ілюзії самостійності формування тих чи інших думок, переконань, що походять від менталітету. Ментальність розглядається як своєрідне спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення, яке визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства,

внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу.

Порівняймо вплив менталітету різних націй на розвиток ставлення особистості до своїх прав і обов'язків. Так, у японській культурі провина за невдало створену ситуацію традиційно приймається японцем на себе, тому що в суспільстві отримала схвалення персональна відповідальність за життєві невдачі, розвинуте почуття обов'язку. Розвиток відчуття «ми» йде в японців від культурної традиції виховання в групах – сім'ї, школі, трудовому колективі як робочій команді, в якій невдача породжує почуття провини перед групою. Такий механізм досить вдало робить особу керованою суспільством, але, разом з тим, і такою, що відчуває себе беззахисною в групі.

В американському суспільстві – там, де цінується якість людського життя, підноситься сила індивідуалізму особистості та її значення для суспільства.

У *Китаї*, де підтримується гідність людини у відчутті причетності до спільних досягнень, існує адекватна атрибуція відповідальності. Це породжує в особі почуття психологічної захищеності, незалежність, життєлюбність.

Сучасний період розвитку громадянського суспільства в Україні викликає прагнення особистості брати відповідальність на себе за власну долю і долю своєї країни, сприяє формуванню і прояву громадянських якостей людини.

Процеси менталізації, зумовлені особливостями певної спільності, в свою чергу, впливають на ідентифікаційні механізми особистості, поведінку людини.

Теорія персоналізації (А.В. Петровський, В.А. Петровський та ін.) дозволяє говорити про відповідний механізм. У механізмі *персоналізації* стрижнем єднання є духовна сила, коли персоніфікована ідея втілена настільки глибоко, що особистий внесок окремої людини стає менш важливим, ніж утверджена нею ідея, дія якої не переривається зі смертю людини, що була її носієм.

Стосовно історії України, то феномени «козацтва», «кобзарства» й інші є дієвим фактором розвитку громадянської свідомості та самосвідомості у разі ототожнення людиною себе з ідеями, що втілюють ці феномени.

Виникнення цілісності людей на основі духовного єднання відбувається не за принципом свідомого розрахунку і прагнення до вигоди, а за принципом соціальної близькості. Люди об'єднуються за принципом симпатії до «своїх», іноді неусвідомленої.

Розвиток ставлення особистості до Батьківщини, до країни обумовлює ще один психологічний механізм – *персоніфікацію* як процесу одухотворення, надання людських властивостей абстрактним поняттям, неживій природі. Завдяки персоніфікації Батьківщина як жива істота «стає матір'ю», де кожна квіточка «пахне», берізка «плаче», а Земля надає сили. Наведемо ще приклад художнього одухотворення: «Ми любимо Батьківщину вірною і вимогливою любов'ю сина. І кожна її посмішка – щастя. І кожна її зморшка – горе. Ніколи й нікому ми не дозволимо знущатися з неї, але над кожною її вадою гірко плачемо самі. А потім – поплюємо на руки, візьмемо інструмент – вади нема! Нам хочеться, щоб вона була вічно

молодою і прекрасною, щоб розквітала, очищалась і молодшала, щоб була вона від усіх у світі кращою й могутнішою, і щасливою. І для цього варто і працювати, і жити, і навіть віддати життя...» [52, с. 136-137]. Механізм персоніфікації підводить людину до розуміння того, як особистість продовжує себе в інших людях, одухотворених речах, без чого нема індивідуальності. Завдяки механізму персоніфікації особистість відчуває себе такою, що продовжує себе в дітях, внуках – через покоління, у народі ж й у світі – через націю та людство.

Потреба у персоніфікації активно включає особистість як у систему соціальних зв'язків, так і в систему значимих зв'язків з предметно-культурним середовищем. Потреба персоніфікації проявляється в неусвідомленому прагненні поділитися своїм духовним світом. Опосередковуючим чинником персоніфікації є значущість особи, явища, предмета, які особистість персоніфікує. Задоволення потреби вмістити своє неповторне Я в інших людях безпосередньо у спілкуванні чи через твори мистецтва приводить до розширення меж свого Я. Потреба персоніфікації породжує відчуття єдності людини з довколишнім світом, і нудьги – у випадку розірваності такої єдності.

Відчуття причетності свого Я до інших людей, спільнот, до результатів діяльності, продовження і розширення свого Я, що виникають як наслідок персоніфікації, утворює «силове поле особистості» (А.В. Петровський). В особистісному значенні це впливає на її внутрішній психічний світ, а в загальнолюдському – на світ, що створюється духовним життям людей.

Природа механізму *соборності* (О.С.Хом'яков, В.В. Зеньковський, С.Л. Франк та ін.) – у єднанні на основі любові, однакової для всіх необхідності виконувати моральні закони життя. Підлеглість законів права законам моральним є фактором, який оздоровлює суспільство. Саме вони й забезпечують внутрішню органічну духовну єдність суспільства, яке називається «соборністю» (О.С. Хом'яков, 1856). Соборність підпорядковує собі поняття соціальної адаптації. Якщо соборність дає тільки позитивні наслідки опанування гуманістичних цінностей, то проста соціальна адаптація може сприяти запозиченню негативних конструктів соціопсихічної цілісності. Особистість з вираженими тенденціями громадянськості розглядається як така, що відроджує і конструює, а не лише пристосовується.

Отже, основний критерій правильності виховних впливів, які сприяють становленню громадянськості воїна – їх співвіднесеність з нормами моралі, що є основою розвитку громадянина й сприяння розвитку тонких механізмів совісті. Совість протилежна егоїстичності. Її сутність – у здатності людини зробити зусилля над собою заради правди, заради інших людей і супроти брехні, двоєдушності.

У розвитку механізмів совісті реально здійснюється гуманістичність виховання, тому, що любов, життєлюбність, повага до старших, турбота про них – це реальна зверненість «на іншого». При цьому людина реалізує себе у вчинку заради іншого. Це перше призначення людини, якому підкорені всі інші призначення, зокрема, професійні, хоча важливість для розвитку громадянськості людини діяльності,

спорідненій її натурі, незаперечна, але при обиранні у компромісі «улюблена спеціальність – совість», у разі остаточного вибору за спеціальністю перемагає егоїстичність в особистості, що поступово перетворює її на моральну потвору.

Раціонально-логічне визнання людиною совісті може існувати поряд з виключенням можливості совісті в бутті людини.

Емоційне переживання справедливості лише у дискусіях без відповідного діяння може привести до моральної деградації. Дискусії, бесіди, змагання в суперечках надають людині тільки знання про совість, тут задіяний лише когнітивний компонент. Розвиток совісті як охоронця правди та істини передбачає дієву реальну поведінку.

Можливість сприяти розвитку громадянськості воїна завдяки актуалізації совісті міститься в провідній ролі наставника, який показує особистий приклад значення збереження потреби іншої людини у власній турботі і поведінці, в образі власного життя.

Здійснення вчинку совісті стимулює сором совісті, коли людині соромно перед собою. Іноді совість і думка людей збігаються, тоді людині соромно і перед людьми, і перед собою. Сором тільки перед людьми спричиняється гонористістю, страхом впасти в очі інших людей.

Таким чином, механізм совісті не можна звести тільки до поняття про неї. Совість є реальністю, яка існує в людській душі. Совість містить у собі одночасну турботу про справу, інших людей і про себе. Вчинок совісті народжується зі ставлення людини до явищ навколишнього середовища зі врахуванням

моральних основ буття. У розгляданні справедливості при такому ставленні суб'єкт намагається сам бути справедливим до людей, у випадках ситуацій несправедливості – шукає своєї провини.

Совість відмежовується від способу дій, коли людина заради гідної мети обирає негідний спосіб, заради справи шкодить іншим людям. Совість вимагає охорони внутрішнього світу іншої людини, намагання не порушувати її настрої, не ввести в роздратування, гнів, відчай тощо.

Саме з позиції думки про іншого проявляється мудрість у стосунках з людьми й у ставленні до країни. Дія совісті може відбуватися як на рівні індивідуальному, так і на рівні сім'ї, а також соціальному рівні.

Громадянськість починається в людині тоді, коли вона відчуває, що потрібна іншому і йде допомагати. Чесність і вірність обов'язку, розум, вміння спостерігати красу і велич світу, активне творче життя, життєлюбність, повага до старших, турбота про них, сила і любов – надбання і результат дії тонких механізмів совісті. Існують цінності, які відроджують особистість у принципово новій якості. Вищі духовні цінності не обслуговують потреби людського суб'єкта, а певною мірою визначають сенс існування останнього (В.А.Малахов [99, с. 115]). Цінності громадянськості є тими смисложиттєвими цінностями, приєднуючись до яких, воїн творить нову якість власного життя. Совість має задати якість вчинку, напрямок вектора життєвого вибору. її критерієм є усвідомлення стану, в якому людина не бачить ніякої вигоди для себе, крім вигоди для іншого, загалом – справедливої ідеї,

за яку бореться. Сутність совісті – у відгуку на потребу іншого. Для довколишніх вчинки совісті мають ціну, вони можуть бути цінними і для самої людини. Омана підміни совісті – у прагненні стати досконалим, великим, отримати визнання в людей, значимим для іншого, тим, кого поважають. Людина, яку опановують такі прагнення, тяжіє до самодостатності. Омана в тім, що відбувається звертання «на себе», а не на іншого. Омана в турботі про сумлінність іншого, правда – у вимогах до дії власної совісті, яку можна передати вихованцеві тільки власним життєвим досвідом. Самовідданість, саможертвоність, героїчний громадянський вчинок зовнішньо часто є незрозумілими, але абсолютно природним за внутрішнім спонуканням. Актуалізація совісті означає повернення до внутрішньої цілісності людини.

Таким чином, становлення громадянськості воїна особистості тісно пов'язане з такими механізмами самосвідомості, як соборність, ідентифікація, менталізація, рефлексія, персоналізація, що функціонують, взаємовпливаючи і взаємодоповнюючи одне одного при актуалізації совісті, яка в цьому процесі є визначальною в моральній свідомості.

4.3 Креативні особливості воїна

Суттєвою властивістю особистості є її особистісна спрямованість, яка є системою актуальних цілей, які орієнтують життєвий шлях особистості та мотивів. Людина свідомо у відношенні до тих результатів, які першочергово були в її задумах і намірах як мета.

Цілеспрямованість – основний компонент фо-

кусування особистості, який виражає його Я, маючи суспільне обличчя.

Цілеспрямованість є системою смисложиттєвих прагнень з поставленою метою, що морально виправдовує його діяльність та поведінку. Така спрямованість втілюється в психічних явищах та їх ієрархічних системах, як потреби, інтереси, ідеали, думки, світоглядні погляди та переконання. Фактори, з яких складається спрямованість (уявлення, знання, погляди, оцінки, бажання, прагнення, схильності, потреби тощо), є субстратом характеру, його внутрішньою, змістовною, мотиваційною стороною.

Цілеспрямованість особистості має складну вольову структуру сили духу. Вона містить у собі потреби, цілі, переконання, ідеали, мотиви особистості. Важливість спрямованості в управлінні особовим складом силових структур настільки значна, що в навчальних закладах спеціального призначення підготовки спеціалістів тема «спрямованість» викладається розширено. Разом з цим, зазвичай, не подається інформація про формування громадянської спрямованості. Але «суспільна спрямованість особистості означає її переважну орієнтацію на проблеми широкого соціального змісту, інтерес до загальносуспільних процесів, що є істотно віддаленими від самої особи та її безпосереднього оточення. Натомість громадянська спрямованість визначається переважанням інтересу до справ і проблем найближчого середовища, тих осіб і груп, спілкування з якими заповнює повсякденне буття індивіда» [129, с. 100].

Спрямованість особистості курсанта чи студента – це система спонукань і ціннісних орієнтацій, яка

визначає цілі особистості, її вибіркове ставлення та активну поведінку, тобто спрямованість – це стійка система мотивів, яка орієнтує життєдіяльність людини на шляху до поставленої нею мети. Визначаючи спрямованість особистості, ми дізнаємося, що вона зробила у своєму житті, що збирається зробити і як хоче досягти цього.

Основними характеристиками спрямованості є її інтенсивність, стійкість, широта і певний рівень. Інтенсивність спрямованості пов'язана з емоційним забарвленням, яке може проявлятися у нечітких потягах або глибокій впевненості. Стійкість це, передусім, сталість спонукання. Коло інтересів військовослужбовця зазвичай фіксується у понятті «широта спрямованості». А рівень спрямованості свідчить про високу або низьку громадську активність, прагнення зробити благополучним життя, в одному випадку, лише для себе, в іншому, високому, – і для інших.

Зміст спрямованості становлять потреби, мотиви, інтереси, переконання і світогляд. Особистість показує свою активність у процесі взаємодії з довколишнім світом, у діяльності.

Спрямованість особистості й ціннісні орієнтації не є психічним утворенням, що раз і назавжди сформоване і надалі не змінюється. Ціннісні орієнтації і мотивація людини можуть змінюватися залежно від навколишнього середовища й умов діяльності.

Спрямованість особистості характеризується передусім співвідношенням потреб у її житті. З цим співвідношенням пов'язано зміст і характер цілей, до досягнення яких спрямована діяльність особистості, їх значущість.

Під потребою у психології розуміють необхідність людини в чомусь. Первинні потреби не характеризують людину як особистість, провідну роль у визначенні спрямованості особистості відіграють вторинні потреби, зокрема, духовні, які зумовлюються суспільними обставинами її життя. Що ж до первинних потреб, то при характеристиці воїна може мати значення спосіб їх задоволення і місце в системі інших мотивів.

Спрямованість особистості характеризується також співвідношенням в її житті матеріальних і духовних потреб. До матеріальних відносять потребу в житлі, відпочинку, потребу в їжі, до духовних – потребу в знаннях, діяльності, потребу у спілкуванні. Незадоволення матеріальних потреб впливає на життя людини, а незадоволення духовних – веде до деградації її духовності. Якщо людина надає перевагу духовним потребам, вона розвивається культурно, якщо переважають матеріальні потреби – людина піклується здебільшого про своє існування. Отож людина має прагнути до гармонійного розвитку своєї особистості, до задоволення не тільки своїх потреб, але й потреб суспільства, в якому вона живе.

З потребами особистості тісно пов'язані її звички. Звички виробляються внаслідок багаторазового повторення певних способів дій, у воїна з'являється схильність діяти певним чином. Схильність людини до певних способів діяння і називається **звичкою**. Воїн переживає її як потребу, що спонукає його до тих чи інших дій.

Фізіологічною основою звичок є динамічні стереотипи.

Важливо формувати в особистостей позитивні

звички (гігієнічні, трудові, естетичні, моральні) і запобігати утворенню шкідливих шляхом правильної організації життєдіяльності особистостей. На основі потреб людини виникають мотиви її діяльності. **Мотиви** (від лат. *motus* – рух) – спонукальна причина дій і вчинків людини. Не мотиви мають панувати над людиною, а вона сама повинна стати їх хазяїном завдяки переживанням [30, с. 24].

Внаслідок усвідомлення і переживання потреб первинних (природних) і вторинних (матеріальних і духовних) в людини є прагнення до дії, завдяки чому потреби задовольняються. Мотивами можуть виступати почуття, уявлення, думки, інтереси, поняття, переконання тощо. Сильним мотивом поведінки людини є система переконань. Світогляд воїна як система переконань визначає його дії і вчинки.

Мотивація людей, що починають нову діяльність, перебуває під сильним впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, не пов'язаних з цією діяльністю. Мотиви, що не зв'язані один з іншим, швидко проявляються та швидко зникають. Мотивація сильно емоційно забарвлена. З часом з'являються мотиви, що пов'язані безпосередньо з досягненням певного результату. Разом з мотивами, спрямованими на результат, розвивається мотивація до занять саме певною діяльністю. Мотиви суперництва і досягнення високих результатів поступаються першістю мотивам, пов'язаним із самим процесом діяльності, з'являються сильні мотиви, що стосуються майбутньої життєдіяльності взагалі. Одноманітність дій викликає втрату інтересу і зниження працездатності, які можуть бути подолані завдяки елементам змагання, взаємодопомоги тощо.

Ціннісні орієнтації особистості відповідають на питання «Заради чого людина діє?», на відміну від мети, що розкриває, чого людина прагне. А.С.Макаренко вказував на те, що людина вимірюється тим, яких цілей прагне.

Мета людини суттєво характеризує її. У православної психології звертають увагу, що сутність людини в тому, за що вона молиться (молитва – звернення до Бога) і які в неї наміри. Отож, формування ціннісних орієнтацій, визначення цілей, центральної життєвої мети – важливий чинник формування спрямованості особистості воїна. З концепції цінностей А. Здравомислова, З. Равкіна, М. Рокіча, В. Веселової випливають такі висновки: джерела цінностей – у суспільстві; структура цінностей особистості включає сутнісні пізнавальні, емоційні, ціннісні компоненти. Духовні цінності базуються на реаліях повсякденного життя. На початку свого формування цінності є змінними психічними утвореннями, надалі утверджуються в період розвитку власних переконань і стають незалежними величинами, що впливають на вибір осмислених дій.

Ціннісні орієнтації, як одне з центральних особистісних утворень, відбивають усвідомлене ставлення людини до соціальної дійсності і в цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки, здійснюють широкий вплив на її діяльність. Ціннісні орієнтації є основою самовизначення особистості. Духовні цінності здатні скеровувати поведінку людини. Так, до наших часів дійшли слова Бл. Августина, котрий вважав справедливою таку ієрархію цінностей: «В головному – єдність, у другорядному – свобода, в усьому – любов...»

Створення умов набуття знань та вмінь, розвиток здатності до самостійного пошуку інформації, її конструктивного осмислення, здатності до оволодіння принципами та способами громадянської активності, у тому числі самостійної – важливе педагогічне завдання офіцера.

Глибокі та стійкі знання особистістю моральних норм виступають основою формування переконань воїна. Заумови підтвердження цих цінностей позитивним емоційно-ціннісним ставленням, вони інтеріоризуються, включаються у внутрішню структуру як власні.

Поглиблення свідомого вибору ціннісних орієнтацій на основі моральних принципів життя, оцінка, уточнення смислу життєвих цінностей, ідей, ідеалів поступово набувають зв'язку з реальністю у планах втілення цінностей в життя.

Ціннісні орієнтації є компонентом не лише свідомості, але й поведінки, життєвим здобутком індивіда, одним з центральних особистісних утворень, що детермінують процес становлення, визначають мотивацію поведінки особистості і впливають на діяльність (Б.Г. Ананьєв, І.С. Кон, Д.О. Леонт'єв). Саме ціннісні орієнтації виступають орієнтирами активності, зумовлюючи вибір засобів і сфер самореалізації (І.С. Кон). Ціннісні орієнтації воїна є основним каналом засвоєння духовної культури суспільства, основою, системоутворювальним фактором у побудові виховного процесу. Ціннісні орієнтації синтезуються у життєвій позиції індивіда і реалізуються у його вчинковій активності, діяльності і поведінці.

Юнацький вік є сензитивним для утворення цін-

нісних орієнтацій, становлення світогляду молодих людей, їх ставлення до дійсності (В.О. Васютинський) [31, с. 173-204].

Ціннісні орієнтації стають дієвою основою розвитку громадянськості, коли набувають особистісного значення. Ціннісно-сміслові орієнтації є змістовною, істотною характеристикою особистості, її активності. Перетворення соціальних цінностей у переконання особистості відбувається в результаті осмислення людиною свого соціального досвіду і є досить складним. Загальнолюдські цінності стосовно явищ етнічних, національних є абстракцією, яка може мати своє вираження, тобто втілення у формі національних цінностей. Роль національного на рівні народу у зіставленні з індивідуальним на рівні особистості міститься у збагаченні людства, примноженні його духовних і матеріальних цінностей. Творення людиною ціннісних орієнтацій високого духовного значення проходить на основі моральних смислів. На інтраіндивідному рівні – це істина, любов і доцільність, на інтеріндивідному – добро, справедливість, на метаіндивідному – оптимізм, творчість (О.В. Киричук) [114]. Активна реалізація громадянських цінностей є ознакою високого рівня громадянськості людини.

В рамках континууму потреби – цінності в процесі становлення людини-воїна провідне інтеграційне начало належить не потребам, а ціннісно-орієнтаційній діяльності. Зміст системи цінностей, їхня ієрархічна структура мають функцію регуляції поведінки, характеризують передумови готовності особистості до знаходження місця для себе, для своєї системи цінностей в системі ціннісних координат суспільства.

Тому ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій і зміст ціннісних орієнтацій, їхнє спрямування дозволяють скласти судження про мету особистості і міру узгодженості її з інтересами країни. Ціннісні орієнтації регулюють соціальну поведінку особистості через внутрішній світ людини і значною мірою «задають» особистість, опосередковують роботу її самосвідомості.

Цінності інтегрують розвиток когнітивно-інтелектуальної і емоційно-вольової сфер особистості, її поведінки в процесі духовного становлення (М.Й. Боришевський, О.В. Киричук, Т.М. Титаренко). Коли провідний мотив, мета підносить, не уособлює людину, а єднає її життя з життям інших людей, їхнім добром, такі життєві мотиви здатні створити внутрішнє психологічне спрямування людського існування, що становить сенс життя (Д.О.Леонтьєв). Зміна ціннісних орієнтацій, цілеспрямоване управління їхнім становленням визначає успіхи у вихованні, визначає як мотиви, так цілі й завдання, тенденції поведінки (С.Л.Рубінштейн).

Ціннісні орієнтації як предмет психологічного дослідження перебувають на перехресті двох предметних сфер: мотивації, з одного боку, і світоглядних структур свідомості, з іншого. Дослідження, проведені під керівництвом В.Я. Ядова [217], показують, що особливе значення мають: характер домінуючої спрямованості ціннісних орієнтацій (ділова чи сімейно-побутова); спрямованість на творчість у праці чи активність у часи дозвілля та ступінь узгодженості між термінальними та інструментальними цінностями.

Цінності використовуються інколи як акт маніпуляції (у політичному житті), при маскуванні хибних

цілей популярними цінностями [112]. Задає обирання цінностей до їх реалізації у життя особистіший смисл (Д.О. Леонтьєв) [88]. Поняття особистісного сенсу, впроваджене О.М. Леонтьєвим, який визначив його як «значення значень» [87]. На відміну від цінностей, що є предметом соціально-психологічного аналізу, питання сенсу життя розглядається як феномен особистіший. Відповідно до психологічного словника В.І. Войтка, смисл – це ідея, ідеальний зміст, інформація, що її несе та чи інша подія, ситуація, предмет [130, с. 174]. В особистішому сенсі предметів і ситуацій втілюється відображуване суб'єктом ставлення до власних потреб, в окремому висловлюванні смислом є його цілісний зміст, сутність.

Цінності людини в різних системах викладання характеризуються такими ознаками: їхня загальна кількість досить мала; всі люди мають однакові цінності, хоча і в різній мірі вияву; цінності організовані в системи; джерело цінностей – в культурі, суспільстві й особистості. Вони впливають практично на всі соціально-психологічні феномени. Варто вважати, що ціннісні орієнтації є система відносно стійких, соціально обумовлених вибіркового ставлень особистості людини до сукупності духовних та матеріальних благ і ідеалів. Ціннісні орієнтації мають різні ступені інтенсивності, різну часову тривалість, фіксуються в установках різного рівня.

Усвідомлення людиною сенсу того, що відбувається, має вплив на всі складові структури особистості. Навіть страждання перестає бути стражданням в той момент, коли виявляється його сенс... (С. Франк [178]). С. Франк розглядає саморегулювання людиною своїх

психічних станів як прояв її волі у зв'язку з пошуком сенсу життя при визначенні людиною свого життєвого шляху.

Згідно з С.Франком, саме сенс дозволяє людині підтримувати емоційну витривалість навіть у найнесприятливіших життєвих умовах, якими, наприклад, були умови у фашистських таборах в роки Другої світової війни.

Вивчення сенсу є традицією психології (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, В.В. Зейгарник, Л.С. Цветкова; І.С. Кон, О.М. Леонт'єв, Д.О. Леонт'єв, В.А. Петровський, Л.В. Сохань, В.В. Столін та ін.).

С.Л. Рубінштейн уточнення сенсу зазначав як головний зміст духовного життя людини і визначальний фактор поведінки; показав, що значення предметів і явищ та їхній «сенс» для людини є те, що детермінує поведінку (С.Л. Рубінштейн).

На можливість участі смислових утворень у регулюванні особистості вказували Л.С.Виготський та О.М. Леонт'єв.

Б.С. Братусь розглядає особистий сенс як випадок смислових утворень при співвіднесеності окремих дій, поведінки, ситуації, мотивів з більш загальними мотивами та їхньою системою, контекстом життя людини і всього людства [28]. В.К.Вілюнас стосовно розподілу сенсу і емоцій останні визначає як «описові», годі як сенс називає «пояснювальним», пов'язаним з усвідомленою оцінкою наявного ставлення [36].

Процеси смислотворення описані Д.О. Леонт'євим [87]. Він розрізняє мотиваційний, диспозиційний і атрибутивний механізми смислотворення. їхня відмінність в тому, що лежить в основі смислотворення.

При мотиваційному – це зв'язок предметів або об'єктів з реалізацією мотивів суб'єкта. Тут предмети або об'єкти виступають як такі, що сприяють або перешкоджають реалізації; при диспозиційному – основою стають ставлення, закорінені в структурі особистості у вигляді смислових диспозицій. В цьому випадку джерело – значущі об'єкти.

Завдяки знаходженню сенсу вланого буття особистість виступає повноцінним творцем свого життя.

Формування нового сенсу здійснюється завдяки емоційному насиченню за допомогою механізму саморегулювання – смислового пов'язування, внутрішньої роботи самосвідомості, спрямованої на перетворення початкового нейтрального змісту в емоційно заряджений завдяки його пов'язуванню з мотиваційно-смисловою сферою особистості, з образом світу як цілісною системою. Смислова перебудова або нейтралізація «негативного сенсу» описана Ф.Є.Василюком [30] і виявляється у відірваності від сенсу через його відчуження. Умовою відчуження і наступної об'єктивізації сенсу, що таким чином перетворюється в об'єкт переробки і змінювання, є усвідомлення його глибинних основ, цінності. Як і в атрибутивному механізмі, смислоутворювальним джерелом емоційного заряду для породження або зміни сенсу є цінність. Смислоутворення може проходити в процесі рефлексії як механізмі саморегулювання, в якому смислове перетворення позбавляє негативний сенс патогенної афективної сили.

Смисл є своєрідним видом мотиваційної фіксації. Через нього реалізується спонукальна функція мотиву. Він відіграє стабілізаційну роль, коли збуджен-

ня, що виникає в людини, перевищує оптимальний рівень або, навпаки, взагалі відсутнє, а особистості доводиться реалізувати необхідність. Сутнісно характеризує становлення особистості єдиний процес моти-воцілетворення. В життєвих цілях відтворюються мотиви особистості. На відміну від мети, на яку ця діяльність спрямована, на спрямування мотивоцілетворення вливає значення смисло-утворювального мотиву. Під смислоутворювальним мотивом розуміють не будь-яку спонуку до діяльності, а усвідомлену диспозицію соціальної поведінки, синтез усвідомленого переживання потреби і мети діяльності та можливостей її реалізації, що веде до здійснення ціннісного вибору (О.В. Киричук, М.І. Боришевський).

Розуміння мотиву як рушійної причини поведінки привело до того, що цим терміном визначаються різноманітні психічні явища. Дж. Келлі взагалі відмовився від застосування терміна мотивації тому, що вона в певній мірі означає: «люди по своїй причині статичні і діють лише тоді, коли їх надихає яка-небудь сила» [180, с. 3]. Він визнавав мотив як надлишковий термін, який використовується для інтерпретації того, що психотерапевти спостерігають у поведінці своїх клієнтів. З погляду Дж. Келлі, пізнати особистість – означає пізнати, як вона тлумачить свій досвід. Дж. Келлі підходить до аналізу досвіду людини на основі смислового пояснення людиною дійсності з метою прогнозування подій і передбачення майбутнього, розкриваючи за допомогою поняття конструкта мотиваційно-цільове спрямування особистості. Інтерпретація людиною свого досвіду підводить до утворення і усвідомлення нею вже наявних причин поведінки, що утворюють її смисл.

Мотиваційно-смісловий опис спрямованості суб'єкта дає можливість визначення детермінант поведінки людини. Мотиви можуть бути як потенційними – ще не включеними в структуру діяльності, так і актуальними, – такими, що є включеними в діяльність. Розкриття неусвідомлюваних смислоутворювальних конструктів відкриває для людини ту, часто приховану, роботу свідомості, в результаті якої відповідь на питання смислоутворювального мотиву «Заради чого людина діє?» підводить до розуміння, чому вона діє саме таким чином. Якщо мотив виступає як предмет потреби, то факт його реалізації, пов'язаний із сенсом, відповідає на питання: «Навіщо це потрібно?»

Поняття сенсу у становленні особистості громадянина-воїна є основним, таким, що визначає його активність в умовах наявних можливостей, а вищим утворенням психічної активності громадянина є ціннісно-смілова позиція, (О.В. Киричук, І.В. Тисячник). Виховання воїна-громадянина – тривалий системний процес, де відбувається робота людини зі змістом. В процесі становлення особистості особливе місце посідає **оцінювально-орієнтаційна діяльність**, що припускає знаходження свого місця в житті і усвідомлення своїх прав і обов'язків стосовно суспільства. Це теж робота людини зі змістом.

Здійснення ціннісного вибору у системі «людина – країна» відбувається на основі дії смислоутворювальних мотивів. Людина опиняється перед необхідністю вузькоособистісного вибору і вибору, що веде до прагнення гармонії **особистісного й суспільного буття**, до історичних цінностей. Головну роль тут ві-

діграє не просто почуття власної гідності, а особистісний вибір і можливість його.

Таким чином, ціннісно-смілова орієнтація є визначальною основою активності людини і громадянина. У процесі свого становлення як громадянина особистість іде шляхом усвідомлення цінностей буття через прилучення до культурного потенціалу свого народу, в якому містяться трансцендентні ідеї та ідеали – смисли, що сягають за межі людського життя.

В структурі спрямованості особистості виділяють **потяг** – форму мотиву, яка характеризується станом організму, в якому проявляється безпосереднє чуттєве відображення потреби, коли людина ще не усвідомила її.

Потяг, бажання і хотіння – різні форми усвідомлення прагнення людини до тієї чи іншої мети. Якщо **потяг** – це неусвідомлене, нецілеспрямоване прагнення, яке не викликає довільних дій, то поступово, коли об'єкт прагнення, мета усвідомлюються і конкретизуються, прагнення стає **бажанням**. Утім, не кожне бажання веде до практичних дій, спрямованих на досягнення усвідомленої мети. Бажання може обмежитись лише уявленням про мету і її досягнення, як це й буває в нереалістичних мріях, коли в людини виникають відповідні образи і почуття, пов'язані з метою, але відсутні практичні засоби до її реалізації. Таке усвідомлене і цілеспрямоване, але не пов'язане з довільними практичними діями, прагнення називають **недійовим бажанням**. Усвідомлення не лише мети, але й засобів її реалізації, а також спрямованості прагнень **воїна на подолання перешкод**, є активним, дієвим бажанням або хотінням. **Хотінням** називають

усвідомлене, цілеспрямоване прагнення діяти певним чином і переборювати труднощі заради досягнення поставленої мети.

Спрямованість особистості виявляється також в її інтересах. Інтерес – це особливість людини, яка виявляється в її спрямованості на певні об'єкти, прагненні ближче їх пізнати, оволодіти ними. Інтерес особистості нерозривно пов'язаний з її пізнавальною діяльністю і особливо з її мисленням.

Складною формою вибіркової спрямованості особистості на певні об'єкти, в якій своєрідно поєднуються пізнавальні, емоційні та вольові її риси, є інтерес – відносно постійна, стійка і важлива риса особистості, яка пов'язана з її світоглядом, характеризує життєве самовизначення людини. Інтерес виявляє стале вибіркоче ставлення людини до тих чи інших об'єктів галузей діяльності і відрізняється від тимчасової зацікавленості, яка може мати ситуаційний характер. Вищим рівнем мотивації діяльності є перетворення інтересу в мету, яка є сполучною ланкою між дійсним і майбутнім.

Інтереси відіграють дуже важливу роль у життєдіяльності особистості, спонукають і активізують її діяльність. Коли робота складна і вимагає великого напруження сил, зацікавленість людини тим чи іншим видом діяльності допомагає домогтися успіху.

Інтереси людей є різноманітними за змістом і особливостями вияву, диференціюються за тривалістю, глибиною, широтою і дієвістю, бувають безпосередніми та опосередкованими. Такий поділ інтересів є відносним. Опосередкований інтерес може стати безпосереднім інтересом особистості.

Основними умовами розвитку інтересів у процесі навчання є:

- захоплива форма передачі знань під час гуманітарної підготовки, яка викликає позитивне емоційне ставлення до матеріалу;
- активно-пошуковий (проблемний) характер навчання;
- організація навчальної і службової діяльності воїна, яка б викликала у нього стан задоволення своєю роботою;
- яскравість та новизна матеріалу;
- висування перед курсантом чи студентом під час служби і навчання більш складних завдань, які він повинен вирішувати самостійно, активно, зі зростанням напруги.

Спрямованість особистості характеризується тим, який зміст мають її інтереси. Наявність широкого кола інтересів, розвиток їх глибини, стійкості та дієвості – важлива умова становлення особистості.

Інтереси людини можуть перерости у схильності. **Схильність** – це не тільки пізнавальна спрямованість особистості на предмет діяльності, але й прагнення до діяльності щодо цього предмета.

Сильним мотивом особистості є ідеали. **Ідеал** (від гр. – *ідея, першообраз*) – взірць досконалості, образ бажаного і майбутнього. Важливо, щоб ідеали не перетворювались на ідоли. Досягнення ідеалу є найвищою метою особистісних прагнень. У молодому віці в людини бувають конкретні, образні ідеали.

Формування ідеалів воїнів – тривалий і поступовий процес. В юнацькому віці вони бувають не завжди достатньо усвідомленими, не дуже стійкими, іноді

змінюються під впливом окремих випадкових життєвих вражень або спрямованої діяльності керівника.

Спрямованість особистості характеризується також її переконаннями.

Переконання – це певні знання, в правильності і життєвій важливості яких людина глибоко впевнена і які слугують їй керівництвом до дії. Сила і твердість переконань спирається не лише на логічну обґрунтованість цих знань, всебічну їх продуманість, але й на розуміння їх життєвої важливості, життєвого смислу, підтвердженого досвідом людини.

В переконанні думка виступає в єдності з почуттями. Почуття людини, її емоції також можуть виступати стійкими мотивами, що спонукають людину до дії та вчинків. Почуття любові до своєї Батьківщини, любов до людей виступають емоційним фоном мотивів. Серед почуттів людини дуже важливою є любов людини до себе, але яка не переходить в егоїзм. Одна з гуманістичних заповідей «Люби ближнього як самого себе» акцентує увагу на тому, що по-справжньому ставитися добре до інших можливо лише тоді, коли людина досить добре ставиться до себе. Розуміння людиною своєї національної гідності, як представника і продовжувача роду, як індивідуальності – найважливіше особистісне надбання. Перед командиром чи офіцером виховних структур стоїть складне завдання – розібратися в особливостях світогляду кожного курсанта чи студента, виходячи з індивідуальних їхніх особливостей:

- в одному випадку – закріплювати правильні погляди і переконання стосовно подій громадянського життя в країні;

- у другому – надати світогляду особистості громадянської спрямованості;
- в третьому – допомогти подолати окремі помилкові погляди і переконання;
- в четвертому – переконати людину, показати помилковість деяких її поглядів;
- в п'ятому – надати системність переконанням особистості завдяки підвищенню їх свідомості та самосвідомості.

Саме тому у формуванні переконаності воїнів варто приділяти особливу увагу накопиченню досвіду їх вольової поведінки.

І тут великого значення набуває практична діяльність особистості, позитивно мотивована праця (навчання чи служба) заради країни.

Погляди – це перехідний ступінь від знань до переконань. Вони визначають, головним чином, ступінь розуміння навколишнього світу, злагоду або незлагоду особистості з тими чи іншими явищами дійсності.

Переконання тісніше, ніж погляди та світогляд, пов'язані з поведінкою людини і завжди знаходять свій вияв у вчинках людини. На їх основі формуються внутрішні моральні засади поведінки індивідуума. Переконання – це система усвідомлених потреб особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій (поглядів, принципів, світогляду).

Переконання – це своєрідний сплав пізнавальних, емоційних і вольових компонентів. Вони мають силу внутрішньої необхідності для особистості.

Найвищим рівнем розвитку психіки людини є її свідомість.

К.Д. Ушинський у своїй праці «Людина як предмет

виховання. Педагогічна антропологія» розкрив психологічні основи педагогіки. На головне місце розвитку людини він поставив свідомість, розкрив роль у формування свідомості уваги, пам'яті і пригадування, уяви та мислення, утворення понять та ідей, вплив духовних та душевних процесів на становлення свідомості особистості [171].

Психологія пояснює виникнення людської свідомості суспільним способом буття людей і трудовою діяльністю, що спричинила її розвиток. З переходом до суспільних форм життя докорінно змінилася структура людської поведінки. Поряд з біологічними її мотивами, які залежали від безпосереднього сприймання середовища, виникли вищі «духовні» мотиви та потреби, вищі форми поведінки, які засадничо зумовлені здатністю абстрагуватися від безпосередніх впливів середовища. Поряд з двома джерелами поведінки – спадково закріпленою програмою та власним досвідом самого індивіда – виникло третє джерело, що формує людську діяльність, – трансляція та засвоєння суспільного досвіду. У задоволенні цієї важливої соціальної потреби одним з вирішальних чинників була мова, що стала формою існування свідомості.

Характерними структурними компонентами свідомості є: **знання** про навколишню дійсність, природу, суспільство. Рівень свідомості перебуває в прямій залежності від рівня засвоєння знань і досвіду особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку в людини розвинулася потреба в знаннях, яка є головною її спонукою, мотивом пізнавальної діяльності; другою важливою особливістю свідомості є виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання,

розрізнення суб'єкта – «Я» та об'єкта – «не Я», протиставлення себе як особистості іншому об'єктивному світові. Характерним стосовно цього є самопізнання, що стало підґрунтям для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і морально-психологічних якостей; третьою особливістю свідомості є її цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Цей бік свідомості проявляється в самоконтролі та коригуванні власних дій, їх перебудові, у змісті стратегії і тактики, якщо цього вимагають обставини; проявом свідомості особистості є, як уже зазначалось, її ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе.

Важливу роль у формуванні спрямованості відіграє її самосвідомість. **Самосвідомість** – це усвідомлення людиною себе у своїх відношеннях до зовнішнього світу та інших людей. Вона має багато різних форм свого прояву. Одні з них, такі як самовідчуття, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, самокритика та інші, пов'язані, здебільшого, з пізнавальною стороною психічної діяльності людини. В них розкривається усвідомлення воїнами своїх дій, вчинків, ставлень до зовнішнього світу, до інших людей, до себе.

У психології традиційно, з часів У. Джеймса, розглядають самооцінку особистості, міру її поваги до себе самої, прямо пропорційною успіху як зовнішньому соціальному визнанню і зворотно пропорційну рівню домагань особистості [59, с. 143]. Суб'єктивне значення формули Джеймса підкреслював письменник Л.М.Толстой, який зазначав, що відчуття людиною щастя прямо пропорційно тому, що про нього

думають люди, і зворотно пропорційно тому, що людина думає сама про себе. Рівень домагань – бажаний рівень самооцінки особистості (рівень образу Я), що проявляється в ступені труднощі мети, яку індивід ставить перед собою. Дослідження рівня домагань допомагає краще зрозуміти мотивацію людини. Самосвідомість особистості, використовуючи механізм самооцінки, регулює співвідношення власних домагань і реальних досягнень.

З емоційною стороною психічної діяльності пов'язані самопочуття, самолюбство, самовпевненість, самоприниженість, скромність чи пихатість, почуття відповідальності, обов'язку, власної гідності тощо. Стриманість, самовладання, самоконтроль, ініціатива, самодіяльність, самодисципліна пов'язані з вольовою стороною психічної діяльності людини. В них проявляється регуляція особистістю своїх дій і вчинків, свого ставлення до інших людей і до себе. Всі форми прояву самосвідомості в сукупності і взаємодії становлять «Я» особистості.

Отже, самосвідомість відіграє велику роль у розвитку спрямованості особистості. Через пізнання потреб і мотивів особистості можна розкрити систему особистісних цілей воїна, тобто його спрямованість. Ці знання дозволяють командирові не тільки передбачати поведінку підлеглого та його вчинки, але й виховувати воїна як громадянина і високопорядну людину.

Для визначення спрямованості особистості воїна треба встановити рівень морального розвитку особистості, її світогляд, зміст та міцність її переконань, їх активність та ступінь впливу на повсякденну

поведінку; життєві цілі воїна, їх зміст і плановану послідовність дій, що спрямовані на їх реалізацію; зміст індивідуальних потреб, які переважають у системі потреб воїна, пізнавальних і естетичних інтересів, духовних нахилів та запитів.

На основі цих даних можна скласти судження про такі аспекти особистості воїна, як визначеність основних настанов особистості; наявність перспективних життєвих цілей і відповідних мотивів; відповідність особистісних цілей і мотивів цілям і інтересам суспільства; індивідуальну структуру спрямованості, цілі та прагнення різного змісту, ступень їх узгодження.

Розвиток професійної спрямованості воїна виражається: у правильному розумінні завдань, свого обов'язку, розвитку інтересу до справи; підвищенні свідомості особистості; формуванні у колективі інтересу до своєї спеціальності; встановленні у колективі взаємовідносин дружби, взаємодопомоги та підтримки; пропаганді славних традицій, досвіду ветеранів військової служби; використанні прикладу командира у формуванні професійної спрямованості воїнів.

Спрямованість особистості воїна, визначає характер діяльності, впливає на інші його властивості.

Умовою успіху людини є здібності – її стійкі властивості, які проявляються в навчальній, виробничій та іншій діяльності і являють собою необхідну умову її успіху.

При характеристиці здібностей людини її розглядають з погляду тих вимог, які ставить до неї навчальна, виробнича, наукова чи будь-яка інша діяльність; оцінюють її як активного діяча, як творця матеріальних і духовних цінностей.

Здібності воїна – це відповідність його психофізичних особливостей вимогам, що ставлять до нього певні види діяльності (службова, навчальна). Здібності воїна в своїй основі мають знання, вміння і навички, які розвиваються в процесі набуття людиною досвіду. Здібності людини проявляються в тому, як вона використовує знання, вміння і навички, необхідні для розв'язання тих завдань, що їх ставить перед нею життя. Але здібності людини не залежать цілком від навчання та виховання і значною мірою обумовлені задатками. **Задатками** називають природні можливості розвитку здібностей, наприклад, властивості вищої нервової діяльності – художній, розумовий чи середній типи. Здібності кожної людини з їх індивідуальними особливостями є результатом розвитку. Вони формуються на ґрунті природжених передумов під провідним впливом суспільних умов існування кожної людини, її навчання і виховання.

У психології проблема здібностей належить до однієї з найбільш невивчених. У зарубіжній психології під здібностями розуміють природжені особливості індивіда, що фатально визначають всі його майбутні досягнення, набуті навички й уміння [50, с. 114].

Безперечно, що здібності є основою ядра особистості, яке становлять наші психічні переживання (О.Ф. Лазурський [86]).

Якщо аналізувати співвіднесеність природного і соціального в структурі здібностей з точки зору можливостей реалізації людини в її діяннях, то, певно, можна сказати про природні, надані людині задатки так: «необхідно, але недостатньо». Лише у найвищому ступені свого розвитку здібності можуть стати тією

умовою і спонуканням, що дозволяють подолати перешкоди на шляху до поставленої мети. Відсутність необхідності при цьому певних якостей характеру є досить дискусійним питанням. Розвиток громадянськості особистості залежить певним чином не тільки від її здібностей. Найважливішу роль має позитивна мотивація громадянської активності. Це уже є прерогативою роздумів особистості про сенс свого буття. Вольове забезпечення розвитку здібностей звертає увагу на нерозривну єдність вольових рис характеру і здібностей як органічної частини цілісності особистості, умови втілення в життя певних ціннісних орієнтацій.

Здібності людини в своєму розвитку можуть досягти дуже високого ступеня. У цих випадках говорять про обдарованість людини. Обдарованість людини – це система здібностей, яка дозволяє їй досягти великих успіхів в одній чи декількох видах діяльності.

Високий рівень розвитку здібностей називають талантом.

Талант воїна – сукупність здібностей, які дозволяють творчо працювати й робити значний внесок в розвиток науки, техніки та військового мистецтва.

Найвищий ступінь розвитку здібностей, що проявляється у творчій діяльності і результати якого мають історичне значення в житті суспільства, в розвитку науки, літератури і мистецтва називають **геніальністю**.

Якщо талановита людина своєю діяльністю породжує оригінальний продукт праці вченого, державного лідера, і їх робота є, перш за все, творчою, то геній напрацьовує історично важливі для людства

результати, започатковує нову епоху в усвідомленні і розумінні світу. Геніальна людина завжди відтворює прогрес людства. Англійський письменник Честертон говорив, що талановита людина влучає в ціль, в яку інші не влучають, а геній досягає мети, якої не бачать інші.

Здібності людей поділяють на види за змістом і характером діяльності, в якій вони себе проявляють. Відповідно до цього говорять про здібності наукові, технічні, конструктивні, організаційні, педагогічні тощо. Здібності людини поділяють на загальні і спеціальні. **Загальними** називають здібності людини, що тою чи іншою мірою проявляються в усіх видах її діяльності. Такими є здібності до навчання, загальні розумові здібності людини, її здібності до праці. Під спеціальними здібностями розуміють здібності, що виявляються в окремих, спеціальних галузях діяльності. Загальне і спеціальне поєднується в здібностях людини і існує у взаємозв'язку. Для того, щоб людина якомога ефективніше використала свій особистіший потенціал, потрібно допомогти їй встановити, які саме здібності вона має і всіляко сприяти їх розвитку.

Загальні умови розвитку здібностей у воїна такі: розвиток стійкого інтересу і нахилів до певного виду діяльності поряд з розвитком високої працездатності і наполегливості в подоланні труднощів; поступове ускладнення завдань зі врахуванням здібностей воїна; використання виховної сили колективу у розкритті і формуванні здібностей воїна; індивідуальний і диференційований підхід до воїна в ході навчально-виховного процесу; утворення здорової психологічної обстановки у військовому колективі; всебічний роз-

виток підлеглих, врахування їх сил і можливостей в різних видах діяльності; процес навчання особистості має викликати активність мислення, пам'яті, прагнення до майстерності; правильна оцінка й самооцінка здібностей. Майстерність і усвідомленість відносяться до досвіду. Усвідомлення знань надає здатність до пояснення і перенесення засвоєних знань на інші ситуації.

Для того, щоб розвивалися здібності людини, потрібно, щоб людина знала, в чому їй треба вдосконалювати себе.

Здібності людини розвиваються у діяльності, адже, «щоб навчитися плавати, треба лізти в воду». Глибоко помиляються ті, хто думає, що можна розвинути волю, не виконуючи вольових дій; поліпшити пам'ять, але не намагатися запам'ятовувати матеріал; розвинути мужність, не маючи справи з ризиком та небезпекою.

Чим краще людина усвідомлює значення своїх дій, тим краще в процесі їх виконання розвиваються відповідні здібності.

Психічні якості людини формуються не в одному, а в різних видах діяльності і при постійному ускладненні завдань. Прості, легкі завдання не розвивають здібностей людини. Завдання має бути посильним, хоч і важким, не викликати втрати віри людини в свої сили, розгубленості.

Повторення – основа розвитку здібностей. Головне – бажання удосконалювати свої здібності і наполегливість в досягненні своєї мети.

Здібності розвиваються при творчому характері людської діяльності. Можна погодитися з думкою

Е.Фромма: «В акті творчості людина трансцендує сама себе як тваринна сутність, вона піднімає себе над пасивністю і випадковістю існування до цілеспрямованості і свободи... сила волі до руйнування, що спостерігається в історії людства і свідками якої ми стаємо в наш час, закорінена в природі людини, як і потреба щось будувати... Деструктивність... Вона є лише альтернативою творчості... Бажання руйнувати повинно виникнути тоді, коли не може бути задоволене бажання щось створювати. Задоволення потреби у творчості веде до щастя; руйнування веде до страждання і передусім для самого руйнівника» [182, с. 457-58].

В осмисленні світу філософами як матеріалістичного, так і ідеалістичного напрямку людина живе доти, доки власними зусиллями перетворює світ. На таку думку натрапляємо у М.К. Мамардашвілі [100] та інших філософів. «Без творчості немає особистості» (М.О. Бердяєв [16]). Отже, основним онтологічним критерієм рівня зрілості людини як суб'єкта психічної активності виступає його здатність і внутрішнє прагнення до вчинку життєтворчості – власне людського засобу існування в світі (В.О. Татенко [160]). Сутність прогресивного розвитку особистості в можливості співтворення процесу своєї життєдіяльності. Непереконливим є вираз власної життєвої позиції в мистецьких, літературних чи наукових творах, якщо цей вираз не підтверджено авторським ствердженням сказаних слів насправді. У психологічному словникові за редакцією В.І.Войтка про творчість написано так: «Творчість – це єдність праці і свята, коли соціальна діяльність особистості збігається з її самореалізацією і

переживається як іщасть» [130, с. 167]. Тому збагачення творчості громадянським змістом має значно сприяти розвиткові громадянських якостей особистості і загалом, становленню громадянськості людини.

Здатність людини до творчості дозволяє їй не розчинятися у процесі власного розвитку, а панувати над ним (В.Ф.Рибаченко [138, с. 83-84]).

Творчість мобілізує мотиваційно-вольову сферу особистості, впливає на характер. Саме у творчості людина відкриває ціннісну значущість життя, ціннісно-особистісний аспект навколишнього світу.

В колективних та індивідуальних формах творчості виступає як каталізатор, що виявляє сутнісні характеристики людської особистості.

Існує думка, що психологічною суттю мистецтва є безкорислива радість. Для дитини у дошкільному віці потреба висловити себе в малюнку, у творчості природна і є однією з форм її існування. У дорослому віці ця потреба зберігається, але перебуває у прихованому, інколи для самої людини, вигляді. І для того, щоб спонукати особистість до творчості, що має не лише психологічний, але і психокорекційний вплив, інколи потрібно починати знайомитися з мистецтвом, продуктами творчості інших людей. Це може бути мистецтво вишивки чи художній розпис в усіх випадках зустріч з прекрасним або піднесеним вимагає від людини чутливості мислення, дозволяє без зусиль отримати максимум енергії й інформації при мінімальних затратах, задоволення, що завжди має розумовий характер.

Спілкування з творами мистецтва – це ознайомлення з їх духовним змістом, а це означає проник-

нення в духовний світ автора. Сприймання людиною творів мистецтва, зміст яких є споконвічно народним у класичному і сучасному розумінні, породжує у неї позитивні емоції та відповідне спрямування мислення, нерідко стає спонуканням до того, щоб висловити себе у творчості – малюнку, поезії, прозі, музиці, архітектурі, у власному житті.

Творчим процесом можуть бути і взаємовідносини між людьми. Якщо розглядати творчість, як процес і результат, як пізнавальний шлях у глибини свого духовного існування, як шлях усвідомлення зв'язку з єдністю універсума, то за своєю суттю наявність творчості має характеризувати процес життєдіяльності людини, що реалізує себе, перебуває на етапі позитивного розвитку [139].

Енергетичну силу творчості надає духовна радість відродження і народження кращого у світі і в собі як Дух сивої давнини.

Актуалізація розвитку особистості творчих здібностей воіна може починатися із зустрічей з прекрасним, які збуджують думку, народжують почуття, заповнюють певну необізнаність і підносять особистість до нового рівня психологічної культури й компетентного знання про себе та свій народ. Творче компетентне уявлення людини може стати початком втілення її задумів у життя.

Творчість особистості і основи психічного регулювання поведінки людини виражені у слові та образі. Вони допомагають людині побачити справжній сенс певних явищ, орієнтуватися у складному і багатозначному світі.

Для того, щоб у навчально-виховному процесі до-

моглися ефективних результатів розвитку здібностей, необхідно на практиці реалізувати індивідуальний підхід, робити навчання ініціативним, здійснювати диференційований підхід. Реалізація цього вимагає знання особливостей підлеглих, їх рівня знань, спрямованості та інтересів кожного воїна.

4.4 Мудрість як ціннісно-громадянська якість особистості та її розвиток

Громадянськість слід розглядати як важливий соціальний резерв суспільства. Вона є конкретною історичною соціально-психологічною категорією, що відтворює міру узгодження особистісних і суспільних інтересів, гармонію ставлення до своїх прав і обов'язків у країні. Ступінь цієї єдності значно обумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами певного етапу розвитку суспільства. Для формування військового спеціаліста з вищою освітою, виховання громадянськості набуває не тільки соціальної значущості, але й суто індивідуального значення. Є в тому певна закономірність, що хлопчик з дитинства, як це зазначив М.Г.Чернишевський, «без набуття почуття громадянина, зростаючи, перетворюється на людину чоловічої статі... середніх, а потім і літніх років, але чоловіком не стає, зокрема не стає чоловіком шляхетного характеру» [136, с. 400].

Значення громадянського виховання у формуванні громадянськості як інтегративної якості особистості, яке дозволяє відчувати себе юридично, соціально, морально і політично дієздатною, виражається у почутті власної гідності; до елементів гро-

мадянськості належить моральна і правова культура, внутрішня свобода особистості, дисциплінованість, повага і довір'я людини до державної влади, здатність виконувати свої обов'язки, гармонійне сполучення патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів. Основна мета громадянського виховання – виховати свідому людину з моральною обов'язковістю, почуттям любові до Батьківщини, прагненням до миру, потребою у праці на благо держави, що з відповідальністю виконує свій громадянський обов'язок, усвідомлює – від її дій залежить не тільки власне життя, але доля і благо інших людей. Така вихованість особистості визначає соціальну поведінку і є суттєвою умовою розвитку демократичного суспільства.

Громадянськість, як визначає М.Й.Боришевський, є складною особистісною характеристикою (якістю), що інтегрує в собі взаємопов'язані утворення у свідомості та самосвідомості, які виникають на ґрунті оволодіння людиною системою громадянських цінностей, що стали для суб'єкта значимими, внутрішніми регуляторами поведінки, діяльності. Критерії громадянської свідомості та самосвідомості молоді дозволяють виділити цінності як основний елемент становлення громадянськості: обсяг, діапазон репрезентативності у свідомості та самосвідомості системи громадянських цінностей; міра здатності усвідомлено піддавати такі цінності категоризації осмисленню їх сутності на понятійному рівні; глибина й повнота осмислення змісту таких цінностей, їх сенсу у життєдіяльності людини; активне, зацікавлене особисте ставлення до громадянських цінностей, що зумовле-

не зв'язком останніх з актуальними потребами особистості; міра ідентифікації себе (самоідентифікації) з такими цінностями, усвідомлення себе як суб'єкта, носія громадянських цінностей; прийняття цінностей як суб'єктивно значущих, власних орієнтирів, їх регуляторний вплив на реальну поведінку індивіда; володіння конкретними способами й засобами саморегуляції поведінки згідно зі змістом особисто значущих громадянських цінностей; здатність активно відстоювати громадянські цінності в реальних життєвих, особливо конфліктних ситуаціях (М.Й.Боришевський) [131].

В сучасному понятті «громадянин» – це «особа, що належить до постійного населення нашої держави, яка користується її захистом і наділена сукупністю прав та обов'язків» [150, с. 132]. У словнику російської мови громадянськість визначається як усвідомлення людиною своїх прав і обов'язків стосовно країни [150, с. 342]. У цьому значенні дане поняття означає юридичну належність до певної країни.

Психологічна його суть в ідентифікації зі спільнотою людей, що проживають на території певної країни; відображає в людині характеристики її внутрішньої активності, спрямованої на підтримку громадянських ідей, прагнень. Ще К.Д.Ушинський звертав увагу на те, що не все, що за кордоном, те добре... [171, с. 14].

Дослідження Г.Н. Філонова визначають сутність громадянськості як комплекс «...суб'єктивних якостей особистості, що проявляються у діяльності та взаєминах людини, який (комплекс) здійснює основні соціально-рольові функції – усвідомленої законотворчості, патріотичної самовідданості у служінні

Батьківщині та захисті інтересів своєї Вітчизни, у справді вільній та чесній зорієнтованості на загальноприйняті норми та моральні цінності, включаючи сферу праці, родинно-побутових, міжнаціональних і міжособистісних взаємин» [174, с. 45-51].

Поняття громадянськості тісним чином пов'язане з поняттям Батьківщини. Батьківщиною ввважають країну, де народився, другою Батьківщиною – країною, де знайшов гарну роботу, сильне, а можливо, вічне кохання. Разом з цим, поняття Батьківщини є, перш за все, таким, що наближає людину до усвідомлення цілісності буття як такого. Поняття Батьківщини сповнено пронизливою емоційністю, глибокими особистісними переживаннями, що відтворює не лише життєвих шлях людини, але й шлях її попередників і можливу перспективну лінію нащадків. За словами Т. Шевченка, ми є союзом тих, хто вже пішов, хто живе зараз і хто ще ненароджений. Отже, поняття громадянськості особистості тісно пов'язане з Батьківщиною як країною, яку люблять, як матір, іноді страждають від її влади в трагічні періоди історії, долю якої здатні розділити.

Поняття громадянськості широко вживається в концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [78, с. 7-10], психолого-педагогічній і соціологічній літературі (О.В. Киричук, Г.С. Рябов, О.В. Сухомлинська, М.И. Боришевський тощо).

У концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності громадянськість визначається як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика

людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш чи менш лояльне відношення людини до встановлених у країні порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав і обов'язків (М.І. Боришевський) [78, с. 7-10]. У центрі проблеми громадянськості – духовні, моральні та філософсько-етичні роздуми людини про сенс життя і своє місце в ньому. О.В. Киричук (1997) визначає громадянськість як життєву активність, духовноморальну спрямованість особистості, яка у своїй діяльності керується загальнолюдськими (честь, совість, людська гідність, соціальна справедливість) і культурно-національними цінностями.

Виходячи з Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності О.В.Сухомлинська, зокрема, зазначає, що громадянськість як інтегративна якість особистості дозволяє людині почуватися юридично, соціально, морально, політично дієспроможною. До головних складових громадянськості вона відносить моральну та правову культуру, почуття власної гідності та свободи, дисциплінованість, повагу та довіру до інших громадян, до органів влади, гармонійне поєднання у свідомості та реальній поведінці громадянської відповідальності й обов'язку перед іншими людьми, Батьківщиною, що базується на національних та загальнолюдських цінностях.

Поняття громадянськості воїна відповідає складному комплексу особистісних якостей, серед

яких патріотизм, почуття обов'язку перед своєю країною, відповідальності за свою долю у зв'язку з долею своєї країни. Якщо слово «патріот» більш характеризує людину з точки зору її любові до Батьківщини, то «громадянин» – з точки зору дотримання умов вимог закону. Громадянськість розглядається як важлива моральна риса характеру особистості (М.І. Алексеева [132]) що проявляється в усвідомленні суб'єктом своєї належності до певної країни, своїх прав і обов'язків, почутті відповідальності за її долю, служінні суспільному ідеалові. Громадянськість, на думку М.І. Алексеевої, є тісно пов'язаною з її духовним життям.

Громадянин як справжній патріот душею вболіває за свою країну, долю інших країн і народів світу, має такі якості, як патріотизм, упевненість у своїй громадянській позиції, почуття справедливості й милосердя, проявляє мужність і силу волі у вчинках, готовність і вміння реалізувати власні права у країні. Отже, громадянськість розуміється як інтегративне утворення, що проявляється у комплексі відповідних якостей особистості, почутті належності людини до своєї країни.

Громадянськість народжується з прив'язаності до місця проживання, турботи про інтереси країни, розуміння змісту її інтересів, поваги до історичного минулого країни та історичних традицій її народу, турботи про історичну долю країни, гордості за політичні, економічні, науково-технічні, соціальні й культурні досягнення країни, з негативного ставлення до існуючих соціальних вад суспільства, дієвого співчуття до негараздів свого народу. Громадянськість у її високому значенні обумовлює готовність до самопожертви

задля країни, вірність Батьківщині (особливо за умов, коли вона боротиметься з ворогом).

Характеристики громадянськості пов'язані з мотиваційно-ціннісною сферою особистості. Тому важливого значення у самосвідомості особистості набувають уявлення про себе як громадянина і пов'язані з цим уявлення про свої права (як представника громади) й обов'язки, оцінка власних вчинків, рис характеру з точки зору громадянських цінностей. Цінність завжди фіксує позитивне або негативне значення будь-якого об'єкта або явища. При цьому цінності пов'язуються як із соціально-історичним значенням для суспільства, так і з особистісним смислом для індивіда.

Громадянськість має ціннісно-смислову природу. Основою процесу становлення громадянськості є сенс діяння, оцінка власної поведінки з точки зору моральності, а отже – смислове переживання. Ціннісно-смилове обґрунтування своїх вчинків становить одну з найважливіших – координатну характеристику розвитку громадянськості. Співпричетність до того, що відбувається у своїй країні, самовідданість аж до рівня сенсу життя висловлюється у смисловій наповненості людського існування громадянина.

Цінності мають об'єктивний характер, залежать від об'єктивних умов, у них об'єднується індивідуальне й загальнолюдське, вони можуть розглядатися в моментах загального і абсолютного розвитку цінності. Цінність – поняття, що фіксує позитивне чи негативне значення об'єкта чи явища. Для філософської думки властивим є визнання надіндивідуального характеру вищих форм свідомості, зокрема цінностей,

які виходять за межі індивідуального людського буття. Цінності громадянськості належать саме до таких.

Психологія громадянськості має розглядатися як ідеологія консолідації суспільства, що переводить його від світу конфронтації і конфліктів до світу пошуку взаємодопомоги і відтворення гідності людини.

Становлення особистості громадянина означає динамічний шлях, змістом якого є розкриття власного потенціалу і через нього – досягнення повного потенціалу людського життя у своїй країні. Йдеться, передусім, про ціннісний потенціал народу. Особистість, прагнучи реалізувати свій індивідуальний потенціал, втілює інтенцію самовідтворення та самореалізації. Народ реалізує потенціал груповий, який є результатом суб'єктної активності суспільства. Найбільш вираженим носієм суб'єктної інтенції самореалізації є громадянська спільнота. Предметно-практична діяльність колективного суб'єкта, яким є народ країни, об'єктивовані знання є результатом взаємодії із суб'єктом індивідуальним, змінами в його свідомості та продуктами індивідуальної цілеспрямованої діяльності. Суб'єкти взаємної діяльності продукують спільне смислове поле, яке взаємозбагачує їх.

Важливо, що розвиток громадянина є результатом особистіс-ного становлення. Це розвиток «від волі до особистості» (І.Д. Бех, 1995), і в цьому процесі основним є мораль [22] і духовність [20]. Отже, основою розвитку громадянськості та патріотизму є мораль, а її джерелом – духовність, що втілена у традиційні аспекти – літературу, культуру, мистецтво, традиції та релігію народу країни. У становленні особистості громадянина споріднена діяльність, професія означають

багато, але їх вибір має похідне значення щодо стану духу, який єдиний відбиває внутрішню сутність людини і в критичних життєвих ситуаціях визначає її поведінку, ставлення до соціуму й країни. Для високого рівня громадянськості є характерним розуміння суспільного значення смислів своїх вчинків, відсутність механічності при виконанні ролей – професійних або соціальних. Особистість виконує їх свідомо, як і свідомо прагне обирати діяльність за призначенням, діє по совісті, за результатами громадянського вибору.

У своїй основі поняття громадянськість містить психологічну категорію ставлення людини до своїх прав і обов'язків у країні. Це – комплекс ставлень людини: до своїх прав і обов'язків у країні, до народу. У становленні особистості громадянина важливого значення набуває прийняття особистістю громадянських обов'язків, складником яких є ставлення до співвітчизників. Ставлення людини, втілені в її життєву активність, плідну життєдіяльність, стають основою формування відповідних особистісних якостей громадянина. Важливим є те, що «положення особистості в суспільстві визначається системою її прав і обов'язків, їх співвідношенням, реальним забезпеченням прав особистості з боку даного суспільства і реальним здійсненням обов'язків з боку особистості» [4, с. 135]. Розкриття людиною власного потенціалу на свою користь і соціальне добро – право людини та її обов'язок, умова реалізації особистості. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в

якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Б.Г. Ананьєв вважав, що для загальної теорії соціальної поведінки суттєвим є розуміння своєрідного поєднання прав і обов'язків. Б.Г. Ананьєв підкреслював необхідність гармонії права і обов'язку. В історії філософсько-психологічної думки особистість розглядалась як суб'єкт права. Розвиток особистості шляхом вдосконалення, а країни – процвітанням, тримаються на спільній основі, а саме: правом реалізації особистістю природних сутнісних сил, від чого залежить досягнення належного потенціалу людського життя в країні.

Там, де потенціал людини та її діяльність збігаються (як право і обов'язок), мають моральну основу, там відбувається самоздійснення особистості. Тому ознакою реалізації громадянина і його щастя є поєднання права й обов'язку (наприклад, обов'язок навчатися є у той же час правом студента та курсанта) і реалізується можливістю вільного особистого вибору людини.

Становлення особистості на шляху до громадянської реалізації містить в собі розкриття в життєдіяльності людини її сутнісного потенціалу шляхом вільного волевиявлення, що проходить під егідою смисложиттєвих орієнтацій і припускає високий рівень особистісного саморегулювання в межах норм соборної країни.

У становленні громадянина набуває особливого значення ціннісне утвердження особистості на підставі реалізації себе в певному, в тому числі героїчному, вчинку, або задоволення потреби просто у виправданні факту свого існування, а саме: приєднанням до

більш загального громадянського «ми», коли людину починають цінувати не лише за її вчинок, що може виявитися випадковим, і навіть не за її заслуги, а за солідарність, докладання зусиль до згуртування колективу на певних духовно-громадянських засадах. В цьому плані найважливішим усвідомленням своєї ідентичності в процесі становлення особистості виявляється розуміння ідентифікації як віднесення до певної спорідненості людей, що є соціокультурним приєднанням до громади інших людей – роду, професійного колективу, народу країни.

Психологічний зміст поняття громадянськості у своїй сутності невіддільне від поняття «громада», що засвідчується фактами історії часів Козаччини, коли вагомі рішення приймались громадою. Справедливість визначення прав і обов'язків громади собором її членів, прийняття їх непримусово – характерна особливість української ментальності. Отож і громадянськість у своїй сутнісній основі містить таке ставлення до громадянських свобод, прав і обов'язків у громаді, які б органічно пов'язувались між собою і справедливо доповнювали один іншого. Становлення громадянськості – складний процес руху і сходження у цьому напрямку. Громадянськість особистості найбільше проявляється в аксіологічному вимірі. Цінності, які проявляються і відтворюються у смисловому контексті життя народу країни, здатні стати основою єднання людей, громадянського суспільства. Ціннісно-смислові орієнтири аксіологічного виміру життя громадянина конкретизуються при виконанні ним отриманих навчальних, службових завдань, взяти на себе відпові-

дальність за власною ініціативою, спільним для яких є громадянське значення цих завдань. Інформація про систему цінностей, смислів та уявлень передається через систему суспільно-політичних, економічних взаємовідносин та сферу ставлень, що репрезентуються в культурі народу країни. Ціннісні орієнтири особистості як громадянина є основою суб'єктного потенціалу народу країни. Варіанти позбавленого смислу життя поряд з відсутністю морального виховання ставить людину в ситуацію об'єктивного, а радше суб'єктивного безвихіддя. Опанування причин ситуації в країні, відновлення громадянського вибору на основі загальнолюдських і громадянських цінностей життя спонукає особистість на подолання труднощів на шляху до реалізації власного потенціалу як втілення потенціалу народу країни. Неприйняття ставлення до себе як до об'єкта маніпулювання має виховуватись змалку, в сім'ї, на прикладі дорослих і алгоритмі власного способу поведінки у відповідних до віку проблемних ситуаціях.

Розподілення у свідомості оцінних конструктів за ознакою «Я – не Я», «Ми – Вони» є конструктивним при розвиткові відповідних рис характеру, зокрема толерантності, виваженості і стійкого дієвого бажання справедливості, основою якої є морально-етичні основи буття.

Ми розглядаємо громадянськість воїна як психологічне утворення – інтегративну психологічну якість мудрості, що на основі діяльної любові до країни характеризує ставлення людини до своїх громадянських прав і обов'язків у країні, міру їх гармонії, впливає на саморегуляцію особистості, проявляється

у свідомості і самосвідомості людини, її діяльності в конкретній соціальній ситуації розвитку і в юності знаходить свій вияв у процесах самовдосконалення.

Громадянськість воїна – це усвідомлення людиною своєї причетності до спільноти співвітчизників, її культури, морально-духовне відчуття своєї спільності з нацією. Громадянськість може бути усвідомленою, осмисленою повністю або частково. Громадянськість є духовно-моральною цінністю, сутністю якої є виконання громадянських прав і обов'язків у країні на основі діяльної любові до неї. Громадянськість має ціннісно-смыслову природу і виражається у ставленні особистості до прав і обов'язків у країні, за суттю є ідентифікацією людини з народом, проявляється у позиції особистості щодо рідної країни.

Громадянськість не зводиться до простої сукупності громадянських якостей. Громадянськість – особистісне утворення, яке виступає механізмом перетворення власного життя у нову якість. Це позначається майже на всіх елементах особистісної структури, насамперед – на пізнавальній сфері, емоційно-вольовій, визначається зміною поведінки.

Таким чином, з огляду становлення особистості воїна-громадянина варто розуміти розвиток людини, що здатна створювати і послідовно втілювати в життя власну програму вдосконалення – здійснення себе узгоджено з інтересами країни з гуманними намірами на інших громадян країни. Реалізація такою людиною свого потенціалу проявляється в актуалізованих тенденціях громадянської активності особистості.

При цьому необхідною умовою громадянського виховання виступає системний підхід, який передба-

чає розгляд цілісного багаторівневого, ієрархічного процесу в його постійному розвитку й саморозвитку; особистісно-зорієнтований підхід, коли у центрі освітньо-виховного процесу стоять інтереси людини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет, особистісно-діяльнісний підхід, згідно з яким у структурі особистості виникають і закріплюються перш за все ті новоутворення, у «конструювання» яких індивід вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність; вчинковий підхід, що акцентує увагу на сутності намірів людини при її поведінці.

У процесі піднесення до громадянського Я людина – воїн і захисник країни проходить через усвідомлення своєї спорідненості з іншими людьми. Деструктивність розвитку особистості має своє коріння в порушенні цілісності Я в межах роду, сім'ї, колективу, у невіршених проблемах професійного визначення та індивідуального психологічного саморегулювання.

Конструктивність розвитку особистості, сприяння її становленню, поновлення цілісності Я з родом, сім'єю, колективом, народом на різних вікових етапах особистості міститься у відповідному образі життя. Коли людина і словом, і справами прагне реалізувати у своїй поведінці моральні цінності, у чесному, духовному ставленні до життя вирівнює траєкторію особистісного вдосконалення, то відновлюється рівновага міжособистісної взаємодії у сім'ї, колективі, що притаманно для мудрості на рівні особистості, держави та суспільства.

■ Контрольні питання:

1. *Специфіка темпераменту воїна: його причини.*
2. *В чому полягає різниця між явним маніпулятивним та латентним впливом на воїна?*
3. *Основні критерії оцінки креативності воїна.*

■ Тема для реферату:

1. *Смисложиттєві настанови мудрості воїна-захисника країни.*

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОГО КОЛЕКТИВУ: ВІДДІЛЕННЯ, ВЗВОДУ, РОТИ ТОЦО

5.1 Структурна організація військового колективу

Слово «колектив» (лат. *collectivus* – збірний,) означає за суттю цілісність при збереженні індивідуальності. Група має інше визначення, ніж колектив. Не кожна група є колективом. Колектив – це вищий рівень розвитку і функціонування соціальної групи, що визначається єдністю ідейних, організаційних, ділових і міжособистісних стосунків, соціально значущими цілями. Колектив має задовольнити потреби особистості в дружбі, визнанні, повазі, самоствердженні. До особливостей військового колективу відносять: особливу соціальну значимість колективу; регламентацію життя та діяльності колективу; те, що військовий колектив утворюється наказом; діяльність особистості у колективі є відносно тривалою і неперервною.

Засвоєні в сім'ї моральні уроки проявляються і розвиваються на таких рівнях розвитку: у колективі шкільного класу, далі в колективі вищого навчального закладу освіти, у встановленні нею початкових зв'язків поза межами родинних стосунків. Тут особистість вже бере відповідальність за колектив. Через колектив кожен його член входить у суспільство (А.С. Макаренко [93]). На протигагу формальній відповідальності, відповідальність особи, що утвердила, виразила й реалізувала себе в колективі – добровільна відповідальність кожного, насамперед за своє

здійснення серед товаришів. У найкращому варіанті в колективі складаються взаємовідносини однодумців, власне людей зі спільною життєвою позицією, із максимально повним порозумінням. Роль соціально-психологічних регуляторів, стимуляторів внутрішньоколективного спілкування, які пов'язують особистість з колективом, виконують колективні або групові традиції. У колективі людина опановує поняттями «помічник», «співробітник», «лідер». Саме в колективі автономна мораль отримує перевірку груповим досвідом. У колективі з метою бути прийнятим у певному середовищі людина вчиться дотримуватися певних норм поведінки. Тут визначається відповідність соціальній нормативності, інтернальність тощо. У колективі людина обирає свою лінію поведінки – підкорюватися чи керувати.

Завдання педагогічної системи полягає тут у врівноваженні індивідуальних і колективістських тенденцій у формуванні особистості, стимулюванні зацікавленості широкими організаційними й тривалими надіндивідуальними цілями.

У позитивному розгортанні розвитку особистості воїна на цьому етапі (*Я – колективне*) опановується поняття дружби та відданості, розвивається здатність людини до усвідомленого вибору своєї поведінки на моральних засадах, сміливість у відстоюванні власної позиції. Разом з тим, у разі регресивного розвитку особистості на цьому етапі з вини групи або особистості може проявитися боягузтво та зрада.

Ціннісно-орієнтаційна єдність, ціннісні орієнтації є важливим фактором регулювання взаємин воїнів у колективі. Чим менше розходжень між індиві-

дуальними та груповими ціннісними орієнтаціями, чим більше групові орієнтації враховують суспільні й особистісні інтереси групи, тим кращий психологічний клімат – важливий чинник функціонування військового колективу.

Еталонним є колектив, що максимально сприяє розвитку громадянськості, спрямований на досягнення суспільно значущих істинно високодуховних цілей. Такий колектив має оптимістичний соціально-психологічний клімат, високу творчу здатність до самоорганізації, самоуправління, вдосконалення. Колектив здатен доповнити, а іноді й частково замінити (як це спостерігаємо у випадку виховання в дитячих будинках) сім'ю як школу взаємовідносин між людьми – основу громадянськості. У колективі людина починає розуміти, що система свобод, яка існує у певний час, завжди паралельна системі обмежень чи контролю, що існує в той же самий час, адже ніхто не може зробити щось без урахування того, що можуть чи не можуть зробити інші [41].

У колективі розвиток громадянськості відбивається шляхом ідентифікації спільних цілей, програм їх досягнення і спільних видів діяльності, що в сукупності, через спільні дії, сприяє розширенню меж різних внутрішньоколективних угруповань. У цьому процесі сходження до Я як представника колективу особистість визначає ступінь своєї схожості з іншими представниками свого колективу. Це дозволяє їй, зокрема, бачити індивідуальну неповторність представників професії, що формують навчально-виробничий колектив чи військовий навчальний підрозділ. Саме в колективі має бути забезпечене хороше

ставлення до кожної окремої особистості, завдяки якому кожен матиме змогу усвідомити, що про нього знають, думають, у потрібний момент підтримають. У процесі високого рівня організації суспільно корисної діяльності в колективі відбувається наповнення мотиваційних структур особистості. Домінантними стають мотиви відповідальності перед соціальною групою, яка є включеною в організацію суспільно корисної діяльності. На цьому підґрунті розвивається відповідальність і перед країною.

Колектив характеризується соціально-психологічним кліматом (атмосферою, мікрокліматом, моральним кліматом). В якості *соціально-психологічного клімату* колективу розуміють сукупність станів поведінки, які визначають самопочуття кожного з його членів, ступінь задоволення ними своїх соціальних потреб, а також колективні настрої. При цьому висока психологічна сумісність членів колективу є необхідними умовами сприятливого психологічного клімату.

Отже, психологічна структура колективу складається з таких підструктур і компонентів: динамічних групових та психологічних явищ (це взаємні оцінки, домагання, симпатії, антипатії тощо), які виникають у спілкуванні між людьми, між людиною і колективом і відображають – ці комунікативні соціальні процеси; статико-динамічні групові психологічні явища, які мають характер групових психологічних станів: колективні погляди, ставлення, що складаються у спільну колективну думку; статичні групові психічні явища. Це психологічні риси всього колективу чи окремих груп у ньому (вікових, професійних та інших), а також колективні звички, традиції, установки.

Психологія кожного конкретного колективу є неповторною і своєрідною. Багато в чому вона визначається діяльністю, системою розподілу обов'язків, завдань та внутрішньоколективних ролей. Службово-професійні ролі утворюють професійну структуру колективу. Діяльність колективу складається зі взаємодії його членів, яка передбачає погодження індивідуальних дій між виконавцями, взаємозаміну, взаємопідтримку тощо. Взаємодія членів колективу буде ефективною, коли будуть відпрацьовані колективні і групові навички, вміння та звички.

Колективні навички, звички та вміння є соціально-психологічними міжособистісними утвореннями, які дозволяють розуміти наміри і передбачати дії колеги, своєчасно допомагати йому, а також оперативно використовувати сприятливі умови, що створені завдяки його діям. Сукупність навичок та вмінь усіх членів колективу в комплексі з індивідуальною майстерністю становить колективну майстерність, наявність якої є невід'ємною характеристикою високорозвинутого колективу. Для такого колективу характерна єдина система цінностей, яка проявляється в колективних нормах та Колективній думці.

Колективною думкою називають єдину позицію з конкретного, вагомого для всіх за своїм значенням питання, яка поділяється всіма членами колективу.

Колективні норми є різновидом стійких колективних думок про правила та вимоги до поведінки особистості в тих чи інших умовах. Такі норми мають формуватися на основах загальнолюдських гуманістичних цінностей, відображати закони держави України.

Важливою характеристикою колективу в умовах

демократизації державного устрою є право кожного члена колективу на свої переконання і розуміння того, що ці переконання не мають перешкоджати виконанню завдань колективу. Важливою є також необхідність прислуховуватись до думки меншості при суворому безперечному виконанні наказу. Такі думки мають вивчатися командиром на основі аналізу їх причин та превентивних заходів прогнозування можливих наслідків їх утвердження.

Діяльність, спільні професійні інтереси, співробітництво та різні форми взаємодії породжують різновиди зв'язків між членами колективу. Це спільні погляди, думки, позиції, інтереси, переконання. Якщо погляди кількох людей збігаються або є близькими, то їх (людей) називають одностайними.

Іншим різновидом зв'язків між особами є набуті у процесі діяльності навички та вміння взаємодії і співробітництва, які є невід'ємною частиною майстерності.

Третій різновид колективних зв'язків ґрунтується на почуттях, на взаємних оцінках ролі, що їх кожний член колективу відіграє в житті та діяльності колективу. Цей різновид внутрішньоколективних зв'язків отримав назву взаємовідносин товариськості.

У процесі розвитку колективу зв'язки між його членами розвиваються. В системі взаємовідносин в колективі кожна людина має певне значення, яке називається її статусом. Соціально-психологічний статус – це становище, яке посідає індивід або група серед інших людей чи груп.

Кожний колектив складається з мікрогруп та їх членів, властивими для них статусним положенням і зв'язками.

Статус характеризується двома показниками: соціально-психологічним рангом (авторитетом) та роллю. Ранг визначається впливовістю певного члена колективу. Авторитет – вплив, яким користується група або індивід в різних сферах життя, ґрунтується на визнанні їх досвіду, знань, моральної гідності як норма соціально-психологічної поведінки.

У цьому сенсі змінювати статус особи (відкривати чи обмежувати перспективи особистісного зростання), так і колективом (підвищувати в ньому рівень згуртованості чи дезінтегрованості) означає керувати їх життєдіяльністю.

Зазначається, що роль – соціальна функція особистості, що відповідає нормам та способу поведінки людини залежно від статусу чи позиції у суспільстві на рівні міжособистісних стосунків. Внутрішньо-колективна роль – це характерна манера поведінки, яка закріпилася за конкретною особистістю. Роль можна розглядати як реалізацію статусу і позиції особистості. Позиція – інтегральна система вибіркового відносин особистості.

Кожен колектив характеризується своїми традиціями. Роль соціально-психологічних регуляторів, стимуляторів внутрішньоколективного спілкування, які пов'язують особистість з колективом, виконують традиції. Ці традиції є колективні або групові дії, відносини, звички, виконання яких стало потребою і які, при цьому, не потребують логічного обґрунтування. Означені традиції відображають властивість визначених сторін психології колективу зберігати свою сталість і розвиватися незалежно від змін у складі колективу. Колективні думки, норми, рівень досягнень

(в спорті, в навчанні тощо), які сприймаються колективом як норма і рівень якої колектив прагне зберегти, можуть бути традиційними.

Також існують традиції, які функціонують порівняно незначний проміжок часу, є традиції, що передаються з покоління в покоління.

Такі традиції класифікують за змістом (бойові, службові тощо), за сферами прояву (моральні, правові), за належністю до різних спільнот людей (національні, професійні тощо). У період розбудови молоді української держави, становлення національної свідомості особового складу особливу роль відіграють національні традиції, які знайомлять воїнів з менталітетом українського народу, розвивають любов до своєї Батьківщини. Провідне місце у військових колективах посідають бойові традиції, які спонукають з честю і гідністю виконувати свій воїнський обов'язок.

Офіцерові-наставнику в його виховній роботі з особовим складом необхідно постійно вивчати і аналізувати спрямованість змісту тих традицій, що склалися і що тільки народжуються. Він має виявити негативні традиції, що правильніше було б назвати стереотипами їх основи, які дотримуються цих традицій, проти кого вони спрямовані, чому саме перешкоджають колективу і його справі. При цьому потрібно шукати альтернативи негативним стереотипам поведінки, давати розвиватися, вивчати й підтримувати нові, здорові ініціативи, які витіснили негативні.

Отже, стереотипи не потребують логічного обґрунтування, оскільки поведінка за стереотипом є звичною.

Безперечно, позитивні традиції військового

колективу, розвинуті й підтримані командиром, сприяють його згуртованості, підтримують прагнення колективу домогтися високих успіхів в службі та бойовій підготовці на основі мотивації «заради країни».

При вивченні колективу беруть до уваги колективні настрої і його морально-психологічний стан. Високий моральний стан військ – це засіб, який здатний перетворити поразку в перемогу. Норман Коупленд зауважував, що армія не розбита доти, доки вона не перейнялася свідомістю поразки, тому що поразка – це висновок розуму, а не фізичний стан [80].

За цих обставин слід зазначити, що *колективні настрої* – це складна гама емоцій, почуттів, афектів та пристрастей, яка оволодіває всім колективом і суттєво впливає на його життєдіяльність.

Колективні настрої відносно тривалі, і в їх основі лежить емоція (позитивна або негативна, однак не нейтральна). Звідси, високий динамізм у перебігу та зміні настроїв соціальних груп. Настрої можуть у найкоротший термін майже миттєво змінитися докорінним чином, вони можуть швидко перерости у дію, переходити зі свідомих у несвідомі, з прихованих форм у неприховані. Настрої колективу містять у собі велику рушійну силу, швидко поширюються в колективі й обов'язково є детермінованими. Офіцер має реальні можливості свідомого і науково обґрунтованого управління настроєм колективу. Офіцерові потрібно пам'ятати, що денний настрій визначається настроєм, який є сформованим в ранішні години, тому із самого ранку офіцер повинен настроїти людей оптимістично і по-дійовому, показувати особисто

приклад позитивного настрою. Треба також пропагувати приклади правильної поведінки, використовувати все, що може сприяти позитивному настрою – військові ритуали, інформацію-про досягнуті успіхи та можливі позитивні перспективи колективних подій. Вплив колективу на громадянські почуття кожного його члена відбувається шляхом залучення до певних ритуалів. Національні та професійні ритуали, шанування прапора, виконання національного гімну розвивають патріотичні почуття у кожному.

Крім того, важливою умовою запобігання негативним настроям є чітка організація служби, побуту та дозвілля, вияв причин невдоволення ще до того, як вони стали груповими. Такі основні шляхи в роботі офіцера з управління колективними настроями.

Стан колективу в даний момент визначається рівнем готовності до вирішення конкретного завдання в окремому випадку. Він залежить від впливу переконань особистості на мотиви конкретних вчинків.

Високий рівень розвитку колективу означає наявність згуртованості, високої соціально-психологічної стійкості, стабільності, які обумовлюються спільними моральними цінностями – патріотизмом, дисциплінованістю, службовою злагожденістю, особистою дружбою.

Розглянемо детальніше окремі характеристики колективу і основні питання керівництва колективом.

5.2 Керівництво військовим колективом

Взаємовідносини в колективі складаються зі взаємовідносин його членів. *Взаємовідносини* – це специ-

фічна мережа духовних зв'язків, які об'єднують членів колективу. Ставлення до товариша має складну психологічну структуру й містить в собі компоненти: пізнавальні, емоційно-оцінювальні, мотиваційні та виконавчі.

Пізнавальні елементи – це знання, які є необхідними воїну для того, щоб він міг визначити своє ставлення до інших членів колективу. Емоційно-оцінювальні елементи – це емоції та почуття, що виникають у воїна відповідно до вчинків свого товариша чи його особистості в цілому. Мотиваційні елементи – виконують роль спонування до певних вчинків у системі внутрішньоколективних взаємодій. Виконавчі елементи – ставлення особистості до своїх товаришів, що складаються з навичок, умінь спілкування та індивідуального підходу до них. Взаємовідносини у колективі складаються як взаємовідносини між начальником і підлеглими та між воїнами, яких об'єднує спільна діяльність відповідно до організаційної структури колективу.

За допомогою анкет, бесід, спостережень можна реєструвати, наприклад, взаємні симпатії, антипатії, ступінь поваги між членами колективу. Цілісність особистості проявляється, зокрема, і в тому, що людина дозволяє іншим мати власну траєкторію, за діяльністю і діями інших може проаналізувати результати власної взаємодії з іншими.

Міжособистісними взаємовідносинами в науці займається мікросоціологія. Засновником спеціального дослідження взаємовідносин у групах – соціометричного методу – є Дж. Морено.

Існує багато модифікацій соціометричного дослідження, за допомогою яких особистість може швидко

отримати інформацію про структуру і розвиток колективу.

Соціометричну процедуру можна проводити у двох формах: респондент відповідно до заданого критерію вибирає стільки осіб, скільки він вважає за необхідне (**непараметрична**). Вона проводиться, коли потрібно з'ясувати якомога повнішу картину взаємовідносин між членами колективу. При великій кількості людей в колективі, міжособистісних зв'язків настільки багато, що процес їх визначення стає невмісним і проаналізувати їх можливо тільки при застосуванні обчислювальної техніки, в такому разі велика ймовірність одержання випадкового вибору. При цьому необхідно застосовувати вибірковий метод математичної статистики.

Соціометрична процедура з обмеженою кількістю вибору є **параметричною**. В цій процедурі респондентам надається можливість обрати фіксовану кількість членів колективу. Як правило, дослідники зупиняються на трьох виборах від загальної кількості членів групи. Обмеження кількості виборів значно підвищує надійність соціометричних даних і полегшує їхню обробку. Таке обмеження примушує опитуваних уважніше ставитися до своїх відповідей, обирати для відповіді тільки тих членів групи, які дійсно відповідають запропонованим ролям. Для з'ясування структури взаємовідносин у групі необхідно знати не лише тих, кого вказують у відповіді на кожне соціометричне запитання, але і хто вказує, тобто, обов'язковим атрибутом соціометричної анкети є прізвище того, хто відповів або будь-який інший ідентифікатор, що замінює прізвище. Найчастіше це

номер респондента. Дослідник має гарантувати збереження таємниці.

Взаємовідносини між членами колективу відображаються схематично за допомогою соціограми. Кожному членові групи пропонується в думках проаналізувати здібності і компетентність членів групи і зазначити проти кожного прізвища свій вибір за допомогою знаків: «+» (так, можу виконати з ним відповідальне завдання); «0» (не знаю, чи зможу); «-» (ні, не зможу виконати з ним відповідальне завдання). Дослідження є непараметричним, тобто дозволяє вибирати будь-яку кількість людей на відміну від параметричного, де кількість можливих виборів є заданою. Дослідник має впевнитися, що респондент позитивно ставиться до дослідження, має переконати колектив, що результати дослідження підуть йому на користь і не зашкодять жодому з членів колективу. Позитивним у методиці соціометрії є можливість за короткий час зібрати значний матеріал, який можна статистично обробити і представити наочно, але вона не виявляє справжніх мотивів виборів – кількість взаємних виборів може відображати не стільки згуртованість, скільки зв'язки приятелів з окремих мікрогруп.

За допомогою даних соціометрії, які можуть доповнюватися іншими методами психологічного дослідження, офіцер отримує характеристику взаємовідносин у колективі.

У формуванні правильних взаємовідносин у колективі командир використовує такі шляхи:

1. Забезпечення і постійне підтримання твердого розпорядку дня, свідомої внутрішньої дисципліни.

2. Роз'яснення юридичної відповідальності за порушення культури взаємовідносин між воїнами.
3. Особистий приклад командира.
4. Індивідуальний виховний вплив на лідерів мікрогруп (через зміну переконань, суворий контроль за поведінкою, заохочення позитивної поведінки, вияв причин психологічної впливовості лідерів в мікрогрупах).
5. Негайний розгляд скарг.
6. Широке використання засобів впливу колективу на осіб, які мають схильність порушувати субординацію в стосунках.
7. Своєчасне усунення причин та умов, які породжують порушення субординації у взаємовідносинах.
8. Запобігання виникненню конфліктів та їх усунення.

Щодо останнього пункту, то, перш за все, потрібно розрізнити привід, що призвів до конфлікту, та його причину, яка, як правило, маскується.

Треба також розвивати здатність підлеглих спокійно сприймати критику, поважати точку зору колег, вміння вислухати, тактовно спростувати аргументи, розвивати культуру взаємовідносин у колективі.

Складові культури взаємовідносин такі:

1. Характер почуттів у міжособистісних взаємовідносинах, що панують у групі.
2. Мотиви виборів у системі міжособистісних взаємовідносин (позитивні чи негативні, – наприклад, пошук вигоди чи заступництва).

3. Відсутність чи наявність конфронтації між офіційною і психологічною структурами взаємовідносин у колективі. Ступінь психологічного впливу сержантів на підлеглих.
4. Відсутність чи, навпаки, наявність конфліктних способів самоствердження особистості в колективі. Способи (ті, що допускаються або ті, що не допускаються) набуття чи підвищення членами колективу соціального статусу.
5. Кількість осіб, внутрішньогрупові ролі яких нав'язуються, принижують їх гідність, ведуть до приниженої поведінки.
6. Ступінь співвідношення формальних та внутрішньоколективних (психологічних) статусів сержантів і активістів. Ступінь поширення негативного лідерства (від відсутності до панування).
7. Характер правил внутрішньоколективної (внутрішньогрупової) поведінки; відсутність чи панування примітивних правил взаємовідносин (кругової поруки, рангової відповідності, демонстрації сили), наявність відсторонених від колективу його членів, відведення зайвої агресії від себе.
8. Характер адаптації молодих воїнів, терміни і способи її здійснення для даного колективу.
9. Рівень культури міжнаціонального спілкування (особистисного, групового, колективного).
10. Кількість мікрогруп негативної спрямованості, ізольованих осіб, яких бойкотують.
11. Характер впливу колективу на поведінку осіб, що вступають у конфлікт.

12. Характер взаємовідносин між мікрогрупами. Найявність провідної підгрупи і тих груп, які перебувають під впливом інших. Кількість і значущість конфліктів, що виникають між мікрогрупами, способи їх вирішення.
13. Ступінь участі членів групи у прийнятті групових рішень.
14. Показник внутрішньогрупової згуртованості, характер її основ (що відповідають або не відповідають інтересам служби).

Для ефективної роботи з колективом корисним є вивчення творів видатних класиків педагогічної думки. Такою книгою для читання є «Педагогічна поема» А.С. Макаренка, котрий власною творчістю показав, яку колективі виховується особистість, розкрив шлях сходження від колективу до особистості [94]. В. Сухомлинський своєю творчістю і практикою життя показав шлях від особистості до колективу. Ці два видатні імені є всесвітньо відомими педагогами. У колективі кожний його член має повноваження, відповідальність, в ньому існують взаємовідносини військового товариства, взаємоз'язок мікрогруп як окремих органічних частин цілого, взаємовідносини відповідальної залежності між ними. Колектив діє як живий соціальний організм, а особистість в результаті влиття в колектив набуває нових соціальних новоутворень. Командир на етапах формування колективу переходить від вимог авторитарних до вимог до кожної особистості на фоні загальних вимог колективу (А.С. Макаренко). Колектив при цьому виступає як суб'єкт управління.

Ефективне керівництво особистісними взаємовід-

носинами у колективі є важливою умовою ефективності його діяльності.

5.3 Методи роботи командира у військовому колективі

Колективна думка є сукупністю індивідуальних оціночних суджень більшості колективу. Вона формується під впливом моралі суспільства, традицій, звичаїв, вимог організації.

У своєму розвитку колективна думка проходить ряд етапів.

На першому етапі члени колективу сприймають, переживають й оцінюють окремий вчинок чи подію. У кожного з них з'являється своя суб'єктивна оцінка та індивідуальне судження. Головне в цей момент з боку особистості попередити появу неправильних думок, упереджених оцінок.

Командирові потрібно пам'ятати, що саме його думка відіграє вирішальну роль у формуванні у підлеглих певних поглядів та суджень. Це зобов'язує його уникати необачних суджень, обмірковувати свої висловлювання, бо вони впливають як на поведінку особистості, так і на авторитет самого командира. У складних ситуаціях позиція особистості має бути категоричною та переконливою і не залишати сумніву у своїй правильності.

На другому етапі члени колективу або спокійно, або в суперечках обмінюються думками. Офіцеру в цей період формування колективної думки ліпше впливати на цей процес через лідерів, актив підрозділу.

На третьому етапі в розвитку загальної думки

беруть участь групи воїнів, які мають різні знання, переконання, досвід, інтереси, але у них складається єдність поглядів. Якщо погляди помилкові, то руйнувати їх на цьому етапі значно складніше, ніж на попередніх. Якщо думка колективу позитивна – командир може використовувати її для підвищення ефективності служби.

В роботі командира з формування колективної думки можна виділити такі види напрямки діяльності:

- постійний і надійний зв'язок з колективом та вибір ефективних засобів впливу на нього;
- настанова загальних цілей та завдань перед підлеглими та їх роз'яснення, доведення до колективу значущості спільної думки для згуртованості колективу, а також доведення до колег реальної інформації про стан справ у колективі з питань служби, навчання та побуту;
- розвиток легітимної (відкритості, прозорості) та культури дискусій;
- використання позитивних прикладів;
- підтримка коректних взаємовідносин.

Отже, роботу командира можна характеризувати двома підходами:

а) командир пропонує колективу основну ідею майбутньої діяльності, що має скласти основу колективної думки, аргументує і переконує колектив у необхідності зайняти саме цю позицію;

б) командир дає можливість підлеглим широко розглянути проблему (на зборах, дискусіях тощо), щоб закріпити корисні думки або докорінним чином перебудувати позицію, що склалася.

Такі основні напрямки роботи щодо управління офіцера колективною думкою.

■ Контрольні питання:

1. *Обгрунтуйте структурну організацію військового колективу та її роль у військовій психології.*
2. *Чи обов'язкового для керівництва військовим колективом володіти спеціальними знаннями стосовно технічного оснащення повного підрозділу: володіти певною чи генеративно-цілісно?*
3. *Розкрийте сучасні інноваційні методи роботи командира у військовому колективі.*

■ Теми рефератів:

1. *Соціальні умови формування шляхетної конституції особистості.*
2. *Ірраціональні та раціональні фактори свідомості у воїна.*

РОЗДІЛ 6. СИЛА ДУХУ ЯК СЕРЦЕВИНА АКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ

6.1. Ірраціональні якості особистості в колективі

Світ, який оточує воїна та події життя, що він їх переживає, викликають у нього задоволення чи невдоволеність, гнів чи захоплення тощо. У цьому сенсі ірраціональними якостями є емоції та почуття людини, що завжди виступають у нероздільній єдності з пізнавальними процесами і виникають в ході активних взаємовідносин людини із зовнішнім світом. Тому варто використовувати синергетичний метод.

Різноманітні переживання людини, в яких проявляється її ставлення до того, що діється навколо, до інших людей і до себе самої, називають емоціями і почуттями. Емоції мають ситуативний характер, почуття – особистісний.

Згідно з інформаційною теорією (П.В. Сімонов), емоція є вираженням протиріч між інформацією, необхідною для задоволення потреб особистості, з тією інформацією, якою вона володіє. Невроз є хворобою браку інформації. Доповнення намірів знанням можливостей про шляхи і способи досягнення цілей надає суб'єктивної впевненості у вирішенні суперечностей, закладених у потребах [147].

Не кожне явище довколишнього середовища викликає в людини переживання. Вони викликаються лише тими об'єктами, які набувають певного життєвого значення для людини, пов'язані з її потребами. Почуття є своєрідним відображенням об'єктивної

дійсності людиною. Ці відображення здійснюються у формі переживання. Так, воїн, котрий досягнув своєї мети, радіє з цього приводу.

При цьому, емоції і почуття можуть виступати як процес, що відбувається в часі, як психічний стан особистості, як стійка властивість людини, що свідчить про те чи інше ставлення особистості до предметів та явищ середовища.

В цьому розумінні психічний стан – це особлива психологічна категорія, яка об'єднує різні психічні явища. Виділення психічних станів як феномена психічного життя людини допомагає, по-перше, заповнити прогалину між психічними процесами та психічними властивостями; по-друге, більш обґрунтовано характеризувати поведінку особистості в різних ситуаціях.

Основне призначення функцій психічних станів – збереження динаміки та врегульована взаємодія підсистем тіла організму й психіки (за панівної ролі психіки) у проміжку часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта, змінами середовища. Психічні стани так чи інакше характеризують психіку людини, визначають своєрідність різних психічних проявів і є ніби тембром психічної діяльності. Щодо психічних процесів психічний стан виступає засобом їх організації в певний період часу, в якому використовується феномен гомеостазу.

Отже, головна функція психічних станів – врівноваження людини, як відносно замкненої системи, із зовнішнім середовищем, що постійно змінюється; погодження з конкретними об'єктивними умовами, активна організація цієї взаємодії. Така взаємодія та

злагоджених забезпечуються здатністю психіки людини набувати необхідного на даний момент стану.

В цьому випадку тимчасово панівними стають ті компоненти, які необхідні для збереження рівноваги та взаємодії у даній ситуації, і загальмовують ті функції, діяльність яких не повинна бути активною на даний момент. Остання інтегрувальна функція – функція регуляції всіх інших психічних явищ (процесів і властивостей). Щодо психічних процесів вона виступає як засіб їх організації, відрізняється від них відносною тривалістю при збереженні однорідності. Щодо психічних властивостей, з одного боку, вона певною мірою виражає ці властивості, а з іншого, утворення і формування психічних властивостей здійснюється через етап психічного стану. Врешті-решт, кінцевим результатом психічних станів є психологічні утворення: знання, навички та вміння, які, в свою чергу, мають безпосередній вплив на виникнення, перебіг і спад психічних процесів. Психічний стан – це відображення особистістю ситуації в динаміці психічної діяльності, що виражається в єдності поведінки та переживання на певному проміжку часу. В.М.Мясищев визначає психічний стан як загальний функціональний рівень, на тлі якого розвиваються психічні процеси [107].

Вперше проблему психічних станів як загальнопсихологічну категорію, що потребує систематичного вивчення, порушив М.Д. Левітов. У психологічних словниках також немає чіткого визначення цього поняття, а викладено тільки окремі категоріальні показники явища. У психологічному словнику за редакцією А.В. Петровського і М.Г. Ярошевського психічний

стан розглядається як поняття, що використовується для відокремлення у психіці індивіда одночасно статичного моменту, порівняно з психічними процесами, та стійкими проявами психічних властивостей [82, с. 267].

Англійський військовий психолог Норман Коупленд чітко визначає сутність і роль морального фактору в сучасній війні, його детермінанти, розкриває основні напрямки роботи командирів щодо формування високого морального духу військ [79]. Поняття «моральний дух» і «психічний стан» він ототожнює і висловлюється так: «Про його існування було відомо тисячі років тому, але тільки талановиті керівники були спроможні оцінити й використати його. Наполеон, певно, найкраще з усіх видатних полководців розумів значення морального стану військ. Він говорив, що один солдат, який володіє високим духом, дорівнює трьом, які не мають цієї зброї» [80, с. 21]. Моральний або психічний стан являє собою таємницю лише настільки, наскільки він невидимий та невідчутний. Це наймогутніша зброя, яка відома людині; більш могутня, ніж найруйнівніша зброя. «Високий психічний стан військ – це засіб, який здатний перетворити поразку на перемогу. Армія не розбита доти, доки вона не проїнялась усвідомленням поразки, бо поразка – це висновок розуму, а не фізичний стан» [80, с. 22].

Таким чином, глибоке розуміння і знання змісту психічного стану особистості наставниками забезпечує їм успіх у роботі з військовослужбовцями.

На виникнення будь-якого психічного стану безпосередньо впливає конкретна ситуація, тобто вони

детерміновані зовнішніми впливами, зовнішніми обставинами, попереднім настроєм тощо. Правильне розуміння цих аспектів виникнення та розвитку відповідних психічних станів допомагає наставникові більш цілеспрямовано організувати власну роботу та життєдіяльність курсантів і студентів у ВВНЗ та ВНЗ.

В житті воїна емоції і почуття мають велике значення, бо спонукають до діяльності при виконанні його професійних обов'язків.

Почуття та емоції свідчать про якість людини. Значною мірою воїна характеризує те, над чим він сміється. Від емоційного забарвлення діяльності залежить її успішність.

Здатність воїна опанувати свій страх і виконувати всупереч йому свої обов'язки на найкращому рівні є найважливішою умовою якісного виконання завдань.

Емоції і почуття характеризуються полярністю, мають позитивний чи негативний відтінок, що утворюється ставленнями людини. У складних почуттях вони можуть утворювати суперечну єдність («гіркота перемоги»).

Залежно від того, як емоції впливають на діяльність людини, їх характеризують як активні – **стенічні** (вони посилюють її енергію і сприяють ефективності діяльності), або **астенічні** – пригнічують людину і послаблюють її активність при виконанні поставлених завдань.

Емоції та почуття розрізняються за силою, або інтенсивністю, отже вони бувають слабкіші чи сильніші. Їх сила зумовлюється зв'язком з потребами, інтересами людини, оцінкою значущості явищ чи предметів, які сприймаються людиною і викликають

емоції. Вони залежать також від індивідуальних особливостей воїна взагалі і його суб'єктивного стану в даний момент.

Переживання характеризуються певною тривалістю. Деякі з них є короткочасними, інші тривають довго – тижнями, місяцями, роками, десятками років. Тривалість почуттів залежить від змісту об'єктів, які їх викликають, і характеру тих потреб, прагнень людини, із задоволенням яких вони пов'язані. Довготривалими є почуття, які стають виявом стійкого і узагальненого ставлення людини до певних об'єктів. Прикладами можуть бути почуття дружби, любові, патріотизму тощо. В таких випадках переживання людини є виявом її властивостей.

Характерною рисою кожного більш-менш сильного переживання є те, що воно охоплює особистість повністю. Це свідчить про найтісніший зв'язок переживань особистості з задоволенням її потреб, зі змінами її взаємовідносин із середовищем. Сильне переживання людини мимоволі виявляється в змінах виразу її обличчя, пози, інтонації голосу, а також діяльності внутрішніх органів. Враховувати цей вплив емоцій і почуттів на діяльність є важливим, бо від цього залежить і фізичний стан, і працездатність підлеглих. За зовнішніми проявами людини можна робити припущення про її ставлення до тих чи інших об'єктів [72].

Про стан людини свідчать також її міміка та пантоміміка, що суттєво для невербальної риторики. Жест руки «шпилем догори» може визначати впевнену позицію людини. Але необхідним є доповнення аналізу окремого жесту комплексним аналізом пантомімічного виразу конкретної людини, що може

розкрити її емоційні почуття. Жест «руки за спиною із захватом кисті» може свідчити про те, що людина чимось пригнічена і намагається опанувати себе. В цьому випадку одна рука міцно стискає кисть другої, наче намагається стримати її від завдання удару.

Цікаво, що чим більш людина гнівається, тим рука пересувається вище. Можливо, саме від цього жесту пішов вислів «взяти себе в руки». Якщо цей жест замінити на жест «руки в замок за спиною», це може сприяти появі почуття заспокоєння та впевненості у собі.

Ці приклади зв'язку емоцій і почуттів з пантомікою мають спонукати до аналізу підлеглих офіцером, їх прагнення розпізнавати за виразами обличчя, за інтонаціями – їх переживання.

Воїн має пам'ятати, що вияви почуттів є водночас засобом емоційного впливу людини на інших. Уміння керувати своїм голосом, виразом свого обличчя, мистецтво погляду та повороту – необхідні моменти педагогічної майстерності.

Емоційні переживання за своєю природою є рефлексорним явищем. Нижчі, давніші за своїм походженням емоції пов'язані з підкіркою, але підкірка функціонує під контролем кори великих півкуль головного мозку. Контроль з боку кори виявляється, зокрема, у тому, що людина може регулювати силу емоцій. Підкірка виступає джерелом сили емоцій, але людина може певною мірою стримувати цю силу (наприклад, гнів, роздратування тощо).

Складніші переживання людини пов'язані з утворенням систем тимчасових нервових зв'язків з утворенням, підтримкою і зміною динамічних

стереотипів. Утворення, підтримка і руйнування динамічного стереотипу не проходять байдуже; людина у таких випадках переживає.

Емоції і почуття поділяються на види за їх змістом, характером ставлення людини до об'єктивної дійсності, ступенем розвитку емоцій і почуттів, силою емоцій і особливостями їх прояву.

Переживання поділяються на відображення ситуаційного ставлення людини до певних об'єктів і переживання, в яких проявляється стійке і узагальнене ставлення до них. Перша група переживань, як зазначалося, називається емоціями, друга – почуттями у вузькому значенні цього слова.

Емоції поділяються на *прости*, що є безпосереднім відображенням взаємовідносин людини з тими чи іншими об'єктами, і *складні*, в яких це відображення має опосередкований характер.

У процесі життя і діяльності людини її елементарні переживання перетворюються на складні емоції, що пов'язані з розумінням об'єктів, усвідомленням їх життєвого значення. Так, задоволення від смачної їжі є просто емоцією, задоволення ж від успішного закінчення якого-небудь завдання, сприймання – через споглядання красивого краєвиду чи картини є складним переживанням.

За силою, характером прояву і стійкістю серед емоцій виділяють *афекти і настрої*.

Почуття за змістом поділяють на *моральні, інтелектуальні та естетичні*. Деякі з них можуть набувати характеру пристрастей. За цих обставин варто розглянути імператив модеорнізації страху. В діяльності військовослужбовця важливим є розуміння та

усвідомлення природи страху в імперативі її модернізації. Спочатку емоція страху викликається безпосереднім впливом деяких подразників. Це може бути, наприклад, раптовий несподіваний вибух. Як обумовлено, рефлекторно-інстинктивна реакція при усвідомленні небезпечності цього вибуху стає умовно-рефлекторною. У зв'язку з розумінням реальної небезпечності тих чи інших об'єктів, явищ, одні страхи зникають, інші – виникають. *Страхи можуть породжуватись і уявленими об'єктами*, подіями, про які людина дізнається зі словесного повідомлення.

Чим більше людина підготовлена до сприймання небезпеки, чим менш несподіваною вона є, тим більше людина може опанувати себе, менше лякається або й не боїться зовсім. Схильність людини легко піддаватися страхові, не обдумуючи серйозності небезпеки і не мобілізуючи свої зусилля на його подолання, називається *лякливістю*. Лякливість, у свою чергу, є складовим моментом негативної риси характеру, що називається *боягузством*. Лякливість відіграє негативну роль у житті людини, вона пов'язана з негативною роллю страхів у її діяльності, іноді стає непереборною перешкодою для подальшої її діяльності. Страх пригнічує і зупиняє душевну роботу. Але коли воїн переборює його, воїна охоплює піднесення.

Протилежною страхові є *сміливість*, яка є складовим моментом мужності людини. Не той мужній, хто лізе на небезпеку чи не відчуває страху, а той, хто може побороти найсильніший страх (К.Д. Ушинський).

Провідну роль у формуванні емоцій відіграють суспільні відносини. Похвала з боку інших людей,

товаришів, керівника може викликати почуття власної гідності і навпаки, негативне оцінювання – невпевненість у собі, своїх вчинках, незадоволення собою.

Прості емоції викликаються безпосередньо дією на організм тих чи інших об'єктів, пов'язаних із задоволенням його первинних потреб. Переживання задоволення і незадоволення, приємного і неприємного є характерними для елементарних емоцій. Вони регулюють дії людини, спонукають до одних і налаштовують на уникнення інших.

Короточасні і сильні емоції людини, що виникають раптово і виявляються в різних змінах внутрішнього стану називають *афектами*.

Афективним може бути напад страху, гніву тощо. Для афектів характерним є нестримний їх вияв, не дуже чітке усвідомлення дій. Афекти спричиняють гострі життєві ситуації. Афекти вносять глибокі зміни у психічне життя воїна і залишають після себе тривалий слід.

Людина може регулювати свої афективні реакції, якщо зупинити їх із самого початку. Важливу роль в опануванні афектами відіграє контроль за їх зовнішнім проявом.

Настрoєм називають загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус. Настрій часто виникає як відгомін сильної емоції людини. Настрій буває радісним, сумним, бадьорим, пригніченим тощо. Як і всі емоції, настрої характеризуються полярністю.

Настрій є обумовленим явищем, залежить від життєвих обставин, які його породжують, і від

індивідуальних особливостей людини. Тимчасові настрої обумовлюються актуальними враженнями людини, згадками про ті чи інші події минулого. Стійкі настрої породжуються усвідомленням людиною сенсу власної діяльності, її результатів, успіхів діяльності колективу, членом якого воїн є.

До стійких і тривалих почуттів людини належать ті її почуття, що пов'язані зі стійкими прагненнями людини до певного об'єкта. Це проявляється в зосередженості, зібраності сил людини, в її спрямованості на досягнення певного об'єкта.

Моральні почуття воїна – це почуття, в яких проявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей і до себе самого. Вони нерозривно пов'язані з певними нормами поведінки, прийнятими в даному суспільстві, з оцінкою відповідності або суперечності дій, вчинків, намірів людини цим нормам. Джерелом цих почуттів є суспільне життя людей, їх взаємини.

Зміст конкретних моральних норм і почуттів визначається суспільними відносинами людей. Моральним є все те, що при збереженні гуманістичних цінностей сприяє задоволенню потреб особистості і діяльності на користь суспільства.

Високим моральним почуттям є почуття любові до своєї Батьківщини, пов'язане з любов'ю до людей і з почуттям гуманності. Любов до людей дозволяє офіцерові спиратися на найкращі риси у своїх підлеглих, відгукуватися на їх радіщі і турботи.

Важливим високим моральним почуттям є почуття честі. Воно виникає при оцінюванні дій, вчинків особистості іншими людьми з точки зору відповідності

нормам моралі. Почуття честі тісно пов'язане з чесністю людини як рисою її характеру. Воно виявляється в цілому ряді моральних емоцій – задоволенні, повазі, приниженні, образі, гніву на тих, хто принижує честь, гідність людини. Одиницею морального розвитку є смислове переживання як узагальнене емоційне ставлення особистості до сутності поведінкової ситуації (І.Д.Бех [22]).

Оцінка людиною своїх власних вчинків, гарних і поганих, своєї діяльності, свого ставлення до інших співвідноситься з її совістю. Совість є важливою формою прояву моральної свідомості людини. Голос совісті є найвищим регулятором її відносин до інших людей, її ставлення до своєї справи. Совість спонукає особистість стежити за своєю поведінкою, оцінювати її з погляду тих вимог, які ставить до себе. Голос совісті допомагає людині приймати правильні рішення у складних життєвих ситуаціях. Совість особистості тісно пов'язана з виконанням нею службових обов'язків, з почуттям відповідальності перед своїм колективом, перед державою. Це як «вітмін душі» в феноменології мудрості.

До *інтелектуальних почуттів* у розумовій сфері мозку людини належать переживання воїна, що виникають і проявляються в його розумовій, пізнавальній діяльності. Це почуття нового, любов до знань та інші.

До *естетичних почуттів* належать почуття краси, прекрасного, вони породжуються явищами природи, працею людей, результатами їх мистецької та іншої творчої діяльності. Естетичні почуття є відображенням красивого, що є в самому житті.

Розвиток в особистостей інтелектуальних і естетичних почуттів підносить їх культурний рівень, збагачує їх особистість.

Складним почуттям, яке поєднує в собі естетичні, моральні, інтелектуальні сторони, є почуття смішного, комічного. Здоровий сміх в діяльності колективу є могутнім засобом боротьби з негативними явищами, а також засобом зняття втоми у важких життєвих ситуаціях.

В юнацькому віці проходить подальше формування глибоких, міцних і тривалих почуттів. Тому викладач, що виховує своїх учнів, має максимально сприяти розвитку високих почуттів.

6.2 Раціональні якості особистості

Дії людини, зміст і засоби виконання яких підпорядковані свідомим цілям, називаються довільними або вольовими діями.

Воля є основним показником активності особистості і вищим рівнем саморегулювання. Воля розглядається як первинна динамічна основа життя (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, І.Д. Бех, В.А. Іванников). Від того, наскільки в людини розвинута воля, залежить рівень її діяння як захисника країни і воїна. При цьому необхідна внутрішня автономія спокою.

Воля особистості – це здатність свідомо діяти відповідно до поставленої мети і досягати її, навіть коли при цьому виникають труднощі.

К.Д. Ушинський писав про диво волі і силу звички. Він, зокрема, зазначав, що воля може змінити не тільки душу, але й тіло у його впливі на душу, що

наша воля здатна володарювати над силами організму, а лікування гімнастикою, фізичне виховання є, у їх суті, вихованням і лікуванням організму волею людини [171, с. 27].

Воля людини проявляє себе в діяльності, поведінці, намірах. Вона є формою психіки, що полягає у свідомій регуляції поведінки.

Воля воїна тісно зв'язана з його мисленням і емоціями. З допомогою волі здійснюється перехід від мислення і емоцій до вчинків.

Розрізняють зовнішні та внутрішні перешкоди й труднощі при виконанні вольової дії, що є взаємопов'язаними між собою. Зовнішніми називають перешкоди, які пов'язані з об'єктивними обставинами. Під внутрішніми перешкодами розуміють труднощі суб'єктивного характеру, які потрібно подолати, щоб досягнути певної мети.

Вольові дії розрізняють за формою їх прояву. Відомо, що воля проявляється не лише в тому, щоб виконати ті дії, які потрібні, але і в затриманні дій, які є небажаними. Тому виділяють два види вольових дій: дії виконання, дії затримки.

Людина може виконувати вольові дії за власної ініціативи або за завданням інших людей. Тому розрізняють самостійні і задані дії. Дії за завданням відіграють значну роль в житті особистості. Вміти прийняти вимоги начальника, знайти для себе в необхідному бажане і подолати труднощі, що виникають – важливе завдання розвитку волі воїна.

Виконання воїном вимог Кодексу честі захисника країни є актом моральної поведінки, що за суттю розглядається як вчинок і обов'язок військовослужбовця.

Вчинком є не будь-яка дія, а дія, що спрямована на досягнення визначеної мети певними засобами. Сміслом вчинку є те, як він входить в загальний задум життя людини. Зовнішньо вчинок проявляється в однозначних і незворотних діях.

Часто у вольових діях людини суспільні й особисті інтереси вступають у суперечність.

Боротьба мотивів відбиває наявність у людини внутрішніх перешкод, що свідчить про те, що вольова дія є складною. У вольовому вчинку виділяють етапи його розвитку (стадії або фази).

Усвідомлення мети допомагає воїну прийняти правильне рішення. Вміння офіцера ставити перед собою першочергові цілі, підкоряти їм другорядні, допомагати підлеглим ставити їх – важливе завдання роботи з особовим складом.

Виробка плану дій. Кожний вольовий вчинок є результатом планування дій для досягнення мети.

В інтересах виховання волі у підлеглих офіцер має спонукати їх до того, щоб ретельно обміркувати діяльність і складати план змісту і послідовності дій для досягнення мети.

Прийняття рішення. Процес оптимізації прийняття ефективного рішення характеризується вольовим зусиллям. Напруження нервових процесів, які відбуваються при цьому, спричинено умовними, словесними подразниками. Самонакази, самопереконавання викликають або гальмують відповідні рефлексивні дії. Для поліпшення управління вольовою поведінкою, офіцерові іноді слід допомогти підлеглому прийняти рішення, діяти так, щоб уникнути сумнівів і вагань.

Виконання рішення. Успішне здійснення воїном поставлених перед ним завдань залежить від цілого ряду умов. Наявність знань, умінь та навичок дає змогу воїнові краще їх виконувати. Важливою умовою виконання є наявність у воїна вміння організувати свою роботу, самостимулювати свої дії.

Офіцерові потрібно навчити підлеглих опанувати прийоми самопідбадьорення, самозаохочення, самонавіювання, що мають сприяти бадьорості та впевненості у їх діяльності.

Аналіз виконаної дії. Розвивати волю як складову сили духу – означає виховувати у підлеглих вміння правильно аналізувати свою діяльність для досягнення мети, виявляти негативні риси та позитивні надбаня.

У процесі професійного навчання, виховання та психологічної підготовки формуються вольові якості воїна. Це рішучість, витримка, цілеспрямованість, ініціативність, організованість, самоопанування. Так, **рішучість** полягає в умінні приймати рішення своєчасно, обґрунтовано і відповідно терміново діяти.

Витримка характеризується вмінням воїна гальмувати небажані спонування, не допускати дій, які перешкоджають досягненню поставленої мети.

Під **самовладанням** розуміють наявність у особистості вміння володіти собою, підкоряти свої думки та почуття основній меті.

Принциповість розкриває уміння людини керуватися в своїх вчинках стійкими принципами та переконаннями, що виражають себе в доцільності певних моральних норм поведінки, які регулюють взаємовідносини між людьми. Принциповість виявляється,

наприклад, у стійкій дисциплінованості поведінки особистості.

В особистості необхідно виховувати такі риси, як цілеспрямованість, самостійність, наполегливість, організованість.

Цілеспрямованість полягає в умінні воїна керуватися у своїх діях і вчинках загальними і стійкими цілями, обумовленими її твердими переконаннями.

Самостійність допомагає воїнові уміло обходитись у своїх діях без зайвої допомоги, а також умінні критично ставитись до чужих впливів, оцінювати їх відповідно до своїх поглядів і переконань.

Ініціативність характеризується умінням знаходити при цьому нові, нешаблонні рішення завдання і засоби їх здійснення.

Характерною рисою людини є **наполегливість**, що допомагає активно викликати дії, що потрібні для переборення труднощів, енергійно діяти й добиватися мети до кінця, тобто її досягнення; **організованість** спонукає людину керуватися у своїй діяльності попередніми своїми надбаннями.

Сукупність усіх наведених позитивних вольових якостей особистості утворює **силу волі людини**. Висвітлені недоліки волі характеризують вольову слабкість воїна.

Слабовілля особистості проявляється в її навіюваності і негативізмі.

Навіюванням називають схильність людини легко піддаватися негативним впливам, пропозиціям або порадам, приймати й виконувати їх без достатньої об'єктивної підстави, що є уособленням «психічного зараження».

Негативізм виявляється у здатності людини відкидати сторонні впливи, діяти всупереч їм, не зважати на відсутність достатніх об'єктивних підстав для цього, що суттєво для спекулятивних маніпуляцій свідомістю.

Не можна розцінювати як слабкість волі впертість людини. Надмірну впертість проявляють навіть сильні люди. Вона характеризується хибною спрямованістю вольових дій саме в спекулятивних аспектах маніпуляції свідомістю.

Спрямованість волі – це важлива характеристика волі, яка обумовлює цілі, що їх хоче досягти людина.

В основі розвитку волі людини лежить розвиток її цілеспрямованості, гуманістичного наукового світогляду. Сформований світогляд, стійкі інтереси і почуття є найважливішими передумовами формування сили духу особистості і її вольових якостей.

Крім того, рушійні сили розвитку волі особистості містяться за умов її життя і діяльності. Тільки та людина може розвинути свою волю, яка набуде досвіду подолання труднощів і звичку вольової поведінки, загартовуючи таким чином власний Дух.

Бо боротьба з труднощами, практика подолання перешкод – все це зміцнює волю.

При цьому вольові риси характеру – важлива ознака потенціалу особистості. Воля як усвідомлене прагнення виступає засобом породження окремих компонентів самосвідомості в цілому як інтелектуально-афективної єдності. Провідна роль у цьому належить життєвій формулі смислу, реалізація якого проявляється у виборі людини, відповідях особистості змістом свого життя на споконвічне питання – бути

або мати (Е. Фромм), а за суттю – бути або не бути. Реалізація сенсу за волею: «вольове – воно є загальне, мета є одиничне, самість, діяльне, дієвість; воно є середина того й іншого... Спонування є мета і діяльна самість» [45, с. 307]).

Безумовно, що свобода волі людини не вичерпується поняттям усвідомленої необхідності й висловлюється в самій можливості активності, завдяки якій людина реалізує себе як особистість. Тоді культура гідності виявляється вищою від культури потреб. І основу справедливого суспільства становить людина з правильно вихованою внутрішньою сутністю – громадянською спрямованістю.

Отже, воля як соціальна активність розвивається і шляхом самовиховання. Важливо, щоб офіцер сприяв розвитку адекватної самооцінки підлеглого, допомагав розкрити потенційні можливості підлеглого, що обумовлюють постановку мети і успіх в її досягненні. Повсякденна і систематична робота з розвитку волі – єдиний шлях становлення воїна, як вольової особистості.

РОЗДІЛ 7. ПСИХОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМИ КОЛЕКТИВАМИ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АТО НА ДОНБАСІ: ПРОГНОЗИ НА МАЙБУТНЄ

7.1 Діагностика в управлінні військовим колективом

Дослідження військового колективу містить визначення спрямованості колективу і вивчається у таких моментах: мета, цілі, потреби, інтереси, ідеали колективу, предмети та об'єкти, ставлення, які є найбільш цінними для колективу; ціннісні орієнтації, розуміння колективом значущості своєї діяльності для суспільства, України та її Збройних Сил, рівень колективних установок на досягнення високих результатів у навчанні, службі, дисципліні, бойової готовності; єдність і узгодженість в загальній та індивідуальній спрямованості воїнів певного колективу; оцінка групових психологічних якостей. Особливо в зоні АТО на Донбасі важливою є морально-психологічна атмосфера колективу, в якій визначаються активність підрозділу, його творча цілеспрямованість; на якому рівні перебувають духовні запити та інтереси людей; як узгоджує колектив свої вчинки із загальнолюдськими моральними цінностями буття; прояв чесності, доброзичливості, дружності, співпереживання, справедливості; стійкість упевненості колективу у власних можливостях; рівень суспільної активності, врахування інтересів більш широкого колективу; повага людей, що роблять усе заради спільного блага; прагнення воїнів до взаємного спілкування і обміну інформацією; прагнення спілкуватися і співпрацюва-

ти з воїнами інших підрозділів; наявність у воїнів бажання синхронно діяти; в екстремальних ситуаціях роль офіційного активу у житті братерського колективу; ділові якості офіційного активу; повага командирів, підтримка їх вимог, надання їм допомоги; організаційна єдність колективу; чесність у виконання статутних вимог і взаємовідносинах; здатність групи самостійно й ініціативно вирішувати різні завдання навчання та служби; як група виправляє помилки в діях окремих воїнів; як група поводить себе в складних і бойових ситуаціях; як долає колектив невдачі під час досягнення загальної мети; як колектив узгоджує загальні та індивідуальні інтереси воїнів; кількість мікрогруп, їх спрямованість і взаємодії; традиції колективу.

Інтелектуальна єдність проявляє себе у способах маневру, мобільності вирішення колективом бойових питань та завдань. Саме з цією метою в зону АТО на Донбасі введені аеромобільні підрозділи 95-ої Аеромобільної Бригади. Швидкість вироблення загальної лінії поведінки; взаєморозуміння при вирішенні групових завдань; у наявності «спільної мови» у колективі; в тому, чи може колектив домогтися загального розуміння і знайти спільне рішення при обговоренні поведінки окремих воїнів; наскільки правильно оцінює колектив зміни в навчанні, службі та життєвих обставинах, чи швидко виробляє нову поведінку; у наявності в колективі єдиної думки про свої можливості, недоліки, гідності, чіткість цієї думки; в тому, як оцінює колектив своє місце серед інших колективів, як оцінюється і сприймаються критичні зауваження з боку товаришів та командирів.

Емоційна єдність групи – це і наявність життєрадісного емоційного тону в групі; почуття гумору; наявність здорового глузду; наявність доброзичливості у взаємовідносинах військовослужбовців, симпатії; наявність прагнення до спільних переживань, подій, життєвих явищ; як переживають воїни успіхи і невдачі у навчанні, службі, особистому житті; чи відбувається загальний мобілізаційний настрій у важких ситуаціях служби; чи існує взаємна доброзичливість у ставленні між мікрогрупами; наскільки поширена симпатія і дружба між воїнами.

Вольова єдність групи характеризує, чи в змозі група мобілізувати усі сили і довести справу до завершення; уміння групи ставити групові завдання самостійно і згуртовано їх досягати, швидкість і усвідомлення прийнятих групою рішень, наявність твердості у їх здійсненні, здатність групи стримувати свої почуття, як того вимагають інтереси справи; можливість колективу довготривало і напружено працювати над виконанням поставленого завдання; своєчасність вияву і використання групою резервів для подолання труднощів. На основі цих та інших даних роблять загальні висновки з прогнозами розвитку колективу.

У цьому аспекті роботи Дж. Мак Грегора, Р. Такера, Б. Келлермана, Дж. Пейджа свідчать про інтерес до вивчення управління, лідерства, що зростає в останні роки, адже керівник повинен бути лідером і вміти мотивувати працівників на повноцінну роботу та досягнення високих результатів. Посада керівника –це право давати офіційні доручення, розпорядження і вимагати їх виконання, тобто це процес управління спільною діяльністю членів групи.

Можливість реально вплинути на поведінку інших людей – влада, що завдяки страху, винагороді, традиції, харизмі, переконанню та участі в керівництві є інструментами, які керівник використовує для впливу на працівників, апелюючи при цьому до їх потреб. Чим більша залежність підлеглих від керівника, тим більша влада керівника над підлеглими. Сила, що сприяє формуванню в групі людей здатності робити щось краще і більше в напрямі реалізації спільної мети – лідерство.

Обов'язковою умовою лідерства є наявність влади в конкретних формальних або неформальних організаціях. Лідерство має важливе значення для розробки методів ефективного керівництва і передбачає наявність певного набору якостей, які приписуються тим, хто успішно впливає на інших, це також процес наполегливої діяльності у цьому напрямі.

Ефективність керівництва визначається «індивідуальним підходом», тобто можливістю успішно вирішувати основні проблеми людських стосунків, дати людям можливість достатньо заробляти, отримувати задоволення від своєї праці, брати участь в управлінні організацією, створювати умови для самостійного вирішення проблем. У цій повазі до особистості людини проявляється вища суть гуманізму управління.

Кожен керівник, що турбується про ефективність своєї роботи, повинен прагнути стати лідером. «Лідерство», як тип управлінських стосунків, відрізняється від поняття «керівництво». Керівництво та лідерство є двома відмінними, але взаємодоповнювальними системами, кожна з яких має свої функції та характерні види діяльності, причому обидві є

необхідними складовими управління будь-якої організації. Керівник, який володіє якостями лідера, може здійснювати вплив на працівників з метою запровадження змін в організації, виходу на вищий, якісно новий рівень.

Не кожен керівник використовує лідерство у своїй поведінці. Продуктивний керівник не обов'язково є ефективним лідером, і навпаки. А успіх в управлінні не компенсує поганого лідерства.

«Керівні посади силових структур мають очолювати професійно підготовлені фахівці своєї справи, які крок за кроком, із року в рік піднімалися службовими сходами. Їх головним завданням є відновлення престижу військової служби і авторитету людини у формі. Люди в державі мають повірити в українську народну армію, в її еліту – офіцерський корпус». Як свідчить історія II Світової війни, життєвою позицією «майора Вихора» завжди була і залишається творча праця та невичерпний оптимізм, що передався у спадок від його батька. Євген Березняк ніколи не втрачав віри та надії у свої сили: «Розгубленість та втрата віри є найголовнішими причинами наших невдач. Людині необхідно бути твердою та впевненою у будь-якій ситуації та долати свою невпевненість». На думку видатного розвідника, не менш важливим є бути великим патріотом своєї Вітчизни. Євген Степанович вважає, що якщо підлеглого несправедливо критикує керівник – це дуже погано. Будь-яка людина на це дуже болісно реагує і сильно ображається, що потім викликає неповагу та недовіру до керівника. Керівник має бачити як негатив у підлеглих, такі позитивні сторони, розвивати їх професійні якості та заохочувати ініціативу.

Стиль керівництва – це система методів, прийомів і засобів, які домінують в управлінській діяльності керівника, а також індивідуальні особливості їх вибору та застосування. В цьому розумінні манера поведінки керівника стосовно підлеглих дозволяє вплинути на них і змусити виконувати те, що в даний момент потрібно. Проте, в зоні проведення АТО такі дії не завжди є сумісними.

Ліберальний стиль – стиль потурання, всепрощення, при якому педагог фактично самоусуває себе від відповідальності, намагається не втручатися у життя тих, кого виховує і легко піддається різним впливам [85, с. 205]. Ліберальний стиль керівництва – стиль, який характеризується відсутністю стійкої педагогічної позиції; виявляється у невтручанні, низькому рівні вимог, надмірному використанні прохання й інформації як засобів впливу [152, с. 21]. Виходячи з цього, на наш погляд, в зоні проведення АТО діяти треба за обставинами.

Авторитарний стиль – жорсткий стиль керівництва, що виявляється у прагненні окремої особи зосередити в своїх руках всю систему управління діяльністю окремих людей, груп, колективів. Авторитарний стиль спілкування передбачає домінування наказів, вказівок, погроз, стягнень; владний керівник пригнічує особистість, будь-яку її ініціативу, руйнує творчо-гуманістичну діяльність [85, с. 202]. Навчання при цьому примусове, безособистісне, інтелектуалізоване, воно оцінюється зовні і спрямоване на засвоєння значень [152, с. 7]. Такий стиль управління в зоні проведення АТО, на думку автора, неприпустимий.

Проте стиль педагогічної діяльності характери-

зується формально-функціональним підходом до підлеглого. Організуючи діяльність, педагог спирається на власне уявлення про «середнього» офіцера і власні абстрактні вимоги до нього. У своїх діях і оцінках він, як правило, суб'єктивний і стереотипний [51, с. 14].

Демократичний стиль – стиль, що ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного; основою його є довіра й орієнтація на самоорганізацію, самокерівництво, самоуправління особистості та колективу [51, с. 11]. Цей стиль передбачає здібності, вміння і бажання педагога організувати взаємодію з підлеглими, донести до кожного значення і мету діяльності, оптимально розподілити відповідальність між собою і учнями, заохочувати творчу ініціативу й активність, розв'язувати всі проблеми на основі діалогу й поваги до кожного і всіх [85, с. 203]. Такий стиль в зоні проведеного АТО має певне місце.

При цьому загальні риси особистості: рішучість, відповідальність, демократичність, толерантність, послідовність, справедливість, чесність, виваженість, почуття гумору, порядність, комунікабельність, сила волі, працьовитість, компетентність, вихованість, фаховість, стабільність, наполегливість, гнучкість, авторитетність.

Риси особистості, необхідні при прийнятті рішень: рішучість, відповідальність, справедливість, цілеспрямованість, виваженість, послідовність, компетентність, вимогливість, фаховість, вміння аналізувати.

Риси особистості, що проявляються у вирішенні конфліктних ситуацій: толерантність, виваженість,

відкритість, справедливість, рішучість, врівноваженість, стійкість, сила волі, послідовність, гнучкість, терплячість, вміння бути психологом, чесність.

Ефективний керівник використовує різні стилі керівництва (авторитарний, демократичний або ліберальний) залежно від обставин. Ефективний керівник спирається на принципи демократичного стилю управління, демонструючи при цьому гуманність, розуміння та підтримку. У випадку виникнення конфліктної ситуації найдоцільнішим є демократичний чи ліберальний стиль керівництва. У ситуації необхідності прийняття рішення ефективним є авторитарний стиль, що характеризується відповідальністю, рішучістю та професіоналізмом.

Для того, щоб точно оцінити ситуацію, керівник повинен чітко розуміти свої власні здібності та здібності своїх підлеглих, природу завдання, потреби та повноваження працівників.

Керівник повинен завжди бути готовим змінити свою думку і, якщо необхідно, змінити стиль керівництва. Керівник, який обрав певний стиль лідерства й чітко його дотримується (оскільки цей стиль добре зарекомендував себе в минулому), може виявитися не здатним здійснювати ефективне керівництво в іншій ситуації і на іншій посаді. Керівник, який хоче працювати якомога ефективніше, отримати від своїх підлеглих максимальну віддачу, не може дозволити собі застосовувати якийсь один стиль упродовж всієї кар'єри. Сучасний керівник повинен адаптувати свій стиль управління до конкретної ситуації, оскільки найефективніші керівники - це ті, які вміють поводити себе по-різному - залежно від вимог реальності.

Дослідження показують, що в зоні проведення АТО на Донбасі при вирішенні проблеми сумісності керівника і його заступника ефективним є їх взаєморозуміння за умов критичних обставин. Саме конформізм спонукає до якості роботи, що постає творчим продуктом такої роботи. Демократичний стиль керівництва властивий більш досвідченим керівникам. Тому це є ознакою поєднання практики та досвіду в смисложиттєвій мудрості, а також їх рис характеру в «горячих бойових точках».

7.2 Превентивна безпека у військових колективах як запорука запобігання конфлікту

Якщо не враховувати індивідуальні особливості людей, об'єктивні характеристики ситуації, що склалася, може виникнути конфліктна ситуація. **Конфлікт** (з латині - «зіткнення») - це боротьба протилежних поглядів особистостей чи колективів, груп, які захищають свої інтереси. Конфлікт може змінити положення особистості в суспільстві, колективі, його авторитет.

У разі виникнення конфлікту, який є озброєним на Донбасі, насамперед потрібно з'ясувати, в чому він полягає; знайти головних його учасників, ознайомитися з їхніми проблемами. Особливо це стосується пияцтва, наркоманії.

Після цього можливим стає пошук альтернатив і вихід на загальні потреби і інтереси, цінності, які поділяють обидві сторони, а також врахування думки кожного учасника конфлікту. При цьому важливо не заважати висловитись один одному, обійтись без звинувачень та виправдань, знайти те рішення, яке було

б прийнятним для всіх сторін конфлікту.

Таким чином, офіцеру виховних структур у своїй повсякденній діяльності потрібно звертати увагу на внутрішньоособистісні конфлікти, що часто стають причиною міжособистісних, і на психологічні аспекти спілкування підлеглих воїнів, по спостереженню за якими можна прогнозувати міжособистісний конфлікт. Міжособистісні конфлікти найчастіше виникають поступово, а не спалахують раптово.

Конфлікти за своєю природою мають як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних належить складна проблемна ситуація, в якій перебуває воїн на даний час. Конфлікт може статися незалежно від настрою і характеру взаємовідносин військовослужбовців у разі недоцільного розподілу функціональних обов'язків, поганих умов для відпочинку особового складу та інше. Але як тільки ситуація стабілізується, – конфлікти згасають.

Суб'єктивні причини конфліктів мають психологічне підґрунтя там, де є перешкоди в досягненні особистих та колективних цілей, через причини різного сприймання змісту завдань, відмінності характерів, переконань, світогляду.

У психології виділяють кілька таких рівнів конфліктів: внутрішньоособистісні, міжособистісні та міжгрупові. Значне місце в усьому різноманітті посідають міжособистісні. Службовий або організаційний конфлікт досить швидко переходить у міжособистісний.

Об'єктивними передумовами конфлікту можуть стати непродумана організаційна структура управління, небажання або нездатність начальника врахувати інтереси і справедливі прагнення

підлеглих, порушення принципу єдиноначалальності у військах або наявність лише одного об'єкта, предмета, в якому відчують гостру потребу багато людей (це можуть бути квартири, путівки, що виділені для розподілу в колективі, але в недостатній кількості). Там, де задовольнити потреби всіх зацікавлених осіб неможливо, необхідна зміна структури проблемної ситуації.

Залежно від психологічного стану втягнутих у конфлікт сторін, конфлікти бувають з високою або помірною емоційною напругою, рідко відбуваються без особливих емоцій. Наявність емоцій збуджує людину та спонукає її вести протидію з напругою.

Стадії конфлікту: виникнення; дійова частина, знаходження заходів його вирішення, безпосередня стадія вирішення конфлікту.

Конфлікт може виникнути не лише з об'єктивних причин, але й у результаті ситуації, що штучно створена за ініціативою когось.

За тривалістю терміну, в якому відбувається конфлікт, розрізняють короткочасний конфлікт, тривалий та затяжний конфлікт. Керованість конфлікту може значно зменшити час на його подолання. Вибір правильного рішення, стимулювання ініціативи можливі при виконанні ряду етичних умов, особливо етики підпорядкування, коли начальник не підкреслює своєї переваги, а підлеглий має право на особисту точку зору та розумну ініціативу.

Найчастіше сприяють виникненню та розвитку конфліктів такі якості людини, як схильність наполягати на своєму, не враховуючи поглядів іншого, імпульсивність, звичка звинувачувати інших.

Досить часто конфлікт виникає через незнання

та неприйняття до уваги індивідуальних особливостей іншої людини, неадекватне пояснення її вчинків та намірів. Помилкові висновки можуть робитись на підсвідомому рівні.

Поняття «нестатутні стосунки» відображає рольові конфлікти, в основі яких лежить боротьба за статус, владу і вплив у військовому колективі на інших військовослужбовців. Це посягання на честь і гідність особистості, знуцання, примушування робити ту роботу, яку зобов'язаний виконувати інший, негативні стереотипи поведінки військового колективу тощо.

Виникнення конфліктів залежить від суперечностей, які лежать в їх основі: рольовий конфлікт (боротьба за статус, владу, вплив на інших членів колективу); моральний конфлікт (між порядною і непорядною в конкретній ситуації людиною) тощо.

У військових колективах конфлікти мають службовий та неслужбовий характер.

Службові конфлікти – це конфлікти між начальником та підлеглим (підлеглими), між військовослужбовцями в однакових званнях та посадах. Часто стимулом конфлікту є відхилення в розкладі дня, несправедливий розподіл робіт, нарядів, необ'єктивні оцінки результатів служби, труднощі у навчанні, перевищення влади та невміння нею користуватися, грубість, неуважне ставлення до іншої людини тощо. Виникають конфлікти через військовослужбовців, які не визнають авторитету, претендують на лідерство, керування, особливе становище у колективі. Ініціаторами можуть бути сержанти, що намагаються нестатутними діями підтримувати дисципліну; солдати другого року служби, що не виконують на-

казів молодших командирів, молоді воїни, які не бажують працювати за старших (так званих дідів).

Неслужбові конфлікти – це ті, що торкаються різних сторін діяльності колективу. Загалом їх можна назвати міжособистісними конфліктами, в яких, в першу чергу, проявляється невміння воїнів взаємодіяти та спілкуватися один з одним, недоліки характеру та низька психологічна культура.

У кожному міжособистісному конфлікті існує конструктивна і деструктивна лінія розгортання. Конструктивна сприяє розв'язанню конфлікту, задоволенню об'єктивних вимог, претензій конфліктних сторін, об'єднанню, згуртованості колективу на основах принципу справедливості

Конструктивна складова дозволяє глибше, перш за все, підвищити ефективність управлінської діяльності оцінити учасників конфлікту, їх внутрішній світ, риси характеру, темперамент; індивідуальної виховної роботи; поліпшити соціально-психологічний клімат у підрозділі; підняти ефективність діяльності членів військового колективу; виявити слабкі місця в структурі і організації підрозділу.

Деструктивна функція конфлікту у разі несправедливої перемоги проявляється у негативному впливі на міжособові взаємовідносини та соціально-психологічний клімат у колективі. При цьому наслідки дії деструктивної складової можуть бути занадто негативними, незворотними, призвести навіть до вбивства чи самогубства.

Тому для офіцера важливо розуміння сутності конфлікту; динаміки його перебігу; вміння управляти ним.

Конфлікту легше запобігти на стадії виникнення. Взаємне бажання вислухати товариша, врахувати його думку; поважати точку зору співрозмовника; вміння тактично спростувати слова співрозмовника та в коректній формі запропонувати свою точку зору; спокійно сприйняти критику та критикувати насамперед не окремі слова, а суть справи; спокійно та швидко визнати свої помилки, а також вміння вчасно принести свої вибачення за виявлену різкість; на останній стадії конфлікту переконатися в тому, що причина конфлікту усунена.

Запобігти конфлікту – це запобігти суперечностям у стосунках воїнів, тактично показати мирну стратегію вирішення конфлікту. Неофіційна розмова сам на сам з конфліктними особами; дружня бесіда з обома сторонами або (рекомендація) їх товаришами; попередження або рекомендація не мати й уникати суперечок; переконання різних сторін у безглуздісті сварки; спробувати розрядити обстановку з допомогою гумору – методи, що їх може застосувати командир.

Трапляються випадки, коли воїни виявляються психологічно несумісними. В такому разі необхідно або переводити їх в різні підрозділи, або використовувати їх наодинці, тобто окремо один від одного.

Для визначення мети конфлікту головне розмежувати егоїстичні наміри та ділові конфлікти, особисті та колективні.

У разі, якщо конфлікт виникає через бажання того чи іншого воїна або групи, то командир повинен показати йому всі негативні сторони того, що трапилось, а також вимагати вибачень.

При наявності службової мети, командир повинен переконати сторони в тому, що потрібно вирішувати проблеми з виконанням етичних норм поведінки в інтересах колективу. У разі продовження конфлікту, командир повинен донести конфліктним сторонам свої вимоги до кожного з них на зборах колективу. При цьому рішення приймається на основі висловлювань воїнів під час виступів на зборах та оголошення його обох сторонам, як рішення колективу, що не підлягає подальшому обговоренню.

Основними способами вирішення міжособистісних конфліктів є прагнення одної сторони поступитися своїми інтересами на користь іншого (компроміс); взаємні поступки опонентів у тому, що вони не вважають для себе головним; бажання спільних зусиль, що приводить до виграшу обох конфліктних сторін (співробітництво); уникнення конфлікту.

Для успішного запобігання конфлікту керівникові, передусім, треба вміти реалістично оцінити і проаналізувати кожен конфліктну ситуацію. Для цього необхідні такі вміння: відрізнити стимул конфліктного зіткнення від його причин, які можуть маскуватися учасниками конфлікту; встановити, якою мірою предмет розбіжності стосується службових питань, а якою – особливостей взаємовідносин опонентів; з'ясувати мотиви вступу людей у конфлікт; визначити наміри спрямованості конфліктних дій його учасників.

Щоб отримати об'єктивну і всебічну картину того, що відбувається, офіцерові необхідно вислухати всіх учасників конфлікту, виявляючи при цьому безпристрасність, стриманість, не роблячи передчасних

висновків. Слід зосередити увагу на об'єкті конфлікту, на позиції його учасників, не акцентуючи на їх особистісних особливостях. Варто уникати проявів упередженості, що породжуються особистими симпатіями чи антипатіями до учасників конфлікту.

Коли учасники конфлікту перебувають у стадії високої збудженості, необхідно уважно слухати співрозмовника, не відвертаючи своєї уваги на щось інше; не показувати свого незадоволення; бажання скоріше вирішити конфлікт; надати можливість сторонам конфлікту зменшити силу емоцій.

Ефективно діючим шляхом вирішення конфлікту є співробітництво, партнерство бо саме на цьому шляху обидві конфліктні сторони мають змогу досягти позитивних результатів. Досвідчений офіцер-вихователь спрямовує обидві сторони на стратегію співробітництва.

Чому підлеглі не завжди виконують завдання командирів або виконують їх не досить добре? Можна звинувачувати в цьому як командирів, так і підлеглих. Насправді ж часто причиною є недостатня психологічна культура військовослужбовців.

Командири виявляються неготовими до професійного спілкування з підлеглими. Вони повинні сформулювати розпорядження таким чином, щоб воїни не тільки розуміли, а й внутрішньо прийняли розпорядження свого командира. Головне завдання в розмові з підлеглим полягає в тому, щоб він внутрішньо прийняв завдання. А це залежить не тільки і не стільки від інтелекту (від інтелекту залежить розуміння), скільки від характеру міжособистісних відносин. Отже, щоб підлеглий прийняв завдання, тобто, щоб

виконав його якісно, необхідно надати розмові такого характеру, який спонукав би воїна до такого виконання.

Керувати – означає впливати на об'єкт з метою змінити його. Керівне спілкування – це спілкування з метою управління людьми, тобто змін їх діяльності в певному напрямку.

Командир вступає в спілкування з підлеглим, щоб віддати наказ, розпорядження, вказівки, що-небудь порекомендувати, дати пораду; отримати зворотну (контрольну) інформацію від підлеглого про виконання завдання; дати оцінку виконання завдання підлеглим.

Практично будь-яку справу можна виконати погано, задовільно, добре й відмінно. Коли ми робимо що-небудь без бажання або тим більше проти бажання, якість виконання може бути низькою, адже виконувати відмінно – означає шукати нові, більш ефективні шляхи вирішення завдання, підключати свій творчий потенціал, проявляти ініціативу. Як домогтися того, щоб у підлеглого з'явилося це бажання? Нехай не таке велике, щоб «перевернути гори», але хоча б таке, щоб воїн зацікавився, проявив ініціативу, творчо поставився до справи.

Чи будуть члени колективу розуміти те, що їм говорить командир, – все залежить і від того, наскільки співрозмовник почує командира. Важливо не просто слухати, а саме чути. Слухати – це використовувати свій орган слуху, а чути – це використовувати свій мозок, концентруючи увагу на словах людини, яка говорить. Завжди необхідно враховувати декілька умов, від яких залежить, чи будуть люди розуміти те, що їм

говорить командир, а саме: єдність професійної мови; рівень інтелекту; повнота інформації; логічність викладу; сконцентрованість уваги; інтонація того, хто говорить.

Пригадайте фразу: «Якщо ви будете говорити спокійніше, я краще вас зрозумію». Візьміть її на озброєння, вона непогано приводить до тих, хто захоче говорити з вами брутально, агресивно. Цінність цієї фрази ще й у тому, що вона антипровокаційна. Вона не може викликати зворотної агресивної реакції, бо навіть той, хто на вас кричить, все-таки хоче, щоб його розуміли.

Побудуємо шкалу, на якій покажемо емоційно позитивне і емоційно негативне ставлення підлеглих до командира. Точка «Е» - символізує підлеглого, який обожає свого командира. Точка «А» - символізує підлеглого, який має негативне ставлення до командира. Точка «Д» - підлеглого, який настільки добре ставиться до командира, що є його другом. Точка «Г» - підлеглого, який ставиться до командира непогано. Точка «Б» - підлеглого, який відчуває до командира антипатію. Точка «В» - підлеглого, який ставиться до командира більш негативно, ніж позитивно.

В _____ Б _____ Г ____ . ____ Д _____ А _____ Е

Що необхідно зробити, аби ті, кого ми віднесли до лівої зони шкали ставлень, легше сприймали позицію свого командира, як «перевести» їх у праву зону шкали? Командирові необхідно викликати до себе позитивні емоції, сформувавши атракцію, використати

загальний психологічний механізм формування атракції.

Атракція - «притягування» однієї людини до іншої, вміння викликати до себе симпатію.

Сфера прийомів формування атракції - це сфера підсвідомого. Сигнал, що діє на наші органи чуття, але не зафіксувався у нашій свідомості, може не залишити за собою ніяких слідів. Все залежить від того, чи є цей сигнал значущим для даної особистості, чи несе він в собі достатній емоційний заряд для людини. Якщо свідомість в цей момент може бути зайнята іншим сигналом, емоційно значущий сигнал залишається у сфері підсвідомого і вже звідти здійснює свій вплив, що проявляється у вигляді ставлень воїна. Якщо в процесі спілкування посилати партнерові сигнали таким чином, щоб, по-перше, сигнал мав для партнера достатнє емоційне значення, по-друге, щоб це значення для нього було позитивним, а по-третє, щоб партнер не усвідомлював цього сигналу у воїна, виникає ефект приємного спілкування. Такий синергетичний ефект від спілкування є конструктивним, що уможливорює зростання бойової готовності воїна.

Прийоми формування атракції, на які звернув у свій час увагу Д. Карнегі [72] і які будуть описані нижче, є передачею партнерові сигналів, які ним не усвідомлюються, але мають для нього емоційно позитивне значення.

Приєм «Власне ім'я» заснований на вимові вголос імені (імені та по батькові) людини, з якою йде розмова.

Воїн, звичайно, не усвідомлює, що йому приємно чути своє ім'я, але «відчуває холодок» тоді, коли

цього немає. І все тому, що даний прийом, як і інші, діють не на свідомість людини, а на сферу підсвідомого. Дійсно, звук власного імені викликає у людини не завжди усвідомлене їм почуття приємного.

Наведемо складові цього психологічного механізму: ім'я, що надане воїну, супроводжує його від перших днів життя і до останніх, ім'я і особистість неподільні; коли до воїна звертаються, не називаючи його по імені – це безособистісне звертання. В цьому випадку того, хто говорить, цікавить людина не як особистість, а лише як воїн – носій визначених службових функцій. Коли ж до воїна звертатися у неформальній обстановці і при цьому називати його ім'я – символ особистості, цим довільно або мимовільно виявляється увага до даної особистості. Увага до воїна – це і ствердження його особистості. Кожна людина претендує на те, що вона – особистість. Якщо воїн отримує підтвердження, що він особистість, то це не може не викликати у нього почуття задоволення. Почуття задоволення завжди супроводжуються позитивними емоціями, які не обов'язково усвідомлюються людиною. Людина завжди прямує до того, хто викликає у неї позитивні емоції. Якщо дехто викликає у нас позитивні емоції, то він свідомо чи несвідомо формує атракцію.

Прийом «Дзеркало ставлень» або «Дзеркало душі». У народі кажуть, що обличчя – це «дзеркало душі» або «дзеркало ставлень». Люди дуже рідко контролюють і регулюють «зображення» на своєму «дзеркалі ставлень» – на обличчі. Тому й бачимо: що внутрішній світ людини – це вияв обличчя. Це та краса, що сяє з середини. Складові цього психологічного механізму такі: більшість людей щиро і по-доброму

усміхаються своїм друзям, а не своїм ворогам; якщо при спілкуванні з нами в людини, як правило, добрий і приємний вираз обличчя, м'яка привітна усмішка, то скоріш за все це сигнал: «я – ваш друг»; друг в прямому розумінні цього слова – це одностудець в якихось значимих для нас питаннях; одною з провідних потреб людини є потреба у безпеці. Друг – це та людина, яка збільшує захищеність, тобто задовольняє одну з найважливіших потреб; почуття задоволеності викликає у людини позитивні емоції; людина завжди прямує до того, хто викликає у неї позитивні емоції, якщо дехто викликає у нас позитивні емоції, то він свідомо чи несвідомо формує атракцію. Отож не так складно усміхатися тоді, коли це необхідно. На обличчі не повинно бути привітної усмішки у чотирьох типах ситуацій: трагічних (похорони); при діловій розмові; при проведенні нарад, засідань. Четвертий тип ситуацій – покарання.

Приєм «Золоті слова» – компліменти. Компліменти містять незначне перебільшення позитивних якостей людини як явного, так і прихованого. Дійсно, коли людина чує комплімент, у неї, як правило, виникають позитивні емоції. Тому в основі механізму дії компліментів лежить психологічний феномен навіювання. Психологічний механізм прийому: людина чує на свою адресу приємні слова, які є незначним перебільшенням якихось її позитивних якостей – це комплімент; якщо комплімент зроблено за всіма правилами, то виникає ефект навіювання; як наслідок навіювання – «заочне» задоволення потреби бути кращим; як наслідок задоволення потреби – утворення позитивних емоцій; позитивні емоції, що викликані

певною особою, обумовлюють схильність до неї. Отже, потрібно розпізнавати наміри маніпулятивного впливу: добровмисні та зловмисні.

Правила застосування «золотих» слів: комплімент повинен відображати позитивні якості певної людини. У компліменті не слід використовувати подвійного розуміння, коли певну якість в людині можна розцінювати як позитивну і негативну («Одне тлумачення»). Відображена в компліменті позитивна якість повинна мати лише невелике перебільшення («Без гіпербол»). Важливим фактором в результативності цього прийому є власний погляд людини, якій роблять комплімент про рівень розвитку у неї представлених у компліменті якостей. Коли підлеглий зовсім не хоче удосконалення даної своєї якості, мало того, думає, що було б погано, якби вона – ця якість – була б виражена в нього сильніше («Без претензій»). Сенс правила «Без дидактики» в тому, що комплімент повинен констатувати, тобто стверджувати наявність даної характеристики, а не містити рекомендації щодо її покращення. Правило «Без приправ» стосується не самого змісту компліменту, а тих добавок, які нерідко стоять за ним. Пригадайте: ложка дьогтю може зіпсувати діжку меду.

Прийом «Терплячий слухач» підкреслює вимогу неформального спілкування бути уважним до підлеглих, терпляче їх вислуховувати, не перебивати співрозмовника, завжди дослуховувати до кінця. Психологічний механізм прийому: терпляче і уважне ставлення підлеглого, який звернувся до командира з тим чи іншим питанням, задовольняє одну з найважливіших потреб будь-якої людини – потребу в самовираженні.

Емпіричними спостереженнями було підмічено: якщо з людиною завести розмову в руслі її вираженої особистої зацікавленості – особистого життя (прийом «Особисте життя»), то це, як правило, викликає у неї збільшену вербальну активність, яка супроводжується позитивними емоціями. Якщо командир проявив цікавість до здоров'я сина підлеглого, поговорив про події, що хвилюють воїна, то у всіх цих випадках він викликав у підлеглого позитивні емоції, які, за законом асоціації, пов'язані з його особистістю. Важливо, щоб така взаємодія не була прийомом у маніпулятивному значенні цього слова, а містила справді турботливе ставлення командира до підлеглого.

Для інших членів колективу (не командирів) поцікавитися здоров'ям або чимось іншим – це прояв такту, ввічливості, але для командира – це його робота. Для будь-якого командира привертати підлеглих до себе – службова необхідність. Тому при спілкуванні з ними необхідно цікавитися їхніми позаслужбовими інтересами, особистими турботами і використовувати ці знання в інтересах справи. За допомогою психологічних прийомів формування атракції неможливо когось в чомусь переконати, що-небудь довести або примусити щось зробити. Можна тільки одне – наблизити підлеглого до себе, завоювати довіру, особисту симпатію. А коли виникне стан атракції, підлеглий легше прийме ту чи іншу позицію командира зі всіма сприятливими для спільної справи наслідками.

Прийоми атракції працюють на перспективу. Мету їх використання можна віднести до числа стратегічних.

Таким чином, результативність будь-якого розпорядження командира визначається двома самостійними факторами – змістом розпорядження і його психологічною формою. Ці фактори, як правило, не пов'язані між собою. Будь-яке розпорядження може бути представлене у персоніфікованій або не персоніфікованій формі, в питальній, директивній. Зміст розпорядження визначає програму для дії підлеглого (піти туди, зробити те...). Психологічна форма вашого розпорядження може визначити ставлення до завдання вплинути на рівень мотивації його виконання. В зоні проведення АТО на Донбасі, на думку автора, такі означені фактори не завжди є спонукальними для ефективних бойових дій. Тому необхідно мислити багатогодо, непередбачено для супротивника («ворога»). Для цього потрібно мистецьки загартовувати та майстерно управляти сенсорно-розумовими актами власної свідомості, використовувати природний дар «бути як всі, але не так як всі» з метою збереження свого Життя та Життя військового колективу. При цьому використовувати такі основні критерії поведінки в життєвій мудрості, як: гармонія (резонанс) з Природою відповідного краю (регіону, області тощо) – втілюватись в неї, використовувати принцип наслідування (бойовий генетичний досвід батьків, дідів тощо) та прикладу як взірць бойового Духу.

7.3 Інноваційні шляхи протидії «синдрому війни»

Людина, лінія життя якої перетнулася війною: чи то в Афганістані, на Кавказі, чи в зоні проведення АТО на Донбасі, дуже складно прилаштуватись до

суто мирного життя у цивільному середовищі. Для того, щоб позбутись певних «хворобливих» якостей у воїна, так званого «синдрому війни», необхідна творча праця над собою: як фізичного так і розумового характеру. Така культура праці має бути конструктивною та багатовимірною з метою самозбереження та примноження духовного капіталу такої особистості на рівні держави та суспільства. При цьому необхідно загартовувати власну волю здоровим способом життя: не марно гаяти час як дорогоцінний скарб життя. Таким чином формувати шляхетну конституцію особистості.

■ Контрольні питання:

1. Як саме експерти мають право здійснювати діагностику в управлінні військовим колективом?
2. Роль та значення превентивної безпеки в системі інформаційної безпеки особистості, держави та суспільства.
3. Як на практиці протидіяти «синдрому війни» у поведінці воїна-захисника країни?

■ Теми рефератів:

1. Бойовий досвід військовослужбовця: виклики та прогнози.
2. «Синдром війни»: хвороба чи стан поведінки воїна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская, К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. Институт философии АН СССР. – М. : Наука, 1973.-288 с.
2. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер / Институт психотерапии. – М. : Класс, 2002.-331 с.
3. Алещенко, В. І. Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил) : становлення та сутність: навчально-методичний посібник / В. І. Алещенко / Національна академія оборони України. – К. : НАОУ, 1999. – 56 с
4. Ананьев, Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х томах / под. ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова [вводная статья А. А. Бодалева и др.] / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.
5. Ананьев, Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х томах / Под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова, Н. В. Кузьминой [сост. и автор предисл. Н. В. Кузьмина] / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 287 с.
6. Ананьев, Б. Г. К психологии студенческого возраста // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы / под ред. Б. Г. Ананьева / Б. Г. Ананьев, Н. В. Кузьмина и др.-Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – Вып. 2. – С. 3-15.
7. Ананьев, Б. Г. О системе возрастной психологии / Б. Г. Ананьев // Вопросы психологи. – 1957. – № 5. – С. 157-169.
8. Ананьев, Б. Г. Психологическая структура личности и её становление в процессе индивидуального

розвиття человека / Б. Г. Ананьев // Психология личности. Хрестоматия / ред. Д. Я. Яргородский. - Самара : Бахрам, 1999. - Т. 2. - 544 с.

9. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев; ред. Н. Н. Васильева. - Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. - 339 с.

10. Ананьев, Б. Г. Психофизиология студенческого возраста и усвоение знаний / Б. Г. Ананьев // Вестник высшей школы - 1972. - № 7. - С. 18-20.

11. Анцыферова, Л. И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л. И. Анцыферова // Психолог. журнал. - 1981. - № 2. - Т. 2. - С. 8-19.

12. Асмолов, А. Г. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарник, В. А. Петровский, Е. В. Субботский, А. У. Харащ, Л. С. Цветкова, А. Г. Асмолов // Вопросы психологии. - 1979. - № 4. - С. 35-45.

13. Балл, Г. О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи / Г. О. Балл // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. - К. : Нора-друк, 2003. - Вип. 23. - С. 35-47.

14. Барабанщиков, А. В. Педагогическая культура / А. В. Барабанщиков, С. С. Муцынов. - М. : Воениздат, 1985. - 96 с.

15. Белый, А. Символизм как миропонимание / А. Белый; сост. вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. - М. : Республика, 1994. - 528 с.

16. Бердяев, Н. Смысл истории / Н. Бердяев. - М. : Мысль, 1990. - 175 с.

17. Бех, І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку Я особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 4-8.

18. Бех, І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1, – С. 130-137.

19. Бех, І. Д. Виховання особистості: Підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с

20. Бех, І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 130-137.

21. Бех, І. Д. Цілісність особистості як теоретико-прикладна проблема / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2. – С. 40-49.

22. Бех, І. Д. Нравственность личности: стратегия становления / И. Д. Бех. – Ровно: Отдел управления по печати, 1991. – 146 с.

23. Біла книга – 2008: Оборонна політика України // Народна армія. – № 43-44. – С. 3-14.

24. Блінов, О. А. Прогнозування психогенних втрат // 36. наук, праць Київського військового гуманітарного інституту / О. А. Блінов. – 1998. – № 1. – С. 9-15.

25. Блум, Ф. Мозг, разум и поведение / Ф. Блум, А. Лейзерсон, Л. Хофстендер; пер з англ. Е. З. Гординой. – М. : Мир, 1988. – 248 с.

26. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохорова. – М. : Сов. энц., 1976. – Т. 23. – С. 385-386.

27. Бондаренко, А. Ф. Психологическая помощь, теория и практика: учебное пособие для студентов старших курсов психол. фак. отделений университетов / А. Ф. Бондаренко. – К. : Укртехпресс, 1997. – 216 с.

28. Братусь, Б. С. Нравственное сознание личности / Б. С. Братусь. – М. : Знание, 1985.

29. Варій, М. Й. Військова психологія і педагогіка: Навчальний посібник / М. Й. Варій, М. С. Коваль / Військовий інститут ім. П. Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка»; за ред. М. Й. Варія. – Львів: Сполом, 2003. – 624 с.

30. Василюк, Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления кризисных ситуаций / предисл. В. П. Зинченко / Московский государственный университет / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

31. Васютинський, В. О. Психологічні особливості потребово-мотиваційного компоненту громадянської свідомості та самосвідомості молоді / В. О. Васютинський // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х томах. М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін.; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К. : Дніпро, 2001. – Т. I. – С. 173-204.

32. Ващенко, Г. Виховання волі і характеру / Г. Ващенко. – К. : Школяр, 1999. – 385 с.

33. Ващенко, Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко – [3-тє вид.]. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 192 с.

34. Величкович, М. Український рукопашний гопак: Навч. посібник / М. Величкович, Л. Мартишок. – Л. : Ліга-Прес, 2003. – 152 с.

35. Вернадський, В. И. Философия мысли натуралиста / В. И. Вернадський. – М. : Наука, 1988. – 516 с.

36. Виллонас, В. К. Психологические механизмы мотивации человека / Московский государственный университет / В. К. Виллонас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

37. Військове виховання: історія, теорія та методика: навч. посібник / ред. В. В. Ягупова. – К. : Graphic end Design, 2002. – 560 с.

38. Військові статuti Збройних Сил України. – К. : Варта, 1999. – 516 с.

39. Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1983. – 863 с.

40. Военная психология / под ред. В. В. Шеляга, А. В. Глоточкина, К. К. Платонова. – М. : Воениздат, 1972. – 400 с.

41. Воспитание гражданина демократический школы / авт. Р. Мошер, Р. Кенни, Э. Гарод. – М. : Народное образование, 1996. – 232 с.

42. Вундт, В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. – М. : КСП, 1912. – 132 с.

43. Выготский, Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 504 с.

44. Выготский, Л. С. Психология развития как феномен культуры / под. ред. М. П. Брошевского. – М. : Изд-во АПН, 1991. – 350 с.

45. Гегель, В. Ф. Философия права / В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 534 с.

46. Гегель, В. Ф. Философия религии в двух томах / В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 1. – 573 с.

47. Гельвеции, К. А. Сочинения: Т. 2 / К. А. Гельвеции. – М. : Мысль, 1974. – 687 с.

48. Гнатенко, П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К., 1999. – 466 с.

49. Головаха, Е. И. Жизненная перспектива и

ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха. – СПб. : Питер, 2003. – 268 с.

50. Голубева, Э. А. Индивидуальные особенности памяти человека / Э. А. Голубева. – М. : Педагогика, 1980. – 151 с.

51. Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник / ред. С. Головка / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

52. Горбатов, Б. Донбасс // Художественная и военно-мемуарная литература в помощь изучающим партийно-политическую работу в советских вооруженных силах: учебное пособие. – М. : Худ. лит., 1954. – С. 136-137.

53. Горський, В. С. Історія української філософії: курс лекцій. Навчальний посібник / В. С. Горський. – К. : Наук, думка, 1996. – 286 с.

54. Гримич, М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27-29.

55. Гумбольдт, Ф. В. Размышление о всемирной истории / Ф. В. Гумбольдт; предисл. А. М. Бабкина. – М. : Наука, 1985. – 289 с.

56. Даль, В. Толковый словарь Живого Великорусского языка / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1955. – Т. 1. – 699 с.

57. Даль, В. Толковый словарь Живого Великорусского языка / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1955. – Т. 2. – 779 с.

58. Державна програма розвитку Збройних Сил України на» 2006-2011 роки (основні положення). – К. : Варта, 2006. – 40 с.

59. Джемс, У. Психология в беседах с учителями / У. Джемс. – СПб. : Питер, 2001. – 150 с.

60. Дилигенский, Г. Г. Социально-политическая

психологія / Г. Г. Дилигенский. – [2-е изд.]. – М: Новая школа, 1996. – 352 с.

61. Донченко, Е. А. Социстальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук, думка, 1994. – 208 с.

62. Драгомиров, М. И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск / М. И. Драгомиров. – М. : Воениздат, 1956. – 687 с.

63. Дружинин, В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 1999. – 368 с.

64. Духовні цінності як детермінанта розвитку та саморозвитку особистості / М. Й. Боришсвський // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2. – С. 49-58.

65. Ждан, А. Н. История психологии: От античности до наших дней / А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.

66. Заброцький, М. М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. – К. : МАУП, 2000. – 100 с.

67. Зеньковский, В. На пороге зрелости / В. Зеньковский. – М. : Воскресение, 1991. – 48 с.

68. Зеньковский, В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – 272 с.

69. Ильин, Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.

70. Историко-этимологический словарь современного русского языка / ред. П. Я. Черных. – М. : Рус. яз, 1993. – 336 с.

71. Калінін, О. О. Формування характеру курсантів у педагогічному процесі вищого військового навчального закладу // Психологічні основи військового навчання та виховання / М. І. Томчук, А. С. Троц,

В. О. Ройлян, О. О. Калінін, Л. А. Снігур; заг. ред. Л. А. Снігур. – Одеса : ОІСВ, 2007. – 164 с.

72. Карнеги, Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично / общ. ред. и пред. В. П. Зинченко и Ю. М. Жукова; сост. М. И. Хасхачик. – М. : Прогресс; Пракситель, 1989. – 448 с.

73. Кант, И. Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 709 с.

74. Киричук, О. В. Метаморфози духу. До питань про предмет гуманістичної психології / О. В. Киричук, З. С. Карпенко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – С. 3-8.

75. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти: Затверджена колегією Міністерства освіти України 28 лютого 1996 р. // Інформаційний збірник Міносвіти України. – 1996. – № 13. – С. 2-14.

76. Концепція виховної роботи в Збройних Силах та інших військових формуваннях України. – Указ Президента України від 04.09.1998 р. №981/98.

77. Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України. – Указ Президента України: Затверджена Указом Президента України 12 січня 2004 року № 28/2004.

78. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / авт. О. В. Сухомлинська, М. Й. Боришевський, К. І. Чорна, І. Г. Тараненко, Г. С. Рябов // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7-10.

79. Концепція національного виховання: Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою // Рідна школа. – № 6. – С. 18-25.

80. Коупленд, Н. Н. Психология и солдат / Н. Н. Коупленд. – М. : Воениздат, 1991. – 136 с.
81. Крайг, Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
82. Краткий психологический словарь / ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
83. Кроник, А. А. Психология человеческих отношений / А. А. Кроник, Е. А. Кроник. – Дубна: Феникс, 1998. – 224 с.
84. Кузь, В. Г. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. – Умань, 1995. – 116 с.
85. Лазарев, М. О. Основи педагогічної творчості: навч. посіб. / М. О. Лазарев. – Суми : ВВП «Мрія», 1995. – 212 с.
86. Лазурский, А. Ф. Очерк науки о характерах / А. Ф. Лазурский. – Пг. : Рикер, 1917. – 386 с.
87. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
88. Леонтьев, Д. А. Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2002. – 484 с.
89. Лествичник, И. Лествица / И. Лествичник. – Полтава: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2007. – 671 с.
90. Лішавський, В. Г. Технології навчання: традиційні чи інноваційні? / В. Г. Лішавський, М. П. Власко // Наука і оборона. – 2008. – № 1. – С. 39-42.
91. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 444 с.

92. Лушин, П. В. Психология личностного изменения: Дисс... д-ра психол. наук: 19.00.01. – К. : Институт психології ім. Г. С. Костюка, 2003. – 484 с.

93. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко / сост. М. П. Павлова. – М.: Просвещение, 1968. – 373 с.

94. Макаренко А.С. Педагогическая поэма: Роман / А. С. Макаренко. – М.: Московский рабочий, 1989. – 638 с.

95. Маковельский А. Д. Первые греческие мыслители в их творениях, в свидетельствах древних и в свете новейших исследований. Дозлиатовский период. Казанский университет / А. Д. Маковельский. – Казань: Изд. дом М. А. Голубева, 1914.-Ч. 1.-235 с.

96. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006, – 240 с.

97. Максименко С. Д. Генетическая психология. Методологическая рефлексия проблем развития в психология. Монографія / С. Д. Максименко. – М.: Реал-бук. – К.: Ваклер, 2000. – 320 с.

98. Максименко С. Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 701 с.

99. Малахов В. Етика. Курс лекцій: навч. посіб. / В. Малахов. – К.: Либідь, 2002.-383 с.

100. Мамардашвили М. К. Необходимость себя: Введение в философию, доклады, статьи, философские заметки / М. К. Мамардашвили. – М.: Лабиринт, 1996. – 432 с.

101. Маноха И. П. Человек и потенциал его Бытия / И. П. Маноха. – К.: Стимул, 1995.-256 с.

102. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – К.: Ваклер, 1997.-304 с.

103. Методика вивчення індивідуально-психологічних якостей військовослужбовця/ заг. ред. Можаровський В. М.; авт.-укл. О. В. Шалугін, М. П. Вернодубов. – Одеса: Управління виховної роботи Південного Оперативного Командування, 2001.-96 с.

104. Методичний посібник / І. В. Гінда, В. П. Шепелевич / під заг. ред. нач. Голови, управління з гуманітарних питань та захисту Збройних Сил України генерал-майора О. В. Копаниці / Головне управління з гуманітарних питань та соціального захисту Збройних Сил України. – К., 2005. – 77 с

105. Милтс А. Гармоническое и дисгармоническое в личности. Философско-этический очерк / А. Милтс. – Рига: Авотс, 1983.-156 с.

106. Моргунов Е. Б. Конспекты по психологии. Личность и организация / Е. Б. Моргунов. – М.: Трифола, 1996. – 112 с.

107. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев; Ленинградский государственный ун-т. – Л.: ЛГУ, 1960. – 426 с.

108. Нарівська В.Д. Національний характер як художньо-естетичний феномен української і російської прози 50-70-х років ХХ століття: Дис... докт. філол. наук: 10.01.05 / В. Д. Нарівська. – Дніпропетровськ, 1995. – 450 с

109. Науменко М. І. Управління якістю військової освіти: теорія, методологія, практика / М. І. Науменко, Ю. І. Приходько // Наука і оборона. – 2009. – № 1. – С. 40-50.

110. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика: Монографія / М. І. Нещадим. – К.: Київський університет, 2003. – 852 с.

111. Огієнко І. І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів і широкого іромадянства / І. І. Огієнко – К.: Обереги, 1994.-72 с.

112. Одайник В. Психологія політики / В. Одайник; под общ. ред. В. Зеленского. – СПб.: Ювента, 1996. – 383 с.

113. Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп: від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень // Соціальна психологія // Український Центр політичного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent>.

114. Основи психології: Підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с

115. Основы военной психологии и педагогики / под ред. А. В. Барабанщикова, Н. Ф. Феденко. – М.: Восниздат, 1981.-366 с.

116. Основы психологии и педагогики высшей военной школы / ред. А.В. Барабанщиков. – М: Изд-во ВПА, 1975.-237 с.

117. Павленко В. М. Етнопсихологія: навчальний посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.

118. Петровский А. В. Психология о каждом и каждому о психологии / А. В. Петровский. – М.: Изд-во РОУ, 1996. – 328 с.

119. Петровский В. А. Принцип свободной причинности в психологии / В. А. Петровский // Психология личности. – СПб.: Питер, 2003. – С. 436-448.

120. Пірен М. І. Шляхи формування української еліти // Соціальна психологія / М. І. Пірен. – 2004. – № 2(4). – С 38-40.

121. Платон. Государство // Сочинения в 3-х томах / ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса.-М.: Мысль, 1971-Т.3.-Ч. 1.-686 с.

122. Платонов К. К. Проблемы способностей / К. К. Платонов. - М.: Наука, 1972.-312 с.

123. Платонов К. К. Структура и развитие личности / ред. А. Д. Глоточкин / Ин-т психологии АН СССР. - М.: Наука 1986.-254 с.

124. Потенбня А. Слово и миф / А. Потенбня / сост., подгот. Текста и примеч. А. Л. Топоркова. Предисловие А. К. Байбурина. - М.: Правда, 1989. - 622 с.

125. Пометун О. І. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання / О. І. Пометун - К.: А. С. К., 2004. - 192 с.

126. Психологія. З викладом основ психології релігії // ред отця Макселона; пер. з пол. Т. Чорновіл. - Львів: Свічадо, 1998 - 320 с.

127. Психология и педагогика: Учебное пособие для вузов / сост. И отв. ред. А. А. Радугин; науч. ред. Е. А. Кротов. М.: Центр, 1999. - 256 с.

128. Психология. Словарь / ред. А. В. Петровско-го., М. Г. Ярошевского. - [2-е изд.]. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.

129. Психолого-педагогический словарь: для учителей и руководителей образовательных учреждений / авт.-сост. В. А. Мищериков; под ред. П. И. Пидкасистый. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. - 544 с.

130. Психологічний словник / ред. В. І. Войтка. - К.: Дніпро; Вища школа, 1982. - 169 с.

131. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: у 2-х частинах/ авт. кол-в: М. Й. Боришевський,

М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін.; заг. ред. М. Й. Боришевського. – К., 2001. Т. 1. – 244 с.

132. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: у 2-х частинах / .тi. кол-в: М. Й. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін.; заг. ред. М. Й. Боришевського. – К., 2001. Т. 2. – 244 с

133. Психологічні основи військового навчання та виховання / О. О. Калінін, В. О. Ройлян, М. І. Томчук, А. С. Троц, Л. А. Снігур; заг. ред. Л. А. Снігур. – Одеса: ОІСВ, 2007. – 191с.

134. Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – [3-те вид]. – К.: Либідь, 2001. – 560 с

135. Радецький В. Г. До питання «безконтактності» воєн і воєнних дій сучасності та майбутнього / В. Г. Радецький, В. М. Телелім, Ю. Г. Даник // Наука і оборона. – 2008. – №2.-С. 14-18.

136. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / сост. В. Н. Назаров, Г. П. Сидоров. – М.: Политиздат, 1990.-605 с.

137. Рибалка В. В. Психологічна структура особистості // Психологія / за ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – С. 116-121.

138. Рибаченко В. Ф. Саморазвитие как способ свободного становления субъекта / Психологія суб'єктної активності особистості. – К.: Інститут психології АПН України, 1993.-С. 83-84.

139. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия. Прикладные разделы / К. Роджерс; пер. с англ. В. В. Лях, А. П. Хомик. – М.: Ваклер, 1997.-320 с.

140. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
141. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АПН СССР, 1946. – 704 с.
142. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн; отв. ред. Е. В. Шорохова. – М.: Педагогика, 1976. – 416с.
143. Санникова О. П. Феноменология личности / О. П. Санникова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 246 с.
144. Сергійчук В. Доля української національної символіки / В. Сергійчук – К.: Знання, 1990. – 47 с.
145. Сеченов И. М. Избранные произведения / И. М. Сеченов. – М.: АН СССР, 1952.-Т. 1.-771 с.
146. Сеченов И. М. Психология поведения: Избранные психологические труды / И. М. Сеченов; Московский психолого-социальный ин-тут / под ред. М. Г. Ярошевского. – М.-Воронеж: Институт политической психологии, 1995. – 320 с.
147. Симонов П. В. Эмоции и мозг / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1986.-234 с.
148. Сікорська З. С. Украшсько-роспський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К.: Рад. школа, 1985. – 188 с.
149. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: в 2-х т. / ред. В. Д. Стеценко. – К.: Наук, думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.
150. Словарь русского языка / сост. С. И. Ожегов. – М.: Рус. яз., 1953.-705 с.
151. Словник термінології з педагогічної майстерності / гол. ред. Н. М. Тарасевич. – Полтава, 1995. – 63 с.

152. Словник-довідник педагогічних та психологічних термінів. – Черкаси: ЧДУ, 2002. – 113 с.

153. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К.: Основи, 1994.-223 с.

154. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості / Л. А. Снігур. – Одеса: СВД Черкасов, 2004. – 332 с.

155. Современная зарубежная социальная психология. Тесты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. Л. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.

156. Словарь-справочник по психологическом диагностике Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов; отв. ред. С. 1>. Крымский. – К.: Наук, думка, 1989. – 200 с.

157. Суворов А. В. Наука побеждать / А. В. Суворов. Пермь: Кн. изд-во, 1980.-84 с.

158. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С.20-25.

159. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 336 с.

160. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении: Монография. В. А. Татенко. – К.: Видав, центр Просвіта, 1996. – 404 с.

161. Теліга О. Якими нас прагнете: збірник / О. Теліга. К., 1992.-С. 71

162. Темко Г. Д. Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності [світоглядно філософський аналіз]: Монографія / Г. Д. Темко. К.: Варта, 1997.-288 с

163. Темко Г. Д. Військове виховання на Україні: історія розвитку та сучасні проблеми: Монографія / Г. Д. Темко, М. І. Томчук. – К.: Варта, 1996. – 102 с.

164. Теории личности в западноевропейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности / ред. Д. Я. Райгородский. – Самара: Бахра, 1996. – 480 с.

165. Томчук М. І. Психологічні особливості професійної самосвідомості військовослужбовців / М. І. Томчук, Ю. О. Овчаренко. – Вінниця: ОР1ДУ НА ДУ, 2006. – 194 с

166. Троц А. С. Динаміка самовдосконалення майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Анатолій Степанович Троц. – Одеса, 2003. – 185 с.

167. Тульчинский Г. Л. Разум. Воля. Успех. О философии поступка / Г. Л. Тульчинский. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 144 с.

168. Уайт П. Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян українського суспільства / П. Уайт; пер. з англ. В. О. Коломієць. – К.: Вища школа, 2002. – 118с.

169. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М.: Наука, 1966.-450 с.

170. Управление адаптацией молодежи и военнослужащих к службе в армии: методическое пособие / ред. М. Г. Бондаренко, авт. кол-в В. Б. Осипов, М. П. Вернодубов и др. – Одесса: Управление воспитательной работой Одесского военного округа, 1995. – 206 с.

171. Ушинский К. Человек как предмет

воспитания: Опыт педагогической антропологии / К. Ушинский. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 576 с.

172. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2-х томах / К. Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584 с.

173. Ушинський К. Д. Педагогические сочинения: в 6-ти томах / К. Д. Ушинський. – М.: Педагогика, 1990. – Т. 5. – 528 с.

174. Филонов Г. Н. Гражданское воспитание: реальность и тенденции развития / Г. Н. Филонов // Педагогіка. – 1999. – № 8. – С. 45-51.

175. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1987.-588 с.

176. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии. Наука о душе / Т. А. Флоренская. – М.: Владос. – 207 с.

177. Формирование личности старшеклассника / под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Педагогика, 1989. – 168 с.

178. Франк С. Л. Предмет знания об основах и пределах отвлеченного знания. Душа человека: Опыт введения в философскую психологию / С. Л. Франк / отв. ред. И. И. Евлампиев. – СПб.: Наука, 1995.-653 с.

179. Франко І. Поза межами можливого /І. Франко // Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991.-С. 118-125.

180. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М.: Прогресс, 1987. – 233 с.

181. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – 204 с.

182. Фромм Э. Пути из больного общества /

Э.Фромм // Проблема человека в западной философии / под ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 440-460.

183. Фромм Э. Теория любви / Э. Фромм // Психология личности. – СПб.: Питер, 2001. – С. 100-124.

184. Фурман А. Психокультура української ментальності / А. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 130 с.

185. Хандогій В. Д. Аналіз сучасної системи міжнародних організацій, що забезпечують безпеку в Сиропі / Н. Д. Хандогій, А. А. Соловей // Наука і оборона. – 2008. № 3, С. 3-11.

186. Хараш А. У. О некоторых перспективах исследования смысловых образованиях личности / А. У. Хараш, Л. С. Цветкова // Вопросы психологи. – 1979. – № 4. – С 35 45.

187. Хоткевич Г. Два гетьмани / Г. Хоткевич. – К.: Дніпро, 1991 – 99 с.

188. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтера. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981.-400 с.

189. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Лари А. Хьелл, Дэниел Дж. Зиглер; гл. ред. Е. Строганова; пер. с нем. – СПб.: ЗАО Изд. Дом «Питер», 1999.-608 с.

190. Цзен Н. В. Психотехнические игры в спорте / П. И. Цзен, Ю. В. Пахомов. – М: Физкультура и спорі, 1985. 160 с.

191. Чорний В. С. Словник-довідник основних понять і категорій з філософсько-методологічних проблем військової теорії та практики / В. С Чорний. – К.: ВГІ НАОУ, 2002. 64 с.

192. Шабельников В. К. Психология души / В. К. Шабельников. - М.: Академия, 2003. - 240 с.

193. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко - К.: Дніпро, 1985. 640 с.

194. Шестун Е. Православная психология / Е. Шестун. М.: Православная педагогіка, 2001. - 560 с.

195. Шилов Ю. Козак Мамай. Пути ариев/Ю. Шилов. К., 1996. - С. 262-267.

196. Эббингауз Г. Очерк психологии / Г. Эббингауз // Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология. - М.: АСТ-ЛТД, 1998. - С. 11 - 208.

197. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон - М.: Дайджест, 1996. - 370 с.

198. Этимологический словарь русского языка/ под ред. Н. М. Шанского.-М.:МГУ, 1973.-С. 218.

199. Етимологічний словник української мови. К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1985. - 552 с.

200. Юзвак Ж. М. Духовність: психологічні аспекти/ Ж. М. Юзвак // Українська психологія: сучасний потенціал, Матерів ли Четвертих Костюківських читань. К: Науково-дослідний інститут психології АПН України, 1996. Т. 3. - С. 373-378.

201. Юм Д. О национальных характерах / Д. Юм // Избр. произведения: в 2-х томах. - М., 1966. - Т. 2. - С. 703-704.

202. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. - М.: Прогресс, 1994.-336 с.

203. Юнг К. Г. Символическая жизнь / К. Г. Юнг. - М.: Комто-Центр, 2003. - 325 с.

204. Юркевич П. Д. Из науки о человеческом

духе / П. Д. Юркевич // Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – 669 с.

205. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків у 3-х томах / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К.: Наук, думка, 1990. – 577 с.

206. Яворницький Дмитро. – [Електронний ресурс] / Д. Яворницький – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/>

207. Ягупов В. В. Морально-психологічне забезпечення. Курс лекцій / В. В. Ягупов. – К.: Київський університет, 2002. – 349 с.

208. Ягупов В. Військова психологія / В. Ягупов. – К.: ВК ТОВ «ТАНДЕМ», 2004. – 656.

209. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2003.-560 с.

210. Ягупов В. В. Військова дидактика: навч. посіб. / В. В. Ягупов; Військовий інститут Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К.: ВЦ Київський нац. університет, 2000. – 400 с.

211. Ягупов В. В. Військове виховання: історія, теорія і методика: навч. посіб. для вищ. навч. закл / В. В. Ягупов, С. Г. Срохін, О. В. Кожедуб та ін.; [заг. ред. В. В. Ягупова] / Військовий інститут Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 560 с

212. Ягупов В. В. Військово-дидактичні погляди М. І. Драгомирова / В. В. Ягупов, В. О. Огнев // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка // Серія: Військово-спеціальні науки. – 1999.-№ 1.- С. 15-18.

213. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание со-

циальной реальности / В. А. Ядов. – М.: Добросвет, книжный дом «Университет», 1998.-596 с.

214. Якунин В. А. История психологии: учеб. пособие / В. А. Якунин. – СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, 1998. – 376 с.

215. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1985.-576 с.

216. Яценко Т. С. Від тестового до психоаналітичного розуміння психомалюнка / Т. С. Яценко // Педагогіка і психологія. – 1995.-№2.-С. 11-23.

217. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції / Т. С. Яценко. – К.: Либідь, 1966. – 264 с.

218. Goldstein K. The Organism Am. Bk. – Co, 1939.

219. Kelly G. Man's construction of alternatives // Assessment of human motives. – Orlando, 1958 – P. 33-64.

220. Lewin K. Time Htrspectiue and Morale. – Boston, 1942. – 346 p.

Навчальне видання

Лісовський Петро Миколайович

ВІЙСЬКОВА ПСИХОЛОГІЯ:

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проєктів – Ястребов А. О.
Друкується в авторській редакції.

Дизайн обкладинки – Дейнега А. Г.
Комп'ютерна верстка – Дейнега А. Г.

Формат 60x84 1/16. Підписано до друку 01.12.2016.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Умовн. друк. аркушів – 16,86. Обл.-вид. аркушів – 9,09.
Наклад 500 пр.

ТОВ «Кондор-Видавництво»
Свідоцтво Серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул.Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25

